

Colloquium

Fishery, trade and piracy
Fishermen and fishermen's settlements
in and around the North Sea area
in the Middle Ages and later

**Visserij, handel en piraterij
Vissers en vissersnederzettingen
in en rond het Noordzeegebied
in de Middeleeuwen en later**

21-23 November 2003
Museum Walraversijde
Oostende, Belgium

**VLIZ SPECIAL PUBLICATION 15
IAP-RAPPORT 13**

Organized by:

Colloquium

**Fishery, trade and piracy
Fishermen and fishermen's settlements
in and around the North Sea area
in the Middle Ages and later**

**Visserij, handel en piraterij
Vissers en vissersnederzettingen
in en rond het Noordzeegebied
in de Middeleeuwen en later**

21-23 November 2003
Museum Walraversijde
Oostende, Belgium

**VLIZ SPECIAL PUBLICATION 15
IAP-RAPPORT 13**

ORGANIZERS

Province of West Flanders

The provincial museum Walraversijde evocates and explains a late mediaeval fishing settlement along the southern North Sea.

Institute for the Archaeological Heritage

(IAP/BRON) This scientific institute is devoted to the study and presentation of the archaeological heritage of Flanders.

Free University of Brussels, Department of Art History and Archaeology (VUB)

This department has different research projects going on in the coastal area of Flanders, dealing with the written as well as with the material sources from the Middle Ages onwards.

Flanders Marine Institute (VLIZ)

The co-ordination-, information-, and datacentre with respect to marine and coastal research in Flanders.

Chairman:

Paul Breyne, Governor of the Province of West Flanders

Scientific committee:

Prof. Dr Frans Verhaeghe and Dr Marnix Pieters

Secretariat:

Glenn Gevaert

Provincial Domain Raversijde

Museum Walraversijde, Nieuwpoortsesteenweg 636

B-8400 Oostende, Belgium

Tel.: +32 59 70 22 85

Fax: +32 59 51 45 03

E-mail: glenn.gevaert@west-vlaanderen.be

This publication should be cited as follows:

Pieters M., F. Verhaeghe, G. Gevaert, J. Mees & J. Seys (Eds). 2003. Colloquium: Fishery, trade and piracy – Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later = Colloquium: Visserij, handel en piraterij – Vissers en vissersnederzettingen in en rond het Noordzeegebied in de Middeleeuwen en later. Museum Walraversijde, Oostende (B), 21-23 November 2003. VLIZ Special Publication 15. IAP-Rapport 13. Province of West Flanders – Institute for the Archaeological Heritage (IAP/BRON) – Free University of Brussels, Department of Art History and Archaeology (VUB) – Flanders Marine Institute (VLIZ). Oostende, Belgium. iv + 121p.

Vlaams Instituut voor de Zee (VLIZ)

Flanders Marine Institute

Vismijn Pakhuizen 45-52

B-8400 Oostende, Belgium

Tel. +32-(0)59-34 21 30

Fax +32-(0)59-34 21 31

E-mail: info@vliz.be

<http://www.vliz.be>

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photographic or otherwise, without the prior permission of the original copyright owner.

PREFACE

More than ever before, we see the public at large showing an interest in everything that has to do with the sea, and not least of all in ship's archaeology.

Ship's archaeology and maritime archaeology are often used as synonyms. However, maritime archaeology is a far wider field of study. The field of action is a vast one and, in addition to shipwrecks at sea, also comprises remains on land such as the Kogge of Doel, societies which are largely focused on the sea such as Walraversijde which dates back to the late Middle Ages, installations such as the Vierboete of Nieuwpoort or locks, as well as settlements which have disappeared into the sea such as the old town of Oostende.

Clearly, if we wish to understand an environment that is mainly focused on the sea, we have to study the site where they lived and worked as well as to study their vessels. Research must therefore be done both on land and at sea.

The investigation must also be multi-disciplinary and deal with archaeological as well as written sources, for example.

The colloquium 'Fishery, trade and piracy – Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later' is focused on the world of fishermen but also illustrates the issue of archaeology as a whole. The different lectures reveal the complex nature of the study and moreover, how important it is to include all possible sources in the investigation.

It will then reveal that a so-called fishermen's settlement is rarely a society that is focused on fishing only and that shipping and contacts with other coastal communities lead to international commercial networks and the exchange of goods and ideas. Moreover, these international contacts are never wholly free of conflicts.

By organizing this international colloquium we hope to provide greater insight into our present knowledge of maritime societies (and especially fishermen societies in the Middle Ages and thereafter) by way of the exchange of experience and scientific results collected on various sites around the North Sea. We are sure that in this way useful networks can be extended and that a belief in a holistic approach of the required research will be strengthened.

The chosen venue for the colloquium is Walraversijde. After geologists and local archaeologists, such as Mr and Mrs Cools-Mortier in the 1970s, had examined the findings on the beach concerning the earliest phase of the community, the Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community in collaboration with the Province of West Flanders started a large-scale investigation of the later phases behind the present dune belt. This study is a good example of how the investigation of what was initially considered to be a modest 'fishing village' begins to spread further and further afield and constantly produces new insights on condition that no data is left unexplored and that collaboration with different specialists is opened up internationally.

This investigation has also resulted in the establishment of a museum and the faithful reconstruction of a number of late mediaeval buildings. This reconstruction has shown yet again how important it is to make use of every available source of information because the study of what at first appears to be an unimportant detail can sometimes lead to surprising results with far-reaching consequences.

The Organizing Committee

TABLE OF CONTENTS – INHOUDSTAFEL

Preface	ii
<i>Voorwoord</i>	61
Opening address by the Chairman of the Colloquium, Paul Breyne, Governor of the Province of West Flanders	2
<i>Openingstoespraak door de Voorzitter van het Colloquium, Paul Breyne, Gouverneur van de provincie West-Vlaanderen</i>	62
Frans Verhaeghe	
Mediaeval fishing communities and their material culture: queries and issues	4
<i>Middeleeuwse vissersgemeenschappen en hun materiële cultuur: vragen en probleemstellingen</i>	64
James H. Barrett	
Excavations at Quoygrew (Orkney, Scotland) and the growth of the mediaeval fish trade	8
<i>De groei van de middeleeuwse handel in vis – archeologische opgravingen te Quoygrew (Orkney, Schotland)</i>	68
Jochen Meyer	
Fishing in the western Baltic Sea in the Viking Age and the Middle Ages – New excavations and investigations	13
<i>Vissen in het westelijk deel van de Baltische Zee van de Vikingtijd tot de Middeleeuwen – recente opgravingen en nieuw onderzoek</i>	74
Ian Riddler	
Mediaeval Dover and the North Sea	17
<i>Middeleeuws Dover en de Noordzee</i>	78
Harold Fox	
Mediaeval fisheries along the coast of South Devon (England)	19
<i>Vissen in de Middeleeuwen langs de kusten van Zuid-Devon (Engeland)</i>	80
Dries Tys	
Expressions of power in a marginal landscape? The social, economic and political context of the 15th century fishermen's village of Walraversijde	22
<i>Uitingen van macht in een perifere landschap? De sociale, economische en politieke context van de 15de eeuwse vissersnederzetting Walraversijde</i>	83
Marnix Pieters	
The material environment of Walravenside and other late mediaeval fishing communities along the Flemish coast	27
<i>De materiële leefwereld van Walravenside en andere laatmiddeleeuwse vissersmilieus langs de Vlaamse kust</i>	88

Mette Busch	
The PhD-project 'Coastal landscape, fishery and transport 1050 – 1700' and the use of GIS	32
<i>Het doctoraal onderzoek 'Kustlandschap, visserij en transport 1050-1700' en het gebruik van GIS</i>	93
Jan Parmentier	
Herring or cod – The evolution of fishery in Ostend and Nieuwpoort during the 18th century	33
<i>Haring of kabeljauw – De evolutie van de visserij in Oostende en Nieuwpoort tijdens de 18de eeuw</i>	94
Willem Lanszweert	
Iceland fishing	37
<i>IJslandvaart</i>	98
Wim Van Neer and Anton Erynck	
The late mediaeval heyday of the Flemish marine fishery: a fish-eye view	40
<i>De laatmiddeleeuwse bloeiperiode van de Vlaamse zeevisserij: een studie van visbotten</i>	102
Karel Vlierman	
Late mediaeval fishing vessels from the Zuiderzee	44
<i>Laatmiddeleeuwse vissersschepen uit de Zuiderzee</i>	106
Danielle Caluwé	
Mediaeval and later archaeological glass from coastal Flanders and Zeeland	51
<i>Middeleeuws en later glas uit het bodemarchief van Kust-Vlaanderen en Zeeland</i>	113
Gaston Van Bulck	
Heavenly help as a cultural element of the fishermen community, also at Walraversijde – 'O please hear our plea, for those that are in peril at sea'	52
<i>Hemelse hulp als cultuurelement van de vissersgemeenschap, ook te Walraversijde – 'O wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'</i>	114
Charles Kightly	
From evidence to physical reconstruction: recreating mediaeval Walraversijde	57
<i>Van sporen van bewijs tot daadwerkelijke reconstructie: de evocatie van het middeleeuwse Walraversijde</i>	119

ENGLISH ABSTRACTS

OPENING ADDRESS

Paul Breyne

Governor of the Province of West Flanders
Provincie West-Vlaanderen, Kabinet van de Gouverneur
Burg 3, B-8000 Brugge, Belgium

Good morning, and welcome to the three-day colloquium 'Fishery, trade and piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later'.

Welcome to the Provincial Domain of Raversijde in Ostend, the age-old city of... fishermen,... traders and... pirates!

The Provincial Domain of Raversijde houses three museums. Two of them are dedicated to two very diverse human aspects that have had a considerable influence on life along the North Sea shores during the 20th century. The Memorial Prince Karel demonstrates the longing for recreation 'by the seaside' experienced by many, on the basis of the royal history and the evolution of this domain. The open-air museum Atlantikwall, on the other hand, shows an entirely different aspect of human nature, with remnants of coastal defence from both world wars.

It is only in the 20th century, however, that this area was awoken from its hibernation, so to speak. It is the area of the old Walraversijde, the once flourishing fishermen community from which the last inhabitants were driven away in the beginning of the 17th century during the Siege of Ostend.

The city of Ostend will be commemorating this Siege in 2004. The provincial authorities of West Flanders and the Institute for the Archaeological Heritage (IAP/BRON), a scientific institution of the Flemish Community which also contributed to the organization of this colloquium, will provide their cooperation in order to make the events planned for this commemoration year a success. The Institute for the Archaeological Heritage has excavated material witnesses of the siege, both in the city and at the Walraversijde site.

The bloom of Walraversijde had ended long before the Siege of Ostend, when a camp of the Spanish cavalry was set up here. The third museum on this domain, the Walraversijde Museum, gives a splendid view of this period of prosperity, in the mid-15th century.

If we take a closer look at this late mediaeval fishermen community, we are amazed at the internationally oriented nature of their activities and at the multitude of their international business relations. Internationalisation was an important characteristic of the 20th century as well. It is probably also man's fascination with other countries and cultures that brings people from many different countries together today, for a colloquium focused on pioneering research. It is something that brings me great pleasure. Research, know-how, exchange of ideas and cooperation will most likely help us in our search, between the extremes of relaxation and battle, for a future in a world that is becoming increasingly smaller; also where 'enjoying' and 'using the sea' is concerned. A better understanding of the present is only possible by finding out how everything has become the way it is, and it is necessary if we want to face the future. This colloquium will also stress the importance of archaeology for this type of study of history.

By organizing this colloquium at this particular location, we wanted to stress the particular importance of the archaeological site of Walraversijde and of the pioneering and very extensive

research carried out in the area, and to confront this research with the research carried out on the North Sea shores of other countries. I am convinced that in the hours and days to come, you will be impressed by the discoveries made in this area and by the work that has already been done. You will also be able to see for yourselves how scientific research can serve as a cultural-tourist outlet.

We are proud to have an international group of speakers in our midst, who will certainly surprise us with their accounts of the current activities in the North Sea area, in particular in the field of historical research into early settlements and habitats that at first sight appear to be completely lost. Their lectures will also draw our attention to the importance of a holistic approach. Professor Frans Verhaeghe, who will be your chairman today, will undoubtedly introduce all these speakers with style.

Since many years, Professor Frans Verhaeghe has been the driving force behind several research programs in the area carried out at the University of Brussels, Department of Art and Archaeology.

This university department is the third partner in the organization of this colloquium, next to the Province of West Flanders and the Institute for the Archaeological Heritage. The fourth partner is the Flanders Marine Institute, of which I am the chairman and which serves as a coordination, information and data centre for marine and coastal scientific research in Flanders. The Director of this institute, Dr. Jan Mees, is also present today.

For those who do not know them already, I have the pleasure of introducing to you Director Dirk Callebaut, head of the Archaeological Heritage Institute and Dr. Marnix Pieters, scientific attaché for the same institute and head of the research team for the site of Walraversijde since 1992. Marnix Pieters is also the person who led the other archaeological investigations in Ostend in the past few years.

I want to thank all these partners; not only for the organization of this colloquium but above all for their extensive cooperation with regard to this site and with regard to the study of marine environments and activities in general.

I wish you all a productive colloquium and hope that you will be able to make new contacts and exchange insights. By doing so, you will contribute to the realisation of the ambitious goals of this colloquium, namely a sustained management of the heritage left to us by fishermen and the creation of an international network of museums and scientific institutes focusing on fishermen and fishermen communities in the Middle Ages and later and on our marine heritage in general.

I now would like to hand the floor over to the chairman, professor Frans Verhaeghe, who will present the issue of mediaeval fishermen communities and their material culture.

MEDIAEVAL FISHING COMMUNITIES AND THEIR MATERIAL CULTURE: QUERIES AND ISSUES

Frans Verhaeghe

Free University of Brussels, Dept of Archaeology and Arts
Pleinlaan 2, B-1050 Brussels, Belgium
E-mail: Frans.Verhaeghe@vub.ac.be

The basic aims of the present lecture are first to provide an introduction to the conference and second to try and sketch a general framework of the many topics and issues related to the study of mediaeval and early modern fishing communities in the North Sea region.

Actually, this conference is one of the immediate results of the many years of excavation work on the site of Walraversijde near Ostend, Belgium. Basically, Walraversijde, part of which has been recreated, was a 13th- to early 16th-century village, the population of which was heavily involved in fishing as well as in other activities, before the settlement dwindled to a rural hamlet consisting of a few farms. Dr Marnix Pieters who spent so many years on this site and who last year presented a doctoral thesis on the subject (Pieters, 2002) has been the motor behind the whole project which is a co-operative venture of the Province of West-Flanders and the Flemish Institute for the Archaeological Heritage. He will present the site in some detail, but as he tried and considered Walraversijde within a broader historical and geographical setting, his search for comparable sites and data has also led to a number of questions which transcend the physical site of Walraversijde. And this explains not only why the present conference was organized, but also its venue and, more importantly, the programme.

Archaeology is of course at the core of the programme, but given the chronological framework under consideration and indeed the very nature of the subject, the approach cannot be limited to an assessment of the archaeological evidence. Attention will also have to be paid to historical and even folk-life approaches. There is good reason for this: as with most other subjects, any discussion of the nature, characteristics and development through time of these communities cannot but take into account the political, economic, social and behavioural conditions which constituted the framework in which they emerged, functioned and sometimes also declined. This is certainly also true in the case of the rather specific segment of the population which these communities represent or represented and which historical evidence demonstrates - as suggested by the title of the conference - to have been involved in more than the basic economic activity of fishing.

The conference will look at the archaeology of a number of relevant sites, at some of the problems and possibilities when it comes to reconstructing the immediate material environment of the people involved, and even at the landscape in which they lived and its organization, components and symbolic contents. The main economic activity of these communities will equally loom large in our discussions: mediaeval and later fishing will be scrutinized by historians, archaeologists and archaeozoologists and so will the main tool of the trade, i.e. the ships. And of course, many other aspects will equally be on the agenda, from subsistence and food over houses, water, wells, furniture, and other things, to the many other objects which were part of the daily scene and thus influenced both the behaviour of these people and their perception of the world.

Several key issues are at stake here, all of them covered by the general title which relates to our knowledge and understanding of mediaeval and early modern fishing communities in the North Sea region. Hopefully, the discussion of a number of individual sites ranging from Flanders and

England to southern Scandinavia will allow us to identify not only a number of common features and lines of development, but perhaps also a number of significant differences. These will have to be explained, possibly in terms of their different socio-cultural and even political settings. Indeed, beyond the discussion of individual sites, regions, and particular aspects of the material world and behaviour of these fishermen, another question will eventually have to be addressed: are these fishermen part of a broader 'North Sea culture'?

But there is more. It can reasonably be argued that the historical evidence and the archaeological remains refer to the same past of the same people, but without looking at the same parts or aspects of this past. Archaeology provides clues which the written and oral sources do not offer and *vice versa*. However, the archaeological evidence cannot be fully understood in terms of behavioural patterns without acknowledging both its potential and its limitations as well as the often complex methodological problems it confronts us with. This is certainly valid in the case of the fishing communities, where the specific environmental conditions and the specific activities cannot but have influenced their lives, perceptions of the world and behaviour. Therefore, a number of theoretical and methodological issues relating to the interpretation of the archaeologically documented material remains can hardly be avoided.

Basically, three keywords should constantly be kept in mind here: communities, material culture and holistic approaches. Communities because there are number of questions related to the material world and organization of these communities as well as to how they were embedded in regional systems and cultural patterns. Material culture not only because the material remains constitute one of the core sources to our understanding of this particular world but also because it is undoubtedly one of the main factors co-influencing both the relatedness and the differences between fishing communities and other segments of the population. And holistic approaches because, however idealistic this much abused notion may be, it emphasises that we should constantly keep in mind the multiple intricate links and interactions between these fishermen-traders-pirates, their physical and cultural environment, their possessions and commodities, and the world beyond the confines of their village. Equally crucial are two other concepts which lurk behind these keywords. First, the notion that there is no dualism between people and the material world (Miller, 1994). And second, the idea that objects - from landscapes to humble pots - are interactive tools constantly (though not necessarily consciously) used in social reproduction and communication (Schiffer, 1999). The present author believes it is with these basic assumptions in mind that the archaeological remains should be assessed in terms of information about these fishing communities (and all others).

Any survey of the relevant literature will readily show - as Marnix Pieters (2002) has demonstrated - that we are but at the beginning of understanding these mediaeval and early modern fishing communities as a functional component of the complex societies which they were part of. There has been a fair number of studies of a historical nature related to fishing and the economy of fishing, but by and large, these concern the trade itself as part of the economy rather than the socio-cultural characteristics of these communities. The opposite is the case for the many cultural anthropologists and ethnographers who have paid a fair amount of attention to fishing and fishing communities at large as a socio-cultural and behavioural phenomenon and as a specific kind of socio-cultural environment. But their work of necessity relates to recent communities and situations which cannot readily be equated to the north-west European mediaeval and early modern ones. Finally, archaeologists have joined those interested in these communities but apart from the occasional find or the passing reference, their efforts have started only fairly recently, at least where the mediaeval and early modern times are concerned. The same is valid for archaeozoological and archaeobotanical work related to these fishing communities. As a result, the number of relevant sites having been investigated extensively and systematically being fairly few and far apart and therefore, our

(archaeological) understanding of the material world of these mediaeval people is still rather limited.

This makes it tempting to try and develop a more systematic research programme on the subject, constructed around a number of key questions such as:

To what extent – if any – did these communities develop characteristic and distinctive material culture and behavioural patterns?

- in terms of settlement structure, lay out and spatial organization;
- in terms of housing (including plots and spatial organization within both plots and houses);
- in terms of other components of their material surroundings.

To what extent were these material culture and behavioural patterns influenced by:

- the particular physical environment;
- the particular core activities (notably fishing and shipping);
- the regional socio-cultural and material setting.

To what extent – if any – do these communities reflect traits common to fishing settlements in the North Sea region and what factors can help to explain regional or sub-regional differences?

How did all this develop through time?

Many other questions will also have to be addressed, among them the possible impact of activities other than fishing and shipping on the material culture of these communities and their people. Walraversijde has already provided a few tantalising indications for the possible influences of enhanced access to quality commodities - through trade or, more generally, extensive external contacts - on the local material surroundings, as reflected by a few specific categories of finds. The evidence suggested a higher than expected occurrence of foreign quality goods, the explanation possibly being more intensive contacts with major ports and/or on the high seas (Pieters *et al.*, 1994; Pieters, 2002). Similarly, the role of farming should not be neglected, because the evidence suggests that fishing did not necessarily constitute the only source of food and/or income.

Formulating encompassing questions is relatively easy. Arriving at satisfactory answers will not be. Archaeology still has to expand the factual database to a considerable extent. It also has to refine its methodology for the interpretation of the material remains. Nevertheless, it can reasonably be argued that the conjunction of archaeological (including archaeo-environmental), historical and ethnographical sources and information should eventually allow us to assess in more detailed ways the particular world and position of the mediaeval and later fishermen-farmers-traders-pirates. In addition, this type of research can also help us to gain a better insight into the material impact of a type of networking which is both systematic and opportunistic.

References

- Miller D. 1994. Artifacts and the meaning of things. p.396-419. In: Ingold T. (Ed.). Companion encyclopedia of anthropology. London & New York. Routledge.
- Pieters M. 2002. Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, in zonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België). S.l. [Brussel & Aalst]: Author, doct. diss, Vrije Universiteit Brussel, unpublished ms., 2002.

- Pieters M., A. Erynck, W. Van Neer and F. Verhaeghe. 1994. Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvissen, en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners. *Archeologie in Vlaanderen* 4:253-277.
- Schiffer M.B. (with the collaboration of A.R. Miller). 1999. *The material life of human beings. Artifacts, behavior, and communication.* London & New York. Routledge.

EXCAVATIONS AT QUOYGREW (ORKNEY, SCOTLAND) AND THE GROWTH OF THE MEDIAEVAL FISH TRADE

James H. Barrett

University of York, Department of Archaeology, Institute of Advanced Architectural Studies
King's Manor, York, YO1 7EP, United Kingdom

The intensive exploitation of marine fishes in Europe is not a new phenomenon. Historical records of large scale fishing and associated long-range trade, particularly of cod and herring, are extant from the twelfth and thirteenth centuries (Holm *et al.* 1996; Starkey *et al.* 2000). It is left to archaeology, however, to establish the earlier origin and growth of these practices. The relevant evidence takes the form of excavated settlements (of fishers and fish consumers), zooarchaeological analysis of fish bones, and isotopic analysis of human bone to reveal the dietary role of marine resources (e.g. Heinrich, 1983; Enghoff, 1996; Barrett, 1997; Barrett *et al.*, 2000; Eryvynck *et al.*, 2001). Recent work of this kind in Britain has considered both producers and consumers. This lecture will focus on the former, using the excavation of a Viking Age and mediaeval rural settlement at Quoysgrew in Orkney, northern Scotland, as a case study. It will also, however, attempt to set this work within its regional and European context.

The abandoned settlement site now known as Quoysgrew is located on the north side of Rackwick, a large north-west-facing bay in a township of the same name in Westray, Orkney (Figs 1 and 2). Today, the visible remains include the ruins of a croft (comprising a dwelling, outbuildings, a yard and an enclosed garden) which was abandoned in the 1930s. These relatively recent structures overlie an irregular farm mound composed of kitchen midden c.2m in elevation and c.50m in diameter (Areas G1 and G2). They also overlook a second low mound of 'fish midden' on the shore which has a maximum dimension of c.40m and has been sectioned by coastal erosion (Areas A-C and E). In the gently sloping area between the two mounds geophysical survey and excavation have revealed a sequence of mediaeval and post-mediaeval buildings (Areas D and F, see Fig. 3). Ongoing auger survey and soil test pits have also identified an artificially thickened 'plaggen' topsoil, interpreted as an infield associated with the settlement (Simpson *et al.*, forthcoming). Radiocarbon and artefact evidence now indicates that the excavated deposits range in date from the 9th or 10th to the 17th century AD.

The site was chosen for excavation partly in order to:

- clarify the existence and timing of economic changes – a shift from shore based to open water fishing and a corresponding increase in reliance on marine foods – which may mark the beginning of the Viking Age in northern Scotland;
- help understand a further increase in fishing at the Viking Age – mediaeval transition and the related growth of trade in commodities such as dried fish from mediaeval Orkney;
- help reveal the spatial layout, and thus economic organization, of a Norse farmstead and its associated fishing station.

The increasing importance of marine resources in Viking Age and mediaeval Scotland is now widely recognised. It has been observed as an increase in the importance of fishing for large cod and related species at the 9th century Pictish-Viking Age transition (e.g. Barrett *et al.*, 2001) and the appearance of semi-specialised fish middens at the 11th century Viking Age-mediaeval transition (Batey, 1989; Morris *et al.*, 1995; Barrett, 1997; Cerón-Carrasco, 1998; Barrett *et al.*, 1999). However, important questions remain regarding the chronology and character of these developments. They may have been associated with the process of Scandinavian colonization and the introduction of new food ways (Barrett *et al.*, 2001), with the 'commercial

Fig. 1. Location of Quoygrew (2).

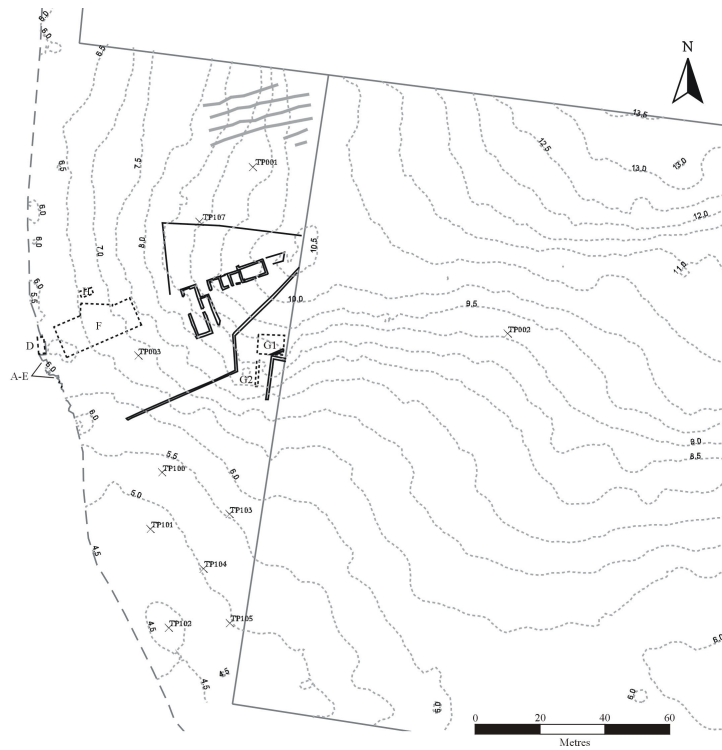

Fig. 2. Quoygrew, showing the excavation areas and test pits. The fish midden is evident as a slight mound at the coast. The farm mound occupies the western terminus of an east-west oriented ridge.

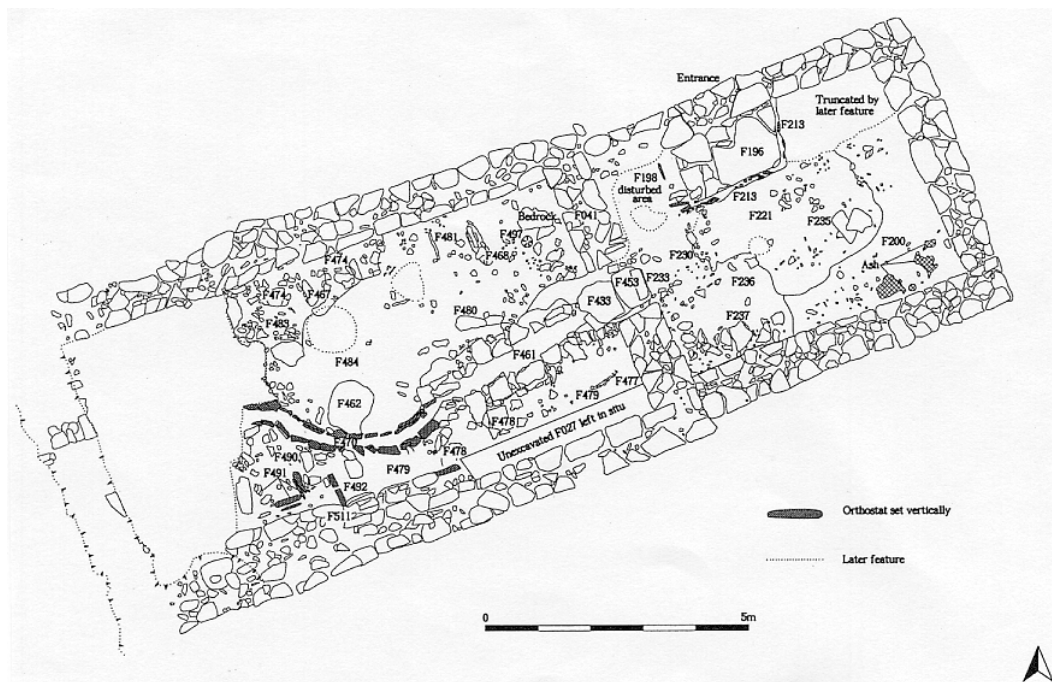

Fig. 3. Area F showing a c.14th century phase of structures 1 (left) and 2 (right).

revolution' of the Middle Ages and the associated growth in long-range trade of dried cod and related species (Bigelow, 1989; Barrett *et al.*, 2000), or with each of these possibilities in a two-stage sequence.

Deciding between these alternatives depends on the chronology and spatial distribution of the relevant archaeological evidence. It is necessary, for example, to disentangle diachronic trends in the economic importance of marine resources from changes in refuse disposal practices. Put simply, did large fish middens like the one at Quoygre appear in mediaeval Orkney because fish became more important (possibly for trade) or because people began to discard their fish bone in one place and their mammal bone in another? The excavation at Quoygre was undertaken to answer this question, and to understand the overall organization of a mediaeval fishing settlement in a region likely to have been a net exporter of dried cod and related species. It differs from previous work on the subject in Scotland which has tended to focus on parts of settlements – typically only areas threatened by coastal erosion.

Excavations at Quoygre are still ongoing, but preliminary results indicate that between the 11th and 12th centuries middens dominated by fish bone (mostly cod, saithe and ling) and shell began to accumulate at both the shoreline and in the farm mound. Broadly contemporary refuse discarded against the north wall of an associated longhouse (Fig. 3) was also predominately fish bone. Earlier (9th-10th century) deposits in the farm mound contained a much higher proportion of mammal bone.

If the fish-rich deposits are considered in greater detail, the coastal midden seems to have been composed predominately of peat ash, fish bone and shell – with frequent soapstone vessel shards. Conversely, the farm mound deposits probably included turf construction materials and animal bedding in addition to peat and turf fuel residues, food waste and soapstone pot shards. The fish midden was thus a more specialised deposit, albeit one which received some

household refuse such as charred cereal grain and chaff (Poaps and Huntley, 2001). Work on bone from the farm mound has just begun (J. Harland, pers comm.). However, preliminary zooarchaeological analysis of the fish midden suggests that dried cod and related taxa suitable for export may have been produced at Quoygrew (Colley, 1983; Barrett *et al.*, 1999). The combination of fish bone, peat ash and soapstone vessel shards in this midden may also imply the rendering of oil, during which fish livers were traditionally boiled in large pots (McGregor, 1880; Cerón-Carrasco, 1994). Fish oil was both exported and used locally for lighting in post-mediaeval Orkney when relevant historical sources first appear (Fenton 1978:527-530). The shell from the coastal midden, much of it limpet, is likely to represent bait based on ethnohistoric analogy (e.g. Fenton 1978:542). Unless hooks were baited 'at home', however, the abundance of limpets in the farm mound may imply that shellfish were also eaten in large numbers.

These observations imply two tentative conclusions. Firstly, although large cod and related species may be more common in Viking Age than in earlier sites in northern Scotland, not all 9th-10th century deposits are dominated by fish bone. The relationship between diet and 'Norse' identity in Viking Age Orkney thus deserves more nuanced study (cf. Barrett *et al.*, 2001; Barrett, 2003). Secondly, there does appear to be a clear increase in fishing activity at the Viking Age-mediaeval transition, beginning in the 11th or 12th century. The appearance of semi-specialised fish middens at this time is unlikely to be a function of changing refuse disposal practices. Mediaeval 'domestic' middens at Quoygrew – in the farm mound and north of the long-house – also exhibit a high proportion of fish bone.

In sum, the occupants of this mediaeval rural settlement were intensifying their use of the sea starting in the 11th or 12th centuries. There is also some evidence to suggest that this activity was intended for export in addition to local consumption. Regardless of whether or not this hypothesis can be confirmed, it is clearly significant that developments at Quoygrew, and other fish midden sites in northern Scotland (e.g. Barrett, 1997; Cerón-Carrasco; 1998), were contemporary with a significant increase in marine fish consumption in the inland towns of England and Europe (Enghoff, 2000; Barrett and Locker, 2002). Taken together, this 'fish event horizon' appears to mark the origin of intensive exploitation of the sea in mediaeval Europe.

Acknowledgements

Excavation at Quoygrew has been funded by Historic Scotland, Orkney Islands Council, the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, the Society for Mediaeval Archaeology, the University of York, Orkney Archaeological Trust and the University of Glasgow. A collective debt is owed to the many project specialists, excavation supervisors and field crew members responsible for this work – and to the landowners and local archaeological representatives in Orkney and Edinburgh who have made it possible.

References

- Barrett J.H. 1997. Fish trade in Norse Orkney and Caithness: A zooarchaeological approach. *Antiquity* 71:616-638.
- Barrett J.H. 2003. Culture contact in Viking Age Scotland. p.73-111. In: *Contact, continuity and collapse: the Norse colonization of the North Atlantic*. Barrett J.H. (Ed.). Turnhout. Brepols, *Studies in the Early Middle Ages*.
- Barrett J. and A. Locker. 2002. Economic intensification, long-range trade and the fish bone record of early historic Britain. Paper presented at the International Council of Archaeozoology 9th Conference, Durham, 2002.
- Barrett J.H., R.A. Nicholson and R. Cerón-Carrasco. 1999. Archaeo-ichthyological evidence for long-term socioeconomic trends in northern Scotland: 3500 BC to AD 1500. *Journal of Archaeological Science* 26:353-388.

- Barrett J., R. Beukens, I. Simpson, P. Ashmore, S. Poaps, and J. Huntley. 2000. What was the Viking Age and when did it happen? A view from Orkney. *Norwegian Archaeological Review* 33:1-39.
- Barrett J.H., R.P. Beukens and R.A. Nicholson. 2001. Diet and ethnicity during the Viking colonisation of northern Scotland: Evidence from fish bones and stable carbon isotopes. *Antiquity* 75:145-154.
- Batey C.E. 1989. Recent work at Freswick Links, Caithness, Northern Scotland. *Hikuin* 15:223-230.
- Bigelow G.F. 1989. Life in medieval Shetland: an archaeological perspective. *Hikuin* 15:183-192.
- Cerón-Carrasco R. 1994. The investigation of fish remains from an Orkney farm mound. p.207-210. In: Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th meeting of the ICAZ fish remains working group. Van Neer W. (Ed.). Tervuren. Musée Royal de L'Afrique Centrale.
- Cerón-Carrasco R. 1998. Fish bone. p.149-155. In: St. Boniface Church, Orkney: coastal erosion and archaeological assessment. Lowe C. (Ed.). Edinburgh. Sutton Publishing and Historic Scotland.
- Colley S.M. 1983. The role of fish bone studies in economic archaeology: With special reference to the Orkney Isles. Ph.D, University of Southampton.
- Enghoff I.B. 1996. A medieval herring industry in Denmark and the importance of herring in eastern Denmark. *Archaeofauna* 5:43-47.
- Enghoff I.B. 2000. Fishing in the southern North Sea region from the 1st to the 16th century AD: Evidence from fish bones. *Archaeofauna* 9:59-132.
- Ervynck A., W. Van Neer and M. Pieters. 2001. How the north was won: the development and evolution of the Flemish North Atlantic fishery. Paper presented at Atlantic Connections and Adaptations, an Association for Environmental Archaeology and North Atlantic Biocultural Organization joint conference, Glasgow, 2001.
- Fenton A. 1978. The Northern Isles: Orkney and Shetland. Edinburgh. John Donald Publishers Ltd.
- Heinrich D. 1983. Temporal changes in fishery and fish consumption between early medieval Haithabu and its successor, Schleswig. p. 151-156. In: *Animals and Archaeology 2. Shell Middens, Fishes and Birds*. Grigson C. and J. Clutton-Brock (Eds). Oxford. British Archaeological Reports International Series 183.
- Holm P., D.J. Starkey and J. Thor. 1996. The North Atlantic Fisheries. National perspectives on a common resource. Esbjerg. *Studia Atlantica*:1100-1976.
- McGregor A. 1880. Notes on some old customs in the Island of Sky. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 14:143-148.
- Morris C.D., C.E. Batey and D.J. Rackham. 1995. Freswick Links, Caithness: excavation and survey of a Norse Settlement. Inverness. Highland Libraries and the North Atlantic Biocultural Organization.
- Poaps S. and J. Huntley. 2001. Quoygrew 1997: Palaeoethnobotanical analysis. Unpublished report, University of Toronto.
- Simpson I.A., J.H. Barrett and K.B. Milek. (forthcoming). Interpreting the Viking Age to medieval period transition in Norse Orkney through cultural sediment analyses.
- Starkey D.J., C. Reid and N. Ashcroft. 2000. England's sea fisheries: the commercial sea fisheries of England and Wales since 1300. London: Chatham.

FISHING IN THE WESTERN BALTIC SEA IN THE VIKING AGE AND THE MIDDLE AGES – NEW EXCAVATIONS AND INVESTIGATIONS

Jochen Meyer

Petroleumsstraede 4, Traeden
DK-8470 Braedstrup, Denmark
E-mail: meyer.felbo@mail.tele.dk

Recent excavations of quite a number of Viking Age as well as a few mediaeval landing places have revealed that chronological and topographical information about the maritime hinterland of mediaeval ports in the Baltic is poor. Fishing and specific sieving for fish bones have not been the focus of the vast majority of those investigations. Also new studies concerning seafaring and coastal towns have actually drawn the attention to the subject of fishery. The potential of the palaeozoological material, the loss of archaeological investigations outside the Øresund region plus ethnographical and historical works initiated in 1999 the archaeological analysis hereby presented, which is meant to describe the significance of fishery as a part of the project *Seafaring and Culture in the Iron Age, Viking Period and Middle Ages*.

Rescue excavations were subjected to extraordinary wet sieving (mesh size 1.2-1.3 mm) and a literature review of fishing equipment was started. First of all excavations and analyses had to be carried out to reveal age, function and economic range of a number of coastal settlements from the Middle Ages. The south-eastern parts of mediaeval Denmark were chosen as the study area. Here inhabitants had been involved in the Scanian Fair's herring fisheries and late mediaeval sources explicitly mention quite professional fishermen. At the specific sites the earliest harbour areas, now covered coastlines, and fishing-related settlement and activity zones were examined. Discarded equipment, processing refuse, specific constructions and other evidence could be reasonably expected. Large amounts of fish bones turned out to be the most important evidence gained from these investigations as ancient fishing equipment was almost totally absent. Evidence related to the preservation of fish is rather elusive. It is limited to clay lined pits which are rather poor in fish bones.

The combination of the analysis of the recent excavations together with evidence from archives and literature allows us to draw a picture of the fishing settlement's structure in the western Baltic during Viking Age and the Middle Ages.

Urban fishing quarters

Those people who chose to secure their economy against the hazards of fishing by more urban occupations (for instance crafts, service work, gardening) are to be found in parts of the (pre-) urban settlements together with social groups with similar topographical needs. The fishermen never lived more than 200 m away from their harbour, close to the beach where their boats were and where the maintenance of nets took place. The existence of the town's *market* for *fresh fish* and eventually for *fish products* is essential. Good all-round fishing grounds have to be situated in the immediate vicinity. The distance to the optimum fishing ground will be outweighed by the seasonal use of favourite *strand sites*. There is reason to assume that *urban fishing quarters* have existed since the beginning of urbanization. Their number and the intensity of fishing was probably increasing as the economy and size of the urban centres developed in the course of the 9th and 10th century.

Fishing villages

Fishing people who preferred to be closest to all-year fishing grounds (combining access to flat, deep and running waters) would establish *fishing villages* at well-protected natural harbours. The settlement would be situated not more than 100 m away from the coast and not more than about 20 km away from urban market facilities and common sailing routes. To secure their economy against the hazards of fishing, agricultural occupations and maritime employments (e.g. transport, seafaring, pilot/guiding, smuggling) were maintained. Just as it was possible for the fishermen from the *fishing quarters*, they could sell fresh fish to inhabitants of the own local settlement, to consumers from the inland and to foreigners passing by on ships. Additionally the harbour town's markets were open for fishermen from these villages, too. Different sizes of *fishing villages* are possible. In those cases where only very few people settled down permanently, the site will be called *fishing house(s)*. Some of the investigated Viking Age landing places from the 8th/9th century are to be classified within this category of settlement. The majority of coastal settlements with parish churches, mainly from the 12th/13th century, belong to this group. In many cases these church villages have roots going back to the Viking Age. Not all of those sites, however, have to be permanent settlements of a similar nature. Both *strand sites* and *seasonal catching sites* may be locations where permanently inhabited *fishing villages* were eventually founded. This might be the case especially in bad times for fishing, when a more solid economic basis for the fishing families was needed. The reason for the choice of those earlier seasonal sites might be the presence of fishing potential. Obviously it was also important to determine which other topographical situations were (not) available. Structural characteristics of the society (e.g. the fixed ownership of territories) might drive those new settlers or immigrants to the boundaries of the landscape. Following traditional patterns this might coincide with more or less prosperous fishing grounds. Such developments appear to be visible at some places in the 15th/16th century. Trends like this are probably related to regional phenomena and might even imply quite prosperous fishing elsewhere or in the new settlements themselves shortly after their foundation. In the same way the foundation of *fishing villages* could have taken place in some regions of the western Baltic Sea during 11th-13th century.

Strand sites

To make efficient use of their regional fishing waters and to secure an all-year round supply of fish, urban and rural fishermen had to be away from home for certain periods of time. They would follow seasonal changes in abundance of specific species at certain fishing grounds. The distance from the consumers of their catch still had to be moderate so as to secure the possibility for sale. Individual *strand sites* served small groups of fishing people, who continuously frequented the same well-protected localities. The *strand sites* were situated on the shoreline. Preserving of fish may have taken place here and primitive, non-durable shelters, tents or even local inhabitant's buildings were used. Also *fishing people of non-coastal origin*, living more or less far away from the coast, would use their own *strand sites* to make a profit out of the fishing season (possibly not only herring, but also other species). These people stored their boats on the beach and may have erected small buildings to keep their fishing equipment. Social relationships may have been established and fishing villages eventually may have served as strand sites. Strand sites are fundamental for any coastal society that is aware of the fact that water hides fish and food. Traces of the activities at these spots are archaeologically extremely elusive.

Seasonal catching sites

This type of settlement actually is a *strand site*, but aims more at catching large quantities than at taking advantage of the better protection against the climatic conditions and the sea. Also

the vicinity of a maritime fish market is of importance for the localisation of these sites. The best fishing grounds determined where the fishermen and their associates would live in more or less primitive shelters during the fishing season. Changing ecological conditions might drive the fish to other places and thus the primitive settlement might move from one year to the other within a region or even over large distances. But it's likely that the same sites were visited regularly. Fishermen from *fishing villages*, from *urban fishing quarters* and *fishing people of non-coastal origin* provided the expertise to obtain the desired catches. Other required working-power was recruited from fishermen's families and inexperienced 'land' people. The actual processing of the catches might take place at these sites, but it was more likely to be found at the *maritime fish markets*. Because of the fishing ground's priority and the small boats used during fishing, *seasonal catching sites* were probably situated at highly exposed locations on the strand or at least on the edge of the terrestrial landscape (and jurisdiction). It's very likely that this kind of activity was not limited to seasonal catches of herring, the economic importance of which, based on written sources, might draw the attention away from other very important regional species used for preservation and trading.

Maritime fish markets

The herring caught in huge numbers had to be processed and exchanged at central market places, where salt was available. These markets were characterised by their specifically maritime nature, because they needed to be accessible from many of the *seasonal catching sites* of a region. On the other hand good harbour conditions (sheltered deep water as well as close to the open waters) were more important than access overland. Fish traders and authorities would control the processing quality. Thus preservation of fish is likely to have taken place at the *maritime fish market*, only a few hundreds of metres from the strand. Although not every person engaged in fishing was compelled to visit the market place, it is very likely that *seasonal catching sites* were situated in the close vicinity or were even part of the market scene. Many people not involved in fishing made profits at these markets and their activities implied interregional and international exchange and attracted the involvement of the authorities.

The decrease in fish trade made the generated trade move to other markets, probably to the region's urban, less maritime markets, where the fish products market might have continued on a lesser scale.

Maritime fish markets could be found in the area bordering the western Baltic Sea when urbanisation started, at the latest in the 10th century. In the time before, the pre-urban sites served the same purpose.

Evidence from fish bones, fishing implements, archaeological, historical, cultural, anthropological and geographical studies underpin the existence of a professional, social and topographical segregation of fishing people from early Viking Age onwards at landing places and early urban centres. Each of these approaches separately would not be able to confirm that fishing was much more important for the choice of settlement sites and urbanization in Viking Age and the Middle Ages than generally accepted. Trade in salted herring was an established factor already in the 9th/10th century.

Future research of fish processing sites will be extremely dependent on large-scale excavations of such sites. Fishing implements should be looked for in urban and pre-urban sites. Last but not least, specific sites in central Europe should be the subject of modern palaeozoological investigations. Additionally the following needs are equally obvious: find ways to prove the presence of salt in archaeological deposits and in fish bones and thorough investigations into the genetics of historical herring populations in order to be able to distinguish their origin genetically.

References

- Bill J. and B. Clausen (Eds). 1999. Maritime topography and the mediaeval town. Papers from the 5th International Conference on Waterfront Archaeology in Copenhagen, 14-16 May 1998. Publications from The National Museum. Studies in Archaeology and History 4 (Copenhagen 1999).
- Bødker Enghoff I. 1999. Fishing in the Baltic Region from the 5th century BC to the 16th century AD: Evidence from Fish bones. *Archaeofauna* 8:41-85.
- Bødker Enghoff I. 2000. Fishing in the southern North Sea Region from the 1st to the 16th century AD. Evidence from Fish Bones. *Archaeofauna* 9: 59-132.
- Callmer J. 1998. Handelsplatser och kystplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. In: *Centrala Platser. Centrala Frågor. Samhällsstruktur under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist. Larsson L. and B. Hårdh (Eds). Uppåkrastudier* 1:27-37.
- Jahnke C. 2000. Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert). *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte Neue Folge* 49.
- Jahnke C. (*in press*). Wege und Absatzmärkte im Handel mit Ostseehering. p.1100-1600. In: *Kontinuität und Wandel. Kattinger D. et al. (Eds). Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Bericht von der Tagung des Projektes Culture Clash or Compromise am Centrum för Östersjöstudier, Gotlands Högskolan und den Lehrstühlen für Nordische und Hansegeschichte der Universität Greifswald (Juni 2000 in Greifswald).*
- Lampen A. 2000. Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts im Gebiet des Deutschen Reiches. *Historische Studien* 461.
- Lübke C. (Ed.). 1998. Struktur und Wandel im Früh- und Hochmittelalter. Eine Bestandsaufnahme aktueller Forschung zur *Germania Slavica*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 5.
- Meyer J. 2000. Baltic fishermen in the Middle Ages. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 14:44-49.
- Meyer J. 2001. BølsHAVN Friheden – News about the fishery project. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 17:37.
- Meyer J. 2002a. Fishing in the western Baltic. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 18:23.
- Meyer J. 2002b. Fisch an der slawischen Küste. Fang und Konservierung. Verzehr und Vermarktung. p.39-50. In: *Venner og Fjender. Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Resultater fra et forsknings- og formidlingsprojekt inden for Storstrøms Amt & Indlæg fra et tværvideenskabeligt seminar i Stubbekøbing d. 25.-26. september 2000. Jensen Anna-Elisabeth (Ed.).*
- Müller-Wille M. 1995. Two early mediaeval sites near Wismar and Rostock at the southern Baltic coast. p.89-96. In: *Shipshape. Essays for Ole Crumlin-Pedersen. On the occasion of his 60th anniversary February 24th, 1995. Olsen O., J. Skamby Madsen and F. Rieck.*
- Rulewicz M. 1994. *Rybólowstwo Gdanska. Na tle Osrodków Miejskich Pomorza od IX do XIII Wieku. Prace Komisji Archeologicznej* 11 (Wrocław, Warszawa, Kraków 1994).
- Schmölcke U. (*in press*). Groß Strömkendorf – die Archäozoologie. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns. Lübstorf.
- Stoklund B. 2000. Bondefiskere og Strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600.
- Ulriksen J. 1998. Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord.

MEDIAEVAL DOVER AND THE NORTH SEA

Ian Riddler

Tatra Diddies Road, Stratton, Near Bude, North Cornwall, EX23 9DW, United Kingdom
E-mail: trzaska@lineone.net

The interest of the fishermen of the cinque ports in the North Sea is well-established from historical records. Records of disputes with the fishermen of Great Yarmouth at the autumn herring fare, in particular, provide evidence for the activities of the mediaeval Dover fishing fleet. Although Dover is rightly regarded as one of the most important ports of southern England, the archaeological evidence for its fishing activities was entirely lacking until recently.

Dover is, however, a heavily-excavated town. Numerous sites have been excavated within the castle precincts and the western part of the town, as well as in the northern suburb of Buckland. The Dover Bronze Age boat was recovered from beside the river Dour, close to the original shoreline. Further to the west lie an early Roman fort and its late Roman successor, associated with the *Classis Britannica*. The extensive early Anglo-Saxon cemetery at Buckland has provided almost 450 graves to date, and it has not been fully excavated. Anglo-Saxon occupation has been recorded in the area of the Roman forts and further to the east, within the castle precincts. To some extent, therefore Dover's importance as a port has been matched by significant archaeological discoveries.

Mediaeval Dover has proved to be a little more elusive, notwithstanding excavations at *Bench Street*, *Snargate Street* and the museum precincts. In part, this is because these were small sites and, in any case, the research agenda for Dover was centred on the prehistoric and Roman periods. A significant excavation was undertaken in 1996, however, within the eastern suburbs of the town. The initial intention was to confirm that the mediaeval town wall ran across the site from west to east. To that extent, the excavation was a failure, because the wall was never found. The western part of the site included the *Eastbrook*, part of Henry VIII's engineering scheme for the town, and that had destroyed earlier archaeology. Nonetheless, the surviving remains provided a glimpse of a significant settlement of the twelfth and thirteenth centuries, which was principally concerned with fishing.

Excavations revealed over 200 floor surfaces associated with 41 mediaeval structures located within eight plot divisions, five of which were investigated in detail. The larger structures were 10 by 5 m, the smaller 5 by 5 m or 4 by 4 m. The structures to the north of the site were generally larger than those to the south, within the main shoreline area. The latter included small yards in some cases but look distinctly different from the long narrow burgage plots of mediaeval England.

The earliest buildings were constructed c. 1125-50, and they were rebuilt numerous times over the following century. The neighbouring lanes and the plot divisions remained in place, whilst the structures sometimes changed in size or location, and occasionally added small yards. The larger structures to the north, across the lanes, began at later date, closer to 1200, and appear to have served a different function. One of them acted as a small brewery, if not a pub.

The smaller properties close to the shoreline provided most of the fish remains and the majority of the artefacts. The fish remains are dominated by herring (81 %), cod family (13 %), mackerel (2 %) and other fish (4 %). Herring predominates but cod was also important. The range of fish corresponds well with those noted in later mediaeval records for Dover, as well as the fourteenth-century register of Daniel Rough, fish merchant and clerk of Romney, another of the

cinque ports. In addition, it equates well with the range of species recovered from St. Gregory's Priory in Canterbury, a small ecclesiastical site of twelfth- to sixteenth-century date. Some of the fish from Dover may well have been sold in Canterbury.

Mediaeval porpoise remains, for example, have only been recovered to date from Dover and from the cathedral precincts at Canterbury, and the ecclesiastical interest in exotic foods was well developed at this time. Dover archaeologists would prefer to believe, however, that porpoise was eaten within the town.

Fish remains littered the entire southern part of the site. In addition, over 130 iron fish hooks were recovered, including a hoard of 27 from a pit. A series of cast lead weights were probably used in fishing; they range from 344 to 1420 g (12-50 oz). Simple stone weights were plentiful. Textile manufacturing implements were abundant as well and came from most of the buildings. The spindle whorls are noticeably larger and heavier than those seen on contemporary sites and it is likely that they were used to spin heavy fibres, used for cordage and netting.

Domestic animal bone was associated with most properties with cattle and sheep dominating the overall assemblage and pig fairly common. Horse, goat, deer, dog and cat were present in small numbers. They don't appear to have been eaten although all of them – except for the dogs – were skinned. Geese and chickens were reared and a range of local sea-birds supplemented the diet.

The broader understanding of how the site worked has proved to be a little problematic. There is a contrast, between evident wealth within the ceramic evidence, and comparative poverty as expressed by the artefacts. Historical evidence for the *cinque ports*, alongside recent work on mediaeval fishing in south Devon may provide some answers. The shoreline properties may have been seasonally occupied by households with the fishermen absent for part of the year, particularly at the Great Yarmouth herring fare. The repair and maintenance of nets, equipment and boats would have occupied some or all of this group for part of the remaining time. The boats would also have been employed in ship service for the king and in ferrying passengers (primarily pilgrims) across the English Channel.

The shoreline structures probably served as fish houses, particularly in the winter, when the Dover fishermen worked in the English Channel and the lower reaches of the North Sea. The buildings to the west of the lane are lost to us but may have been of a similar, shoreline character. To the north of the lane lay service industries for the fishermen providing alcohol, and respite from the sea. Those who owned the boats and the properties, however, lived in all probability outside of Dover, within smallholdings where the domestic fauna may have been reared. Thus the occasional glimpses of wealth are reflections, in effect, of the neighbouring countryside.

The demise of the eastern suburb of Dover as a fishing centre began in the early thirteenth century and by c. 1250 the site was practically abandoned. In the late mediaeval period it reverted to simple domestic occupation. The emphasis by this time had moved away from Dover towards Folkestone, further to the west, which came to the fore as the *cinque ports* declined and new fishing technologies emerged.

MEDIAEVAL FISHERIES ALONG THE COAST OF SOUTH DEVON (ENGLAND)

Harold Fox

University of Leicester, Centre for English Local History, Marc Fitch Historical Institute
5 Salisbury Road, Leicester LE1 7QR, United Kingdom
E-mail: al34@le.ac.uk

The county of Devon is in the south-west of England and has one coast facing what we possessively call the English Channel, another facing Wales and Ireland. This paper concentrates largely on the southern coast, which boasts high cliffs, small coves, a few long sands and several winding estuaries which take salt water many miles inland – in other words a variety of maritime habitats which encouraged the breeding of a great variety of fish and shellfish. The paper will deal with four topics: technologies, the people who fished, fishing settlements, and the volume of fish caught (an almost impossible topic for the would-be quantifier).

Fishers may be divided into hunters and trappers, the latter setting up fixed technologies and waiting for fish to swim into them, the former going out in search of their prey. Traps included artificially excavated pools into which fish were encouraged to swim, nets hung upon stakes arranged in the shape of the letter V and constructed between low water mark and high water mark; also weirs of various kinds. The hunters used boats of a small size, generally not more than 20 feet long and typically managed by teams of five or six people, and they took large nets out to sea. Almost all of these technologies are well documented (or may be inferred) in all of the centuries between the eleventh and the fifteenth; some of the V-shaped contrivances have been excavated.

Probably the majority of the people who fished between the eleventh century and the fifteenth were what I call 'fishing farmers' – people who were farmers (in coastal parishes and in parishes at one remove from the coast) first and foremost and whose fishing was a by-employment. Typically they were in the small farmer class, occupying not much more than 15 acres (6 hectares) and income from sales of fish was less than income from farming. Fishing could be fitted into the rhythms of the agricultural year, the variety of fish being so great that, at any particular time, some species or another was present. The port towns, of which there were several along the coast of South Devon (e.g. Exmouth, Topsham, Teignmouth, Dartmouth, Plymouth) contained fishers who were full-timers as well as mariners who practised fishing in intervals between voyages.

Farming drew these 'fishing farmers' inland; fishing drew them towards the coast. The answer to this tussle was habitation inland – well out of sight of pirates, the French and Bretons and other unwelcome marauders – and the construction of a secondary 'settlement', for the secondary occupation, on the beach. These were called cellar settlements and a few have or had place-names incorporating the element 'cellars' (Figs 1 and 2). Today the word cellar is something constructed underground, but the old use was for a storage chamber of any kind. The cellar settlements of the South Devon coast were collections of storage huts, therefore, places which were not permanently inhabited but which were used as bases from which fishing was practised: fishing tackle, barrels, nets and boats were stored away in them, out of reach of storms, at times and seasons when fishing temporarily came to a halt. Typically perched on the sea's edge, on the narrow sliver of land between the fields and the salt waters, these were settlements in which space was severely limited: their plans were huddled, disarranged, haphazard, characteristics also of the fishing villages which followed them in time. Buildings were set on the sand, with

very little space between and they had no gardens attached to them: gardening was an inland activity. Seasonally used fishing 'camps' of this kind were not found only in Devon: there are examples from Somerset, Cornwall and Kent, while in the North of England, Scandinavian coastal place-names meaning 'site not permanently occupied' surely point to places which had functions similar to the Devon ones. I have seen further examples in Denmark and have been told about others in Portugal; I hope that delegates to the Walraversijde conference will help me in finding more European cases.

Fig. 1. Cottage, possibly in origin a cellar, at Coombe Cellars, River Teign (Devon). (Courtesy of the Devon Gardens Trust and Leopard's Head Press)

Fig. 2. Cellar settlement at Barepta, Cornwall County. (Courtesy of the Royal Institution of Cornwall)

Finally, the difficult question of the size of the fishing enterprise of the south Devon coast during the Middle Ages, the volume of production. The first point to make here is that fishing sites and cellar settlements were very numerous along this stretch of coastline – at least 90 are known

from mediaeval documentary sources and there must have been many more which are not recorded. Unfortunately, it is not possible to move from numbers of fishing sites to volume of fish caught. The 'value' of fisheries is indeed recorded in manorial documents, but (a) we do not know how these sums were calculated, and (b) they often became fixed by custom at an early date and therefore soon become anachronistic. We do indeed know about the volume of fish exported from some southwestern ports, but (a) some types of fish were exempt from customs, (b) coastwise trade in fish is not included, (c) the massive inland trade and local consumption are not accounted for. For a few places we have figures for the value of tithe on fish. These perhaps offer more scope for the quantifier and I shall be working on them in advance of the conference, hoping to present a few preliminary results there. Did the many, small, miscellaneous fisheries of Devon produce a greater volume of fish than the renowned herring fisheries on the coast of eastern England? Are we dealing with minnows by comparison with the northern seas?

EXPRESSIONS OF POWER IN A MARGINAL LANDSCAPE? THE SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL CONTEXT OF THE 15TH CENTURY FISHERMEN'S VILLAGE OF WALRAVERSIJDE

Dries Tys¹

Free University of Brussels, Department of Archaeology and Arts

Pleinlaan 2, B-1050 Brussels, Belgium

E-mail: dtys@vub.ac.be

Through the Late Middle Ages, some places along the coast of the county of Flanders developed into fishermen settlements. The importance and character of these settlements varied from small, temporary fishing bases to ports such as Ostend. There was coastal fishing as well as offshore fishing. In this landscape Walraversijde took a specific place. It was a settlement of (mainly) sea fishermen that developed during its short existence (13c-16c) into one of the larger fishermen communities along the coast. Walraversijde was rather 'mobile' and experienced some geographical shifts throughout its existence as is shown by archaeological and historical data. After the siege of Ostend (1601-1604) the place was reduced to a small agricultural hamlet.

This contribution mainly focuses on the spatial structure and some landscape features of this fishermen settlement. This hopefully can help to gain insight in some aspects of the late mediaeval fishermen community that had shaped the settlement. Dyer claims that a village is 'the embodiment of a community, [that] expressed an idea about how people should live and organize themselves'². Applied to Walraversijde, this raises some questions about what the material and spatial features of the community can tell us about the nature and identity of this late mediaeval fishermen settlement and community. To investigate this, an interdisciplinary spatial – historical study is carried out. This study embodies a retrogressive reconstruction of the dynamics of the spatial structure of the village by means of cadastral, cartographic, historical, archaeological and other data. The result is interpreted on the basis of the study of, among others, the presence of 'power', the institutional organization and the use of monumentality in the village landscape.

Walraversijde was founded at the latest in the second half of the 13th century as a small, possibly semi-permanent fishermen community along a small tidal inlet near an old domain of the counts of Flanders³. At that moment the coastline extended quite a bit further into the sea. Originally it may have been only a temporary base for fishermen from the area who chose this inlet as mooring place or yde⁴. These ydes were in general rather small and were often related to other, permanent, settlements in its immediate surroundings⁵. Such settlements were probably the result of the commercialisation of the food supply around Bruges as well as of farmers' need for extra incomes during periods of economic difficulties. In addition, the development of seaports was strongly encouraged in the 13th century by countess Margareta of Constantinople, on whose land Walraversijde had originated. Whatever the case, it seems that this yde from the otherwise unknown *Walraf* developed through the 13th century into a specific and well-known

¹Postdoctoral Fellow of the Fund for Scientific Research-Flanders.

²Dyer 1997:58.

³The oldest testimony dates from 1290 and deals with '*les poissonniers de Wilravenszeide*' who had debts in Ypres.

⁴Compare with situation in Devon; cf. the contribution of H. Fox and Fox 2001.

⁵See also Gelling and Cole (2000: 85) about the related hyth toponyms, among others on the southeastern coast of England, and Loppens (1938).

fishermen settlement of a more permanent nature⁶. Originally Walraversijde seems to only have consisted of some houses along the mooring place⁷. However, the inlet silted up in the course of the 14th century and the community moved eastwards to the dunes NW of the 15th century Walraversijde⁸.

The Saint Vincent storm flood of 22 January 1394, which was accompanied by heavy sand-drifts in the dunes, caused the settlement to be moved once again. As a result of the flood, the village houses on the beach had ended up in front of the dunes⁹. Hence, the settlement had to be rebuilt inland on farmland. After 1394, a new settlement with specific planned spatial features thus was created in the landscape, and this apparently by an existing, well-organized fishermen community with a certain 'sense of community'¹⁰. Further, the limited historical data shows us a fishermen community with a very typical profile¹¹: a large group of people, half of which was away from home for a long time. At the top of the social hierarchy were the captains or *sciplieden*, the owners of the fishing vessels¹². The knowledge of the maritime environment, fishing techniques and sea routes were very important within the social hierarchy as well. Like in other fishermen communities, the Walraversijde fishermen could be quite violent and sometimes they resorted to piracy. Because of this, the relatively low social importance of fishermen and a certain peculiarity when compared with farmers, such fishermen communities were seen as rather marginal, as testified in some contemporary historical sources.

This 15th century Walraversijde had some specific spatial characteristics. The 15th century Walraversijde probably had over 600 inhabitants, who lived in over a hundred houses on small, almost urban plots. These plots were relatively methodically constructed (in rows) within the older rural plot structure. There were also some more specific community spaces such as the *draeyplaetsen*, where nets were made, the brewery, the inn and the chapel. This Walraversijde was considerably larger than the neighbouring agricultural villages such as Middelkerke, which consisted of some farms around the church only. At the same time, it was quite smaller than the neighbouring seaport Ostend. In spite of the commercial orientation of fishing and other trade activities, legal or otherwise, Walraversijde did not have its own market infrastructure. In spite of the large number of inhabitants, Walraversijde never became an independent parish. Just like in other fishermen communities along the North Sea, the place of worship, in spite of its remarkable size and prestige, always kept its status as a chapel¹³. The settlement seemed almost to be a 'guest' on the territory of Middelkerke.

However, Walraversijde was not just a fishermen community on the edge of the landscape and on the fringes of society. Some written sources throw interesting light on the privateering of

⁶See footnote 2. Also see Gardiner 2001 about similar evolutions on the English coast.

⁷Choqueel 1950:88. Choqueel's observations were based upon surface finds on the beach between Middelkerke and Mariakerke. Until the construction of breakwaters between 1978 and 1980, remains of the 13th and 14th century village came to the surface from time to time. These finds were very systematically registered by A. Choqueel, A. Mortier and E. Cools.

⁸Tys 1996. The most southern parts of the 14-th century village were just located on an old estate of the St. Peter's abbey from Ghent and the village was connected with this estate through the *muelnewech* or 'millroad' (State Archive Ghent, Fund St. Pietersabdij, Account 806d: 81r^o-89v^o).

⁹See footnote 6.

¹⁰It is this settlement that has been excavated and studied by Marnix Pieters (IAP) since 1991; see Pieters (1997) and his contribution.

¹¹Compare with, among others, Collet (1991) and Geistdoerfer (1977).

¹²In 1480 there were 16 captains in Walraversijde, 10 in Heist and 50 in Ostend. The records of the aldermen from the *Brugse Vrye* clearly show that the Walraversijde captains were for the government (from aldermen to duke) the obvious persons to negotiate with.

¹³Compare with the medieval fishermen settlement Walberswick, where the 'chapel' had the dimensions of a '*magnificent church*' (Warner 2001).

Walraversijde fishermen. In 1404 the aldermen of the *Brugse Vrye* warned that '*niemand uut zoude varen ter zee omme rove of scade te doene, iof het ne ware bi bevelle van onsen gheduchten heere*'¹⁴(nobody should set sail to sea to plunder or damage ships, unless if ordered by our formidable lord). In other words, the Walraversijde fishermen acted as privateers when the Duke ordered them to. The fishers also supplied the Duke's fleet with ships and the fishing fleet with guard ships throughout the 15th century.

Fig. 1. Reconstruction of Walraversijde in 1463. (copyright Past Forward)

Walraversijde, however, was also confronted with other forms of 'power'. In the course of the 15th century, the development of stronger and larger ships for offshore fishing required some financial efforts from the fishermen which they actually hardly could afford¹⁵. Financial support was offered by rich fish merchants who could invest in the fleet. Consequently, shipowners or 'wards' such as the family Van Varsenare, who lived in Walraversijde, got a firm grip on offshore fishing. In addition, this evolution ran completely parallel with the capitalist developments in agriculture in the polders behind Walraversijde. The farms over there also fell in the hands of members of a rich, urban elite which did not participate in the production process.

The influence of these three power groups (state, wards and land owners) on the fishermen community also showed in the village of Walraversijde, more specifically in the St. John's Chapel of Walraversijde. This chapel featured three aisles and altars, the tower of a village church and was thus rather prestigious. It was built in the village between 1420 and 1430 on the directions of and with financial help from the family Van Varsenare; from lord Willem van Halewyn, councillor of the Duke and bailiff of Bruges, and from the family Reyphins, large landowners and aldermen of the *Brugse Vrye*. The latter family even had its arms represented in the stained-glass windows of the chapel. The chapel thus was rather a symbol of 'control' which signalled the standing and presence of the three power groups in the village. The chapel also proves that the fishermen, in spite of their rather rough way of life, were pious Christians. In this manner, the chapel was the perfect symbol of the special position of Walraversijde between sea, heaven, city and country.

¹⁴National Archive, Fund Rekenkamer, records of the *Brugse Vrye*, No. 42527- 43v°-44r°.

¹⁵Between 1420 and 1430 various fishermen had debts to herring merchants, which resulted in, among others, the confiscation of their *corfscepe* (Tys 2003: 577-578).

At the end of the 15th century, the Walravensijde community encountered major problems resulting from the general political instability and the increased insecurity at sea. The disappearance of the settlement's most eastern quarter after 1500 proves that this instability had seriously damaged the community. Walravensijde hardly recovered in the 16th century. When the Eighty Years War broke out in 1567, Walravensijde was deserted. After the siege of Ostend (1601-1604), the settlement appeared to be reduced to some isolated houses and the remains of the chapel. The fishermen community of Walravensijde had disappeared from the landscape.

At first sight, the disappearance of Walravensijde could be explained easily by the crisis situation at the end of the 16th century. However, why didn't this crisis result in the disappearance of the nearby agricultural villages? The answer may be related to some aspects of the specific nature of fishermen communities. As opposed to agricultural settlements, activities of fishermen communities were not dependent on the land where they were situated. The communities could move along with the activity, in this case offshore fishing. This is already shown by the fact that many fishermen communities were originally set up as temporary 'camps' near the sea¹⁶. In other words, it is quite possible that fishermen communities were intrinsically 'temporary' and 'finite', however long this temporary aspect lasted. This would partially explain why Walravensijde never became an independent village and always remained institutionally subject to the little farm village Middelkerke. In some cases, fishermen communities could become more permanent because of economic possibilities¹⁷.

In the case of Walravensijde, the commercial turnover of sea fish on large urban markets seems to have played a role here. Furthermore, Walravensijde received from at least the 15th century onwards an additional, more political-military role in the service of the centralist state policy of the Dukes of Burgundy. From the end of the 15th century it was this additional role which lost its significance first. After the death of Charles the Bold in 1477, the role of the Netherlands in the Habsburg state formation process decreased. Certainly also in view of the nearness of Ostend, the role of the Walravensijde fisher-privateers in the 'empire where the sun never set' became increasingly smaller. In the same period offshore fishing became less and less interesting over here. In the second half of the 16th century, the fishermen probably moved their fleet and activities to safer ports, which definitively put an end to the local fishermen community. In short, it is not impossible that fishermen settlements as the one in Ravensyde were intrinsically and structurally temporary and 'abandonable', and that this characteristic eventually led to the downfall of Walravensijde.

Walravensijde, and other fishermen settlements possibly as well, was in other words a very specific settlement, the individuality and characteristics of which cannot be grasped by using modern concepts such as 'city' or 'village', 'nucleated settlement' or 'dispersed settlement', 'marginal' or 'elitist'. The spatial nature and perhaps the identity of such settlements as well was more specific and more complex than these concepts, or do we have to say that our perception and expectations of settlements. The settlement pattern and hierarchy and the spatial organization of such fishermen communities seem to be more complex than people should expect. To obtain some kind of insight in this complexity, I think it is necessary to see the space and landscape of such settlements as interactive forms of material culture in their specific social, political, economical and cultural context. This can probably be done by a transdisciplinary combination of archaeological, historical, anthropological and other research only. Many questions still need to be answered and, of course, further research is required.

¹⁶Also see Roberts' definition of temporary settlements (Roberts 1996: 5-10).

¹⁷cf. Gardiner (2001).

References

- Chocqueel A. 1950. Les civilisations préhistoriques et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu. Bruxelles.
- Collet S. 1991. Guerre et pêche: quelle place pour les sociétés de pêcheurs dans le modèle des chasseurs-cueilleurs. *Social Science Information* 30(3):483-522.
- Dyer C. 1997. Peasants and farmers: rural settlements and landscapes in an age of transition. p.61-76. In: *The age of transition. The archaeology of English culture 1400-1600*. Gaimster D. and P. Stamper (Eds). Oxford.
- Fox H.S.A. 2001. The evolution of the fishing village: landscape and society along the South Devon Coast 1086-1550. Oxford.
- Gardiner M. 2001. Medieval fishing and settlement on the Sussex coast. *Medieval Settlement Research Group Annual Report* 16:6-7.
- Geistdoerfer A. 1977. Connaissances techniques et patrimoine maritime. *Etudes rurales* 65:49-58.
- Gelling M. and A. Cole. 2000. *The landscape of place-names*. Stanford.
- Loppens K. 1938. De Yden der Vlaamsche kust: hun ontstaan en verdwijnen. *Biekorf* 44(12):289-295.
- Pieters M. 1997. Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West Flanders, Municipality of Ostend). p.169-177. In: *Rural settlements in medieval Europe*. De Boe G. and F. Verhaeghe (Eds). Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 6, Zellik.
- Roberts B.K. 1996. *Landscapes of settlement, prehistory to present*. London.
- Tys D. 1996. Een historische landschapsstudie van Middeleeuws en later (Wal)Raversyde. Unpublished licentiate dissertation University of Gent.
- Tys D. 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast. p.157-167. In: *Rural settlements in medieval Europe*. De Boe G. and F. Verhaeghe (Eds). Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 6, Zellik.
- Tys D. 2003. Landschap als materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. *Kamerlings Ambacht*, 500-1200/1600. Unpublished doctoral dissertation Mss., Free University of Brussels.
- Warner P. 2001. Walberswick: the decline and fall of a coastal settlement. *Medieval Settlement Research Group Annual Report* 16:12-13.

THE MATERIAL ENVIRONMENT OF WALRAVENSIDE AND OTHER LATE MEDIAEVAL FISHING COMMUNITIES ALONG THE FLEMISH COAST

Marnix Pieters

Institute for the Archaeological Heritage (IAP)
Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussels, Belgium
E-mail: marnix.pieters@lin.vlaanderen.be

Introduction

The characterization of the material environment of late mediaeval rural fishing communities in the southern North Sea area was aimed at through the extensive archaeological study of *Walravenside*, a very well preserved deserted late mediaeval fishing community situated on the coast of West Flanders (Belgium) close to Ostend. The published archaeological and written sources related to other known fishing communities such as Dover-Townwall Street (GB), Nieuwe Yde, Wenduine, Heist, Paalvoetside (NL) and Sandhagen (DK) have also been incorporated into this study. It will be demonstrated that thorough archaeological research is able to open up new ways of questioning the past. This lecture will focus thereby on its contribution to the understanding of mediaeval and later fishing and fisheries. To allow the identification of material characteristics typical of (rural) fishing communities however, a comparison with other types of communities such as urban and agrarian ones can't be avoided. The severest limitation of the available sources, is the fact that it isn't possible through the archaeological study of the settlement to obtain direct information concerning the activities and behaviour at sea. The fact that predominantly archaeological sources have been used also excludes valuable insights in a lot of aspects of the material environment which don't leave tangible remains such as e.g. singing and dancing.

The results are presented respectively under the headings of working, dwelling and living in a late mediaeval fishing community.

Working in a mediaeval fishing village

Not completely unexpected, working in a mediaeval fishing village consisted mainly of fishing. Different technologies were applied: floating gill-nets, trawl-nets and lines and hooks. Numerous netting needles point at least to the local mending of nets. These netting needles are systematically marked by property marks such as the widespread threefish motif. The dimensions of the netting needles and the lead weights point to nets with meshes from 2.2 tot 3.8 cm. Nets with such meshes can be used for making coastal trawl-nets but also for the well-known herring-nets. The numerous cork floats fit entirely into the concept of the herring-net. Stones incrustated by *Serpulidae*, the remains of starfish and the presence of fish remains from very small individuals on the other hand seem to relate to the use of the trawl-net. The fish-hooks are without exception made from iron and are round in section. Some of these reach lengths of 13-14 cm and were undoubtedly used to catch large species such as cod and haddock.

The fish remains themselves consist mainly of herring, cod, flatfish and eel. The variety of species caught reveals the fishermen from *Walravenside* as fishing mainly in what could really be qualified as the southern North Sea. Estuarine species and species typical for the so-called English Channel are lacking as well as species from more northerly waters.

A lot of other archaeological evidence can be related to fishing such as numerous artefacts (potsherds, wool, fleeces and shoes) with traces of tar and/or pitch. Working with tar and/or

pitch can be considered as a typical maritime activity. The catch also has to be processed for consumption by the fishermen themselves or by others. The numerous barrels found in typical so-called barrel wells are very speaking in this respect. They can be interpreted as barrels which the Hanseatic merchants brought filled with Scanian herring from the Baltic to the Low Countries. Dendrochronological analysis has revealed that the oaks for the barrels were felled in the vicinity of Gdansk (Poland) in the period between 1380 en 1430. Barrel wells ceased to be used at *Walravenside* at the moment that the trade in Scanian herring was superseded by the locally produced 'Scanian-type' herring. So the barrels found at *Walravenside* can't be connected with the local processing of herring. The excavations also yielded data about the processing of flatfish and about smoking of fish. Small rectangular brick constructions can indeed be interpreted as smoke-ovens.

Next to fishing comes trade. We can presume that the fishing folk along the coast of Flanders took part in the trade in natural stones, pit coal and fish. The thing we know for sure through the archaeological inquiry however, is that at least some of them mastered the necessary skills like reading, writing, counting, measuring, weighing and testing. The most speaking object in this respect is a bone spectacle frame. It is very difficult through archaeological research to establish the nature of the traded products. Far more easy is to show archaeologically that fishing communities had access to a wide variety of commodities. Four regions can be shown to be of a certain importance for the Flemish coast: East- and Northeast-England and East-Scotland, the Baltic, The Rhine area and the Mediterranean. The easy access to these products was a result of piracy and trade and last but not least piloting merchant vessels to the port of Bruges. Fishing had also some military aspects as shown by the numerous parts of weapons which are found in these communities. Flemish fishermen not only served from time to time in the duke's navy but had also to be able to defend themselves all the year round when they were out at sea.

Other activities besides fishing and trade include peat-digging, agriculture, stock-breeding and hunting. These activities can be qualified as secondary. Hunting e.g. was nearly exclusively restricted to seabirds present in the region during the winter. This is again a typical characteristic of rural fishing communities as Harold Fox could detect for Devonshire.

Dwelling in a mediaeval fishing village

Brick is in 15th century *Walravenside* the dominant building material. The brick walls were probably plastered over on the inside as well as on the outside. Inside the houses the plaster was decorated with incised pointed brickwork or painted in haematite red. Some of the houses had glass windows. The flooring was made with bricks or simply consisted of clay from time to time covered with sand. The roofs were thatched with reed, straw or galingale. The rectangular houses had a lengthwise northeast-northwest orientation. Two types of houses can be distinguished: houses with a surface less than 100 m² and houses with a surface above 100 m². The last group is also characterised by the presence of additional features such as brick latrines, brick wells or red painted plaster. The largest houses are only twice as large as the smallest. Apparently, there is some social differentiation in these communities, but not that much according to the size of the houses.

The heating devices are situated against the walls or very close to these. Pit coal, wood and peat are the available fuels. Only wood and peat ashes are present in the archaeological sediments. Artificial light was made with candles and oil-lamps. Water was taken from barrel wells and brick wells. The last ones came only into use during the second half of the 15th century.

The treatment of the household refuse and other waste matters seems to be rather specific as cesspits are rich in fish remains, while mammal bones are absent from their infilling. Mammal remains are to be found in refuse pits and in specific areas for waste disposal.

The occupation density in a fishing community is much higher compared to other types of rural settlement. At *Walravenside* e.g. there was approximately one house per 300 m². No room is left for stables, gardens and fields. This also holds true for the other known rural fishing communities. A combination of written and material sources allow the number of 15th century inhabitants to be estimated at about 500.

Living in a mediaeval fishing village

This chapter comments about everything that can't be described as working or dwelling. That means: eating and drinking, clothing and dressing up, hygiene, protecting the property, leisure and religion. Only two aspects will be dealt with: eating and drinking and leisure.

Eating and drinking

Fishing communities can be recognised by their specific fish consumption pattern. They ate a large variety of species, at *Walravenside* 37 fish species have been found, they ate fishes in all sizes and they ate species, sharks e.g., which are in general not consumed inland. The consumption of shell-fish is at *Walravenside* limited to that of mussels and oysters, both however in small quantities. Fishing communities can't be differentiated from other communities by their consumption of meat, except for the fact that they also ate at times sea-mammals as porpoise and dolphins. It's very difficult to obtain information from the archaeological record on the consumption of beverages. To know what types of vessels were used for eating and drinking is a lot easier. A special group of tableware is formed by the so-called 'Spanish majolica' coming from Valencia, Malaga and Sevilla.

Leisure

Miniature toys seem to reflect the activities of the adults: miniature boats and miniature baskets are very speaking in the case of *Walravenside*. Children played also at marbles, at knucklebones and at hop-scotch. They used jawsledges and played with tops. Adults played dice, nine men's morris and golf. The toys of the children were probably made locally and didn't require a financial transaction, while the requisites for the games did. The archaeological finds from *Walravenside* contain a lot of anthropomorphic whistles which can be interpreted as toys, signalling tools or bird-calls. Buzz-discs in lead, slate and oystershell are probably also to be interpreted as toys.

Further research options

In order to be able to detect recurrent phenomena and specific characteristics in the material sources related to fishing communities, a huge archaeological program should be launched. This would comprise the excavation and study of at least another late mediaeval fishing community and of at least two other rural non-fishing societies. Until now such a data base is not available and this hampers seriously interpretations at a higher level.

The official start of 'maritime and fluvial archaeology' at the IAP offers high hopes that sooner or later a late mediaeval fishing boat will be found.

References

- Beekman F. and H.J.E. Van Beuningen. 1995. Het verdrongen Westenschouwen. Zierikzee. 20p.
- Berg H., L.B. Jorgensen and O. Mortenson (with contributions by Bendixen K. and T. Hatting). 1981. Sandhagen. Et Langelandsk fiskerleje fra renaissances. Langelands Museum Rudkobing. 203p.
- Chocqueel A. 1950. Les civilisations préhistoriques et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu. Brussel. 121p.
- De Paepe P. and M. Pieters. 1995. Petrology and provenance of unworked stone from the medieval fishing-village at Raversijde (mun. of Oostende, prov. of West Flanders). *Archeologie in Vlaanderen IV*(1994):237-251.
- Doehaerd R. 1962. La g n se d'une entreprise maritime. Les pêcheurs de Wenduine au XVe siècle. *Contributions à l'histoire économique et sociale* 1:5-38.
- Fox H. 2001. The evolution of the fishing village: landscape and society along the South Devon Coast, 1086-1550. Oxford. 208p.
- Houbrechts D. and Pieters M. 1999. Tonnen uit Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen): een goed gedateerd verhaal over water- en andere putten. *Archeologie in Vlaanderen V*(1995/1996):225-261.
- Kightly C., M. Pieters, D. Tys and A. Eryvynck. 2000. Walraversijde 1465. De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge. 88p.
- Parfitt K., B. Corke and J. Cotter (with contributions by Allison E., T. Anderson, R. Bendrey, G. Campbell, C. Mortimer, R. Nicholson, I. Riddler, S. Sweetinburgh, P. Wiltshire, A. Yates and P. Walton Rogers). 2001. Excavations off Townwall Street, Dover. 1996 (unpublished report).
- Pieters M. 1993. Archeologisch onderzoek te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1992, *Archeologie in Vlaanderen II*, 247-264.
- Pieters M. (with a contribution by De Buysse F.). 1994. Laat-middeleeuwse landelijke bewoning achter de Gravejansdijk te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993. *Archeologie in Vlaanderen III*(1993):281-298.
- Pieters M. (with contributions by Bouchet F., A. Eryvynck and M. Van Strydonck). 1995. Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994. *Archeologie in Vlaanderen IV*:219-236.
- Pieters M., A. Eryvynck, W. Van Neer and F. Verhaeghe. (with a contribution by Cooremans B.). 1995. Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvisresten en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners. *Archeologie in Vlaanderen IV*:253-277.
- Pieters M. 1997. Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West Flanders, Municipality of Ostend). In: De Boe G. and F. Verhaeghe (Eds). *Rural settlements in medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997 Conference, Vol. 6. IAP Rapporten 6*:169-177.
- Pieters M., F. Bouchet, B. Cooremans, K. Desender, A. Eryvynck and W. Van Neer. 1999. Granaatappels, een zee ngel en rugstreeppadden. Een greep uit de inhoud van een bakstenen beerput uit het 15de-eeuwse Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen V*(1995/1996):193-224.
- Pieters M. 2002. Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, inzonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België). S.l. (Brussel & Aalst). (unpublished PhD-thesis).
- Pieters M. 2002. L'Espace des pêcheurs au bas moyen  ge dans la partie méridionale de la Mer du Nord – Le cas de Walraversijde. p.209-213. In: Helmig G., B. Scholkmann and M. Untermann (Eds). *Centre-Region-Periphery. Medieval Europe Basel 2002*, vol. 1, Hertingen.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewij and A. Mortier (with a contribution by G. Van Bulck). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde (gemeente Middelkerke en stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen VI*(1997/1998):261-301.
- Schietecatte L. 2003. Laat- en postmiddeleeuws leer uit het verlaten vissersdorp Walraversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen, VII-1999/2000*:141-200.
- Termote J. 1984. Het archeologisch onderzoek van het verdwenen vissersdorp Nieuwe Yde (Oostduinkerke). *Mededelingsblad 'De Vrienden van het Nationaal Visserijmuseum van Oostduinkerke'* 24:479-484.

- Tys D. 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast. In: De Boe G. and F. Verhaeghe (Eds). Rural settlements in medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference. Vol. 6. IAP Rapporten 6:157-167. Zellik.
- Van Neer and M. Pieters. 1997. Evidence for processing of flatfish at Raversijde, a late medieval coastal site in Belgium. *Anthropozoologica* 25-26:579-586. Kokabi M. and J. Wahl (red.). Proceedings of the 7th Icaz Conference (Konstanz, 26/09/1994-01/10/1994).
- Verhaeghe F. 1983. Medieval pottery production in coastal Flanders. p.63-94. In: *Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*, Sheffield. Davey P. and R. Hodges (Eds).
- Verhaeghe F. 1990. Twee zijden van één verleden. *Geschiedenis en archeologie: beschouwingen omtrent theorie, methode en praktijk*. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium gehouden te Spa van 6 tot 8 sept. 1988. Historische uitgaven, reeks in 8°, nr. 83:501-559.

THE PHD-PROJECT 'COASTAL LANDSCAPE, FISHERY AND TRANSPORT 1050 – 1700' AND THE USE OF GIS

Mette Busch

University of Southern Denmark in Odense, Center for Maritime Regional History, Vikingskibsmuseet, Vindeboder 12, DK-4000 Roskilde, Denmark
E-mail: mb@vikingskibsmuseet.dk

The increasing interest in maritime history has highlighted the need for new approaches focusing on the relationship between the natural geography of the coastal landscape, transportation at sea and the exploitation of the available resources, aiming at acquiring new insights into the economic and cultural-historical significance of the mediaeval maritime trade.

Previous research has tended to concentrate either on the nature of the coast, the transportation at sea or aspects of the fishery. This study, however, attempts to establish a link between these three research topics.

The project will mainly be carried out as a landscape-archaeological research. Two areas have been chosen as case studies, the Danish part of the Wadden Islands and an area including the north coast of Zealand and Øresund. The two areas have been chosen because of the availability of a wide variety of source material and their respective geographical and topographical differences.

A GIS-system called MapInfo will be used to analyse the cultural and natural landscape. It would thus be of interest to learn in what way the settlements and activities are fitted into the landscape topography and to find out whether it is possible through landscape-analyses to evaluate the human use of the maritime resources compared to activities on land, and finally to define a cultural coastal area. So far the study has given a broad idea of various activities and settlements that in some ways respects the topography of the landscape.

HERRING OR COD – THE EVOLUTION OF FISHERY IN OSTEND AND NIEUWPOORT DURING THE 18TH CENTURY

Jan Parmentier

Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis
Blandijnberg 2, B-9000 Gent, Belgium
E-mail: Jan.Parmentier@UGent.be

The 18th-century history of fishery in Oostende and Nieuwpoort depicts a trade with two speeds. The years 1752-1754 have to be seen as an important caesura and a radical turn. During the first half of the 18th century, only occasional private initiatives could be counted on to develop this maritime trade. Some entrepreneurs from the very beginning, e.g. Stauffenbergh and Bernaert, shared a vision for fishery in the future in the Austrian Netherlands and tried in vain to put this matter on the agenda of the government. They probably were far ahead of their time. By joining forces and means, the shipowners in the '*Caemer der Visscherye*' managed around 1750 to convince the government to gradually implement a mercantilist policy in order to develop a national fishery. The councillors in Brussels aimed at providing the sector with sufficient means so that it would be able to supply the complete market of the Southern Netherlands. The process was eventually completed only after 30 to 35 years, after which Nieuwpoort specialised in herring fishing and Ostend concentrated on cod fishing (Figs 2 and 4).

During the first half of the 18th century, the sector was completely overshadowed by privateering and merchant shipping (Figs 1 and 3). Most merchants/shipowners only rarely saw possibilities to strengthen their business or to collect interesting revenues through herring or cod fishery. Until 1735 the Ostend commercial environment mainly focussed on privateering and the East India trade. More attention was paid to these economic activities, and merchants had high hopes for good revenues from these sectors. Hardly any money was invested in fishery at that time. The initiatives of Stauffenbergh and Sotelet made it theoretically possible to develop fishery as well as whaling into true trades. However, Stauffenbergh did not find the necessary private capital with the right people as most investors lacked any knowledge of fishery and wanted short-term results. Sotelet was confronted with the same problems, although before all he was more familiar with the Antwerp and Brussels financial world and could obtain capital more easily. Sotelet decided to start a whaling enterprise only because this trade did not exist yet at that time in the Southern Netherlands. The fact that fishery off the Flemish coast could be viable before 1750 was proven by the small-scale shipping company of Douchelet-Ray – who combined Iceland fishery with cargo trade for over a decade – and the herring fishing company of Bernaert and Carpentier.

The government's '*declic*' to protect fishery, especially after the Seven Years War, can be explained by three fundamental factors. First, the economic and trading climate had changed under the rule of Empress Maria-Theresia and consequently Brussels councillors, especially among the Council of Finances, had an open ear for well-balanced projects which would increase the nation's prosperity. A second important factor were the foreign government interventions in the fishery trade. Developments in France, especially in Dunkerque, and in the Northern Netherlands to uphold or expand the production strongly threatened the survival of the Oostende and Nieuwpoort fishery. A third important element was the for that time very unique collaboration between the shipowners. They acted as one group and through reports

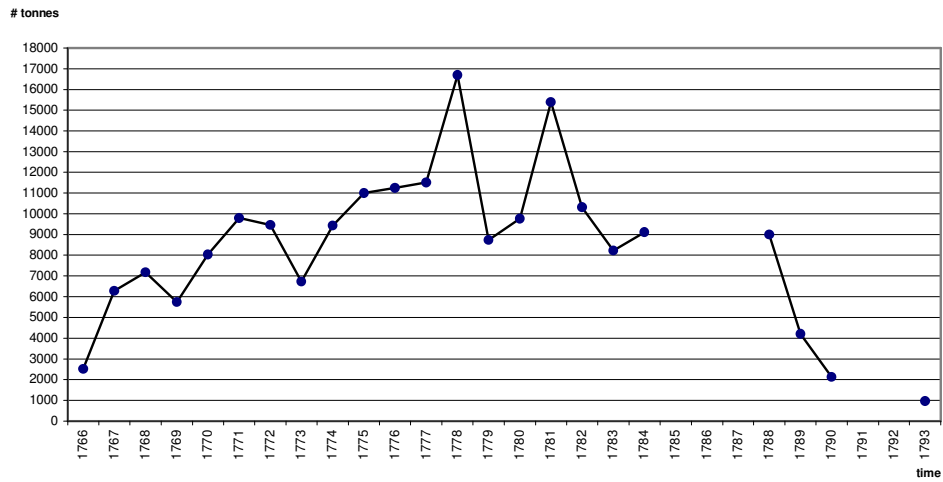

Fig. 1. Total herring catch in the Austrian Netherlands, 1766-1793.

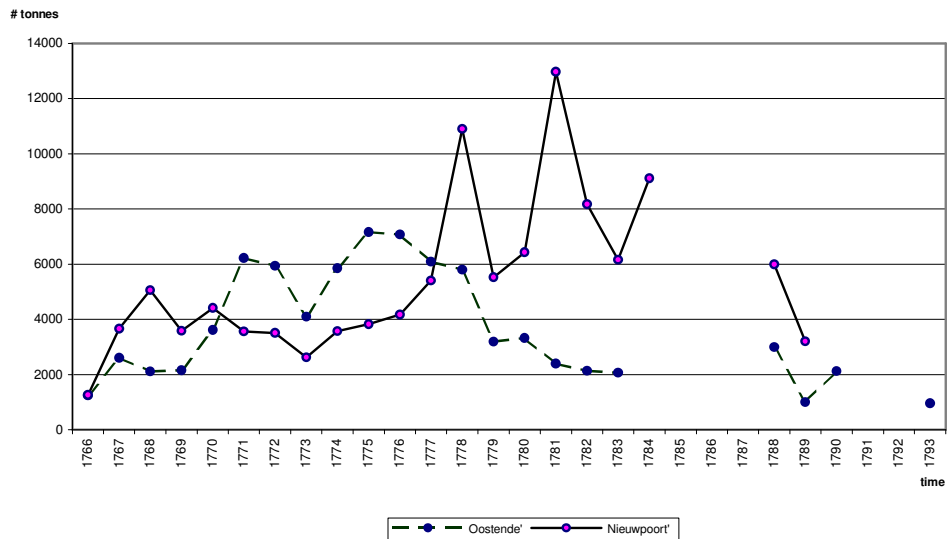

Fig. 2. Herring catch Ostend vs Nieuwpoort, 1766-1793.

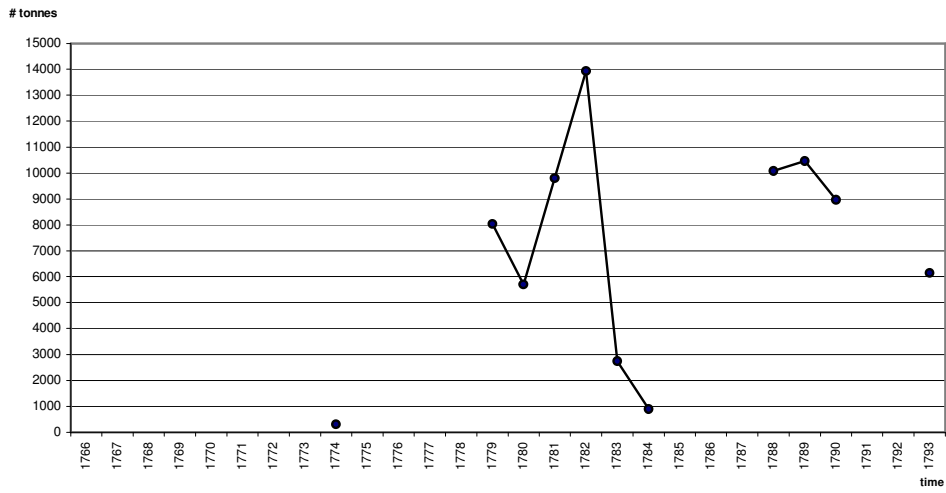

Fig. 3. The actual herring production in the Southern Netherlands, 1774-1793.

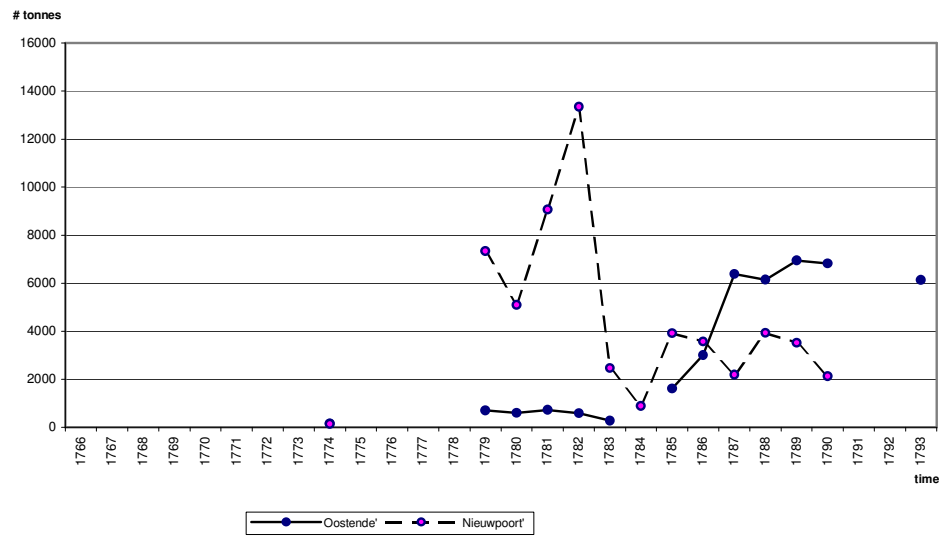

Fig. 4. Cod fishery Ostend vs Nieuwpoort, 1774-1791.

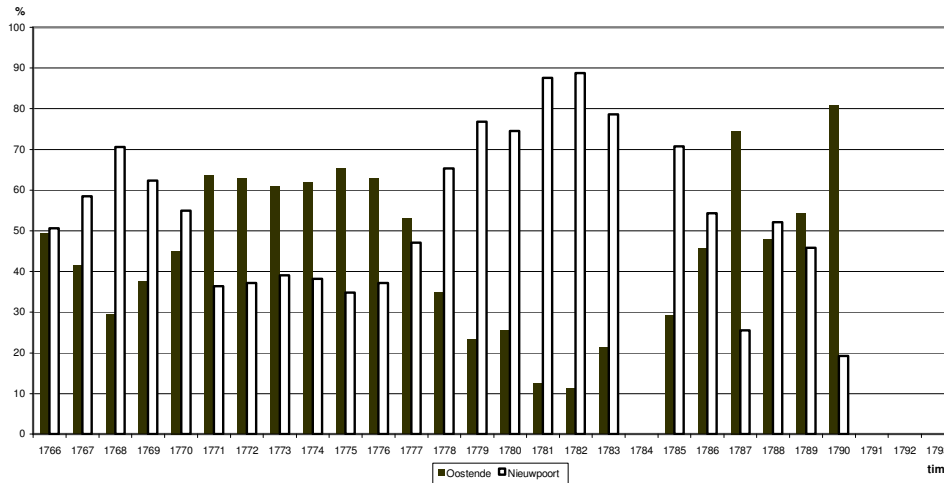

Fig. 5. Procentual share in the total fish production in the Southern Netherlands, 1766-1791.

and petitions opened up the possibility to develop a profitable national fishery. The shipowners themselves determined the fish quota for cod and herring by mutual agreement in order to keep up the market. This 'Caemer' also decided every season how many smacks, hookers and cod-fishers would be sent to the fishing grounds. This association of shipowners often was the first institution to inform the government about foreign efforts in the sector. As a result of the dynamism of the collaboration between the government and the employers, other investors than those from Oostende or Nieuwpoort wanted to invest in the development as well. The availability of capital and ideas, combined by the government in collaboration with private investors, accelerated the development. We can honestly say that fishery in Oostende and Nieuwpoort had surpassed the local level at the end of the Austrian rule and that it could be considered a pillar of the national economy. At the end of the 18th century, the Oostende and Nieuwpoort merchant fleet could fully supply the national market, which was mainly at the expense of the Holland and Zeeland fishery (Fig. 5).

References

Parmentier Jan. De maritieme handel en visserij in Oostende tijdens de achttiende eeuw. Een prosopografische analyse van de internationale Oostendse handelswereld, 1700-1794. Unpublished doctoral dissertation, Ghent, 2001, p.963-1055.

ICELAND FISHING

Willem Lanzweert

National Fisheries Museum of Oostduinkerke, Municipal Museum of Koksijde
Pastoor Schmitzstraat 5, B-8670 Koksijde (Oostduinkerke), Belgium
E-mail: visserijmuseum@pi.be

In the 17th and 18th centuries, Iceland fishing thrived very well. Many vessels from Flanders and French Flanders, in particular from Oostende, Nieuwpoort, Dunkirk and eventually Gravelines sailed to Iceland to fish cod. The rich cod fishing grounds were probably discovered by sailors when hunting whales which had migrated to the north. In 1614 the first ships left Dunkirk. Cod fishery around Iceland quickly developed; depending on the economic situation, succeeding wars and political tension, the most important centre was Dunkirk, Nieuwpoort, or Ostend.

One example: during the American independence war, the French and the British were at odds with each other, because the French had supported the Americans. The British started harassing the French ships at sea, and consequently the Dunkirk ship owners moved their companies to Nieuwpoort. The Dunkirk ships arrived on 16 October 1778 in Nieuwpoort to sail from there under the Austrian flag; the remainder of the French Iceland fleet arrived in Nieuwpoort on 4 March 1779. As a result, fishing activities in Nieuwpoort reached a peak. The vessels were equipped and crewed – with local people, among others – over there, and brought tons of salted cod ashore. In 1781, 45 ships brought no less than 13,000 tonnes of salted cod to Nieuwpoort. America became independent in 1783, and the hostilities between England and France were over as well. The French ship owners returned home with their company and many Flemish fishers went along. Hence, only 2613 tonnes of fish was brought ashore in Nieuwpoort in 1783.

The largest peak period was over for Nieuwpoort and, in spite of many attempts and small revivals, never came back again. Iceland fishing from Nieuwpoort and Oostende was completely over around 1884 and 1890 respectively.

However, Iceland fishing remained very important in Dunkirk. The number of vessels equipped in this North-French port prove this: 72 ships in 1890, for example. Pretty soon the signing up of Flemish sailors was provided for by law. Already in 1793 it was determined that a quarter of the crew could be Flemish, which came down to four Flemish sailors a ship. As the Dunkirk fleet was rather large, over a hundred Flemish sailors soon sailed on Icelandic vessels from Dunkirk every year. Young men, young married men and fathers of large families from Lombardsijde, Nieuwpoort, Oostduinkerke, Wulpen, Veurne, De Panne and Adinkerke went on foot to Dunkirk; from 1850 on they could take the train from Veurne to Dunkirk.

They boarded a 'galette', a corruption of the French 'goëlette', which means topsail schooner. This vessel was 25 to 30 m long. The two masts slightly slope backwards and carry a total of nine sails. Its sloping stem, heavy rigging and its forward part which comes to a point make this ship a fast sailing vessel. It had a marvellous shape. There were two living quarters: the crew slept in front of the ship while the captain, the lieutenants, the salter, the ship boy and the novice in the back. Between the living quarters the

fish hold was located. There was also some space to store fishing equipment, coal, water and victuals.

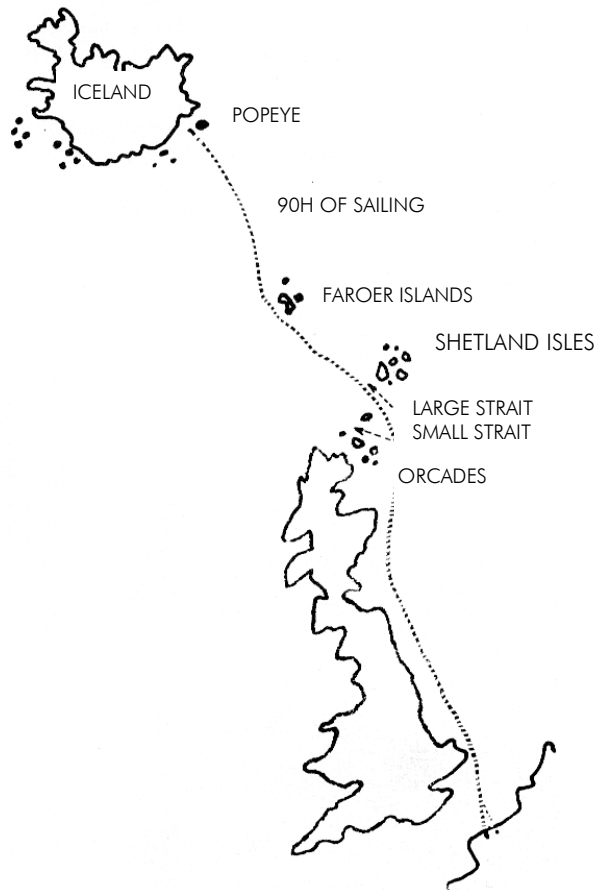
The cod fishing season around Iceland lasted from February-March to August-September. Iceland, the beloved and cursed island, 90 hours sailing from the Faeroer Islands. The traverse (voyage) took about 10 days. It could be a bit shorter, but a week longer as well, depending on the weather conditions. From Dunkerque the ship was blown away along the English coast, through the straight (between the Orkneys), past the Faeroer islands to the cod fishing grounds around Iceland.

It sometimes was pretty rough. In no time the calm sea could become very turbulent and choppy. Icy gales rose waves several meters high. The ships were creaking everywhere. Many 'Icelanders' never returned: ships stayed away and went down with all hands. No lack of disasters! In 1888, for example, 19 ships remained at sea; 165 men died, among which 17 Flemish sailors.

The epic of Iceland Fishing was described very clearly and gripping by Jules Filliaert in his book 'De laatste Vlaamsche IJslandvaarders'. He tells us the life story of the fishermen at the end of the 19th century. The last 'Icelanders' of Bray-Dunes told me their story about Iceland fishing: a hard, though and, to our standards, degrading existence full of dangers and hardships. An undervalued, even underestimated craft which was even often underpaid as well.

Each crew consisted of the captain, the helmsman, the first and second lieutenant (sometimes one of them was the helmsman as well), the cook, the cooper, this function disappeared when cod was no longer stored in barrels, but piled up in the hold with layers of salt in between), the two salters, the ship boy, the novice and the sailers. Eighteen or 19 men on board of a sailing vessel with a length of 20–25 m; six months together, six months of heavy labour, six months the same faces and the same stretch of water: that was Iceland. At the end of the season the sailors could barely stand each other. 'Les caractères se grisaient', according to Icelanders Jules and Henri Desmedt from Bray-Dunes in Northern France.

The cod was caught with a handline or 'kollijn'. This line consisted of a line of the right thickness made from hemp wire and was provided at the tip with a cylindrical piece of lead of about 2.5 kg and one or two side bars of about 2 m with a hook at the end. A cod is a gluttonous fish, so the choice of the bait was not very important. Historical sources mention gar, mackerel and cod¹ but the Bray-Dunes fishermen talked about cloths, pieces of pig skin or pieces of fish

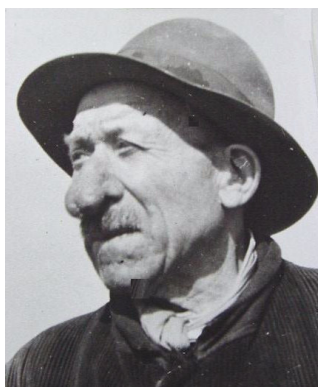
¹ La pêche maritime en Belgique, Charles De Zuttere, Bruxelles, 1909.

waste². If one had a cod on the hook, the 'kollijn' was pulled in, the hook was cut out of the mouth with the 'kroepmes' (a kind of knife) and the line was thrown overboard again with a new piece of bait. There was no real strict timetable: as soon as a cod was seen, the fishing commenced. The caught fish ended up in a bin. When the fishing stopped the new order of the captain sounded across the deck: 'Head off'. This meant that every fisherman now had to clean his fish. The heads were cut off. The cod was torn open by a single stroke of the 'vlekmes' (another kind of knife). All the fish's intestines as well as the spine were removed. The fish was now very carefully cleaned, washed and finally thrown in the hold.

Until 1918, the cod was kept in barrels with salt. The cod was subdivided in advance into three categories according to size. The last drop of blood was squeezed out of it. To do this, the cod was held by the head and tail. The tail was folded to the head to squeeze out the blood, after which the fish were put into barrels and salted. The barrels were filled to the brim, covered with cloths and placed in the hold. A couple days later, when there was no work as the catch was small, the barrels were returned to the deck. The barrels were emptied on the deck and the cod was washed and cleaned once more. This was necessary in order to remove the last spat of blood that stuck to the fish the first time. This was the only way to obtain clean white fish. Afterwards the cod was put in the barrels for the second time and was salted again. The barrels were then boarded up by the cooper, tested upon their density and definitively placed in the hold.

In this manner the two salters and the cooper had to protect the fish against decay, which means they had a very responsible job. The cod was stored in the hold from 1918 on. The salter rubbed each codfish in salt and neatly classified the salted ones in the hold. The fish was carefully stretched to avoid any folds. Each time a layer had been placed, the salter scattered salt across the layer with a wooden scoop. Very much attention was paid to the salting: the salt was scattered in even quantities and in the right proportion in order to achieve a good end product.

Eventually even large-scale Iceland fishing became lost. The steamer introduced the modern times. The ship owners of the Iceland fishing sailing boats saw their profits decline and switched over to more lucrative activities. Many fishermen shipped on merchant vessels where social conditions were a lot better. In 1930 the Casselois was the last sailing ship to depart from

Dunkerque to Iceland. In 1937 the St. Jehan, the last vessel used for Iceland fishing, had a very bad trip. After a failed season of only 3 months, and with one sailor dead on board, the ship arrived in Gravelines. The last trip of the St. Jehan was the ultimate end of traditional Iceland fishing. The epic is over. The Iceland fishermen will remain heroes in our collective memory.

Pette (Henricus) Corteel, °20/9/1853 Oostduinkerke – † 5/5/1935, 20 trips. His nose was frostbitten on Iceland in 1988 and reached enormous proportions. His father Thomas made 36 trips, his brothers August 28, Arthur 28, Emiel 22 and Leopold 8.

² Wat IJslandvaarders vertelden, Willem Lanszweert, 1979.

De laatste Vlaamse IJslandvaarders, Juul Filliaert.

De IJslandvaarders van de Westkust, Bert Bijmens, VVV Koksijde, 1976.

Situation des pêches de navires des quartiers de Dunkerque et de Gravelines armés pour la pêche de la morue en Islande.

THE LATE MEDIAEVAL HEYDAY OF THE FLEMISH MARINE FISHERY: A FISH-EYE VIEW

Wim Van Neer¹ and Anton Ervynck²

¹ IUAP 05/09, Royal Museum for Central Africa
Leuvensesteenweg 13, B-3080 Tervuren, Belgium
E-mail: vanneer@africamuseum.be

² Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community
Phoenix building, Koning Albert II-laan 19 box 5, B-1210 Brussels, Belgium
E-mail: anton.ervynck@lin.vlaanderen.be

In this contribution, the history of the Flemish marine fishery, from its origin to its late mediaeval heyday, is studied starting from the fish themselves, *i.e.* from the fish remains excavated from Flemish archaeological sites. The survey is certainly not restricted to archaeozoological material from the producer sites, being the fishermen's villages along the Flemish coast, but includes also the finds from inland consumer sites. By this analysis, undertaken as a co-operative project between the Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community and the Royal Museum for Central Africa, and by incorporating the available historical data, the evolution can be followed from a coastal fishery to the exploitation of the open sea, which eventually led to the exploration of more northern waters within the North Atlantic.

In Flanders, the conditions at pre- and proto-historic, inland, open-air sites are generally very unfavourable for the preservation of bone or shell. Nevertheless, from a small number of sites some animal remains have been recovered and, of these, the scarce fish bones found only come from freshwater species. Unfortunately, there is no information about the economic activities at pre- and protohistoric coastal sites, the reason being that, during the development of the Flemish coastal plain, the prehistoric coastline has vanished into sea due to sea level rise. It can be envisaged, by extrapolation of archaeological finds from the Netherlands (where the prehistorical archaeological record for the coastal area is often better preserved), that some type of coastal fishery was undertaken, for local consumption. It seems certain, however, that the catch was not traded inland.

During the Roman period, marine fish generally remained absent at inland settlements. This is proven by the rich and well-preserved collections of animal remains from many sites, although there are two important exceptions. First, there are a number of sites where bones from a Mediterranean and south Atlantic species, the Spanish mackerel (*Scomber japonicus*), have been found. Without doubt, this represents the import of preserved products from southern Europe. Secondly, some carefully sieved contexts contained the remains of fish sauce, clearly prepared with small fish caught in the coastal waters of the North Sea, or in the estuary of the River Schelde. This sauce represents the only marine fish product traded towards the interior. There is again virtually no archaeological information from Flemish coastal sites dating back to Roman times. The Roman coastline has, just like the prehistoric one, disappeared into the sea. Dutch Roman coastal sites, however, show the exploitation of demersal (bottom dwelling) fish in coastal waters.

The archaeological record of the early Middle Ages is not abundant for Flanders; hence the archaeozoological information remains also limited. Nevertheless, one sees the first occurrence of marine fish at inland sites, most probably as a response to an increasing demand for preservable victuals in the growing towns. This pattern is best illustrated by the analysis of a continuous and gradual accumulation of early urban organic household refuse from Gent,

deposited from the middle of the 10th to the end of the 12th century. Bones of marine fish were found in all layers, throughout the deposit, and one can see the growing importance of the import of, at first, flatfish, then gadids (*Gadidae*) and, subsequently, herring (*Clupea harengus*). The relatively late date for herring becoming popular seems to be a consistent pattern for Flanders, and has also been observed for England. Presumably, this pattern is caused by the fact that the widespread introduction of floating nets occurred only towards the year 1000. Flatfish could be caught with dredging nets and gadids, mainly cod (*Gadus morhua*), haddock (*Melanogrammus aeglefinus*) and whiting (*Merlangius merlangus*), could be caught with lines, both from the coast, in coastal waters, and in the open sea. From the data, it seems thus clear that Flemish fishermen exploited (at least) the coastal waters before the end of the first millennium AD and certainly went into open sea around the 1000 AD. Finally, it should be noted that there is no archaeological information about the early mediaeval Flemish fishermen's settlements of which the catch was traded on the River Schelde. Settlements situated on or near the estuary, in present-day Zeeland, probably played an important role in the development of the fishery but they have never been excavated.

Historical sources, available in abundance from the late mediaeval period onwards, indicate that the exploitation of the North Sea rapidly became a thriving economic activity and that the radius of action of the Flemish fleet was soon no longer restricted to the waters off the Flemish shore. Flemish fishing boats were present off the English and Scottish coasts and regularly visited the local harbours. In Flemish historical texts these fishing grounds are indicated as 'Noordover', 'Noordland' or 'Nordpais'. The main drive for the exploration of this 'Noordover' must have been the herring fishery, an economic activity that benefited especially when gutting the fish ('haringkaken' in Dutch) was no longer forbidden for the Flemish fishermen after the first decades of the 15th century. From then on, gutting was practised on board, thereby enabling the boats to stay at sea much longer, which increased the catch significantly. Through this innovation, which left its traces in the archaeozoological fish collections from that period, the real heyday of Flemish fishery began. Besides the catch of herring, the Noordover was also visited for cod fishing, of which the catch was preserved by salting.

Fortunately, for the late mediaeval period, archaeological information is available from fishermen's villages on the Flemish coast. Small-scale excavations had been undertaken at Heist and Nieuwe Yde but the recent large-scale excavation of the lost fishermen's village of Raversijde has yielded a lot of new information, especially for the fishery of the 15th century AD, the last flourishing period of the settlement before it became deserted during the 16th-17th century AD. Together with the consumer sites inland, these sites show the northward shift of the fishing grounds. Noteworthy are the presence of bones of saithe (*Pollachius virens*) and ling (*Molva molva*) at 15th century Heist, the otoliths of turbot (*Scophthalmus maximus*) and halibut (*Hippoglossus hippoglossus*) at 15th century Raversijde, and the bones of turbot at the 15th century inland abbey of Ename. These species, in the size classes attested by the remains, occur today further north than the Flemish inshore waters. A second way of identifying fishing grounds within the North Sea is to look at the size of the fish consumed. Most of the plaice (*Pleuronectes platessa*) found at late mediaeval Flemish sites are small enough to have come from Flemish coastal waters. This is in accordance with the historical sources, which do not mention that the exploitation of 'Noordover' was organized for the catch of flatfish. However, the evaluation of the size of the gadids consumed at the Flemish sites is more problematic. According to the reconstructed sizes obtained from otoliths, the cod consumed at Raversijde are rather small, possibly indicating a catch in coastal waters. The small size could, however, also be the result of selection of the catch by the fishermen, after which the large, expensive, cod went to the urban markets and the smaller leftovers were eaten within the fishermen's households. The large cod found at late mediaeval Gent and Antwerpen were probably caught in northern waters but the possibility of imported preserved specimens cannot be ruled out. In the case of large specimens beheaded during the preservation process, this can be traced by the analysis of the intra-

skeletal frequency distribution but for other preserved cod products, made from smaller but complete specimens, it is not possible to distinguish between fresh and processed. A third approach to the identification of fishing grounds consists of the analysis of growth patterns revealed by otoliths. In a recent study, this has been carried out for archaeological cod, haddock, and plaice and for modern specimens of these species from different areas within the North Sea. Starting from the observation that fish growth is faster in southern than in northern waters, it was hoped that the growth rate would indicate the location of the former fishing grounds and thus reveal whether a fish was caught off the Flemish coast or in 'Noordover'. The recent analysis showed, however, that complicating factors bias the observed growth patterns. Examples are: selection of the catch (selecting for large specimens implies selecting for the faster growers within the population, resulting in an over-estimation of the growth rate), overfishing (favouring fast growers), and local species density and food availability (influencing intra-species competition). The otolith study, however, allowed an assessment of the seasonal pattern of exploitation of certain species and showed that haddock fishing was a winter activity, followed by plaice fishing in spring-early summer.

According to the historical sources, the political troubles of the middle of the 16th century, *i.e.* the secession of the northern part of the Low Countries (the present-day Netherlands) from the southern part of the Spanish colonies (present-day Belgium) and the subsequent religious wars between the Spanish, catholic, south and the independent, protestant, north, caused the Flemish fishery in open sea to come to an end. The North Sea became monopolised by the Dutch and English fleets, while the Flemish fishermen necessarily concentrated on fishing in coastal waters. Only when the Spanish colony became part of the Austrian empire was an attempt made to revive the Flemish fishery (in the 18th century AD). Only after the independence of Belgium did the sea fishery again become a very important economic activity, only to (finally?) decline during recent decades. Surprisingly enough, the post-mediaeval decline of the Flemish fishery cannot be traced back in the archaeozoological record. Apparently, fish consumption stayed as high as in late mediaeval times and, despite the political troubles, the trade network with the Dutch harbours must have enabled an ample supply of marine products for the Flemish urban markets. These connections between Dutch production sites and Flemish consumer sites imply that, archaeologically, one must certainly not restrict investigation to the post-mediaeval Flemish coastal settlements in order to reconstruct the supply systems of the inland consumers. In terms of the analysis of the archaeozoological material, the situation is thus very complex for the post-mediaeval consumer sites. Cod eaten at 18th century Mechelen, for example, could not only have been fished in coastal waters, at the Dogger Bank or off the Icelandic coast, both by Flemish or, more probably, by Dutch fishermen, but could also have been imported as a preserved product from Scandinavian waters.

References

(see also M. Pieters, *this volume*, and the references there)

- Degryse R. 1944. Vlaanderens haringbedrijf in de Middeleeuwen. Antwerpen. De Nederlandse Boekhandel.
- Ervynck A., W. Van Neer and M. Pieters. (*in press*). How the North was won (and lost again). Historical and archaeological data on the exploitation of the North Atlantic by the Flemish fishery. In: Atlantic connections and adaptations: economies, environments and subsistence in lands bordering the North Atlantic. Housley R.A. and G.M. Coles (Eds). Oxbow, Oxford.
- Lampen A. 2000. Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts im Gebiet des Deutschen Reiches (Historische Studien 461). Husum: Matthiesen Verlag.
- Van Neer W. and A. Ervynck. 1993. Archeologie en vis. Zellik: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium.

- Van Neer W. and A. Ervynck. 1994. New data on fish remains from Belgian archaeological sites. p.217-229. In: Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group. Van Neer W. (Ed.). (Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale. Sciences Zoologiques 274). Tervuren. Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- Van Neer W., A. Ervynck, L.J. Bolle, R.S. Millner and A.D. Rijnsdorp. 2002. Fish otoliths and their relevance to archaeology: an analysis of medieval, post-medieval and recent material of plaice, cod and haddock from the North Sea. *Environmental Archaeology* 7:65-81.
- Van Neer W. and M. Pieters. 1997. Evidence for processing of flatfish at Raversijde, a late medieval coastal site in Belgium. *Anthropozoologica* 25-26:579-586.

LATE MEDIAEVAL FISHING VESSELS FROM THE ZUIDERZEE

Karel Vlierman

Rozemarijn 145
NL-8251 CT Dronten, The Netherlands

To offer a better protection for the lower parts of the Netherlands against the always rising water, the Zuiderzee was cut off from the North Sea with a dike. It transformed from a salty inland sea into a freshwater basin and was renamed the Ysselmeer. At the end of the 12th and at the start of the 14th centuries, more or less the opposite happened when heavy spring tides enlarged the Almere and transformed it into an inland sea, the Zuiderzee, where the influence of ebb and flood became more and more noticeable. In the 1980s ship archaeologists from the Dutch Institute for Ship and Underwater Archaeology (NISA) discovered that it was only in the first quarter of the 17th century that the area south of the line Medemblik-Stavoren became rather suddenly definitively brackish. The freshwater and saltwater Zuiderzee have both intensively been used for centuries to transport goods and people from the eastern to the western shore and the other way around. It constituted an important integrated part of a complex NW European trade network. The ship was by far the most important means of transport in the Middle Ages and the centuries thereafter – certainly till the discovery of the train (Vlierman, 2002, 119). The Zuiderzee was an important fishing ground as well. It was a treacherous sea, only up to 6 m deep, where many ships were lost. Large parts were even less than 3 m deep; for example, the Enkhuizer Sand and a strip along the eastern and southern shores which was several kilometres wide at certain places. Coastal fishery in these shallow parts was done with standing rigging and bow-net traps, and, in general, with small vessels. In the deeper (western) parts trawls and larger vessels were used as well. In the 19th and 20th centuries rather large fishing fleets which mainly consisted of 'botters' and 'kwakken', sailed on the Zuiderzee. The most important home

Fig. 1. Ysselmeer with Afsluitdijk, the four polders and the wrecks found there. (drawing NISA)

ports were Lemmer, Urk, Vollenhove, Elburg, Harderwijk, Bunschoten/Spakenburg, Marken and Volendam. In the late Middle Ages, so-called waterships were used to fish. There is not much to be found about fishery on the Zuiderzee and the Ysselmeer in the historiography, however (De Boer, 1997, 117). Between 1930 and 1968, large parts of the Ysselmeer have been drained. A total 166,000 ha of former seabed has been transformed into dry land. In the mean time, about 450 shipwrecks have been found in the seabed which mainly consist of soft sediments. The 350 wrecks which have been excavated at the moment date from 1275 to 1900 (Fig. 1). Almost 80 of them, 30 of which fishing vessels, date from the period when the Zuiderzee was still (mainly) 'fresh' (Vlierman, 1997, 73). The wrecks provide us with an unknown information source for wooden ships and shipbuilding techniques as well as with detailed information about the life and work on board over a period of 600 years, as almost all equipment and a nearly complete inventory is found in most cases. The loss of the ship can almost always be dated within 25 years or less,

so that the ships with their contents can be seen as true time capsules (Vlierman, 1997, 15). Hence, the fishing vessels' wrecks are an important source for our knowledge about fishery on the Zuiderzee in past centuries. In spite of the large number of wrecks, only a small number of recognisable fishing vessels were found. After a 17th-century 'ventjager', a transport for living fish, was discovered, a survey was made of the wrecks that had already been investigated (Vlierman, 1991, 95-104). The number increased somehow as a result of some excavations and new explorations since 1986 (the year the survey was made) and a so-called 'pink' has been added. Naturally it isn't easy to classify the incomplete and open ships. A preliminary classification was made on the basis of mutual comparison and general features (Table I). A possible reason for the relatively low number of fishing vessels is that fishermen mostly set sail early in the morning and returned home on the same day, and stayed home during bad weather. Small vessels often do not sink completely, but 'float' quite a while in the water after the loss. They were recovered or washed ashore. One type of fishing vessel, however, was found more often than the others: the watership. This discourse will focus briefly on the 16th and 17th century water vessels, a 'pink' from around 1600, a 'ventjager' lost around 1700 and a 16th century 'aalkorf'.

Table I. Different types of fishing vessels from the Ysselmeer polders (2003)

Water-ships	Botters	Bonsen Pluten Schokkers	Pinken	Ventjagers	Sea punts	Punts	Open boats
39	3 (+4)	3 (+1?)	1	1	1	1	5

Waterships

Most of the waterships found were lost in the 16th century, and can be divided into two types. The first type is a 16 m long, completely clinker-built ship from the first half of the 16th century, the second type is a 20 m long, completely carvel-built ship which was probably first built in the middle of the 16th century (Fig. 2).

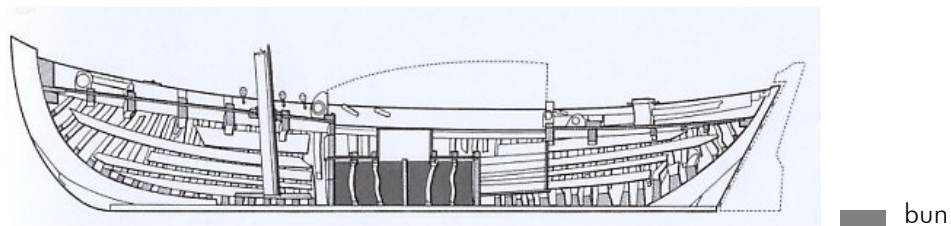

Fig. 2. Reconstruction section of a 16th-century, carvel-built watership with a length of 20 m. (drawing NISA)

The type is already in 1339 mentioned in historical sources as a merchant ship and a transport for living fish, in the 15th and 16th centuries as fishing vessel as well. The ship was used till 1830. The ship's layout hardly changed throughout the centuries. In the 18th century it was mainly used to tow East Indiamen from and to Amsterdam. During the Eighty Years' War the ship was used as well, e.g. at the battle of Haarlemmermeer in 1572. In the 15th and 16th centuries many Holland waterships used to fish with trawl nets, often in convoy and with several

ships beside each other. They sailed before the wind from the SW to just under the coast of Overijssel en Gelderen, caught many fish and destroyed nets and bow-nets (Fig. 3), to the great dissatisfaction of the coastal fishermen over there. This resulted in several fishery conflicts, and from time to time even in war negotiations between the inhabitants of the eastern and the western shore. The almost 'standard' inventory found in waterships makes mutual comparison and determination of evaluation in time of forms and numbers of utensils and equipment possible. The watership can be called the most typical vessel of the Zuiderzee. It was a robust, heavy and sharply-built vessel with a bent stem and a straight stern. It featured a mast which bended forward and it sailed without leeboards. Amidships it featured a well with two compartments which were accessible through a so-called trough. Apart from the sailing and the fishing with trawl nets, most of the work and living is done on and behind the well. Above this part of the vessel, a tight roof had been built on the deck. On the 16th century waterships, an oak chest filled with sand on which a brick or tiled floor had been laid was used as fireplace. On this an open peat fire was burnt. From about 1600, the waterships got fixed fireplaces as well (Mlierman, 1992, 52).

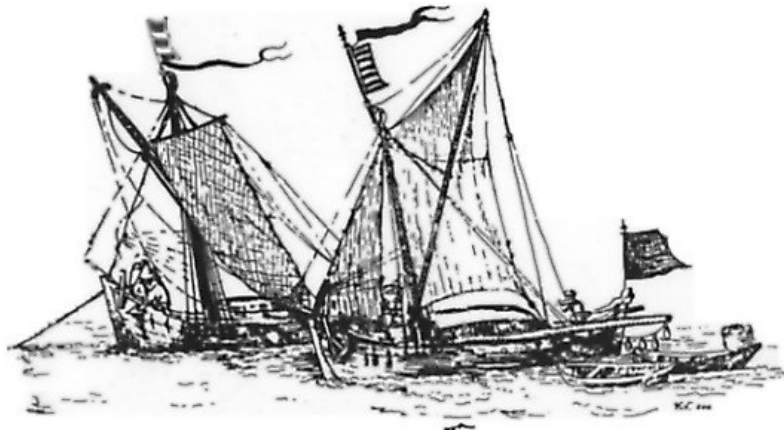

Fig. 3. Two waterships. Based upon a detail on a map of Amsterdam by Balthasar Florisz, 1625. (drawing Karel Vlierman)

A pink

The NISA excavated a fishing vessel in 1995 which is remarkable for the Zuiderzee. The wreck, still 13.5 m long and 3.2 m wide, had a flat ship floor which consisted of three boards with a remarkable thickness of 9-10 cm. Amidships the well is only 25 cm deep, consists of two compartments and a trough on top of it. In the fore part of the ship a mast step has been built on the joists. The mast step displays a notch in which boards of a working floor were laid across the joists, the ceiling. The lowest strakes of the sides were fixed to the slanting edges of the bottom planks with wooden pegs and nails. The strakes above were clinker-built and were only nailed. When building a reconstruction, it became clear thanks to some loose construction elements from the wreck that the missing washboard fell to the inside. The ship strongly resembles a so-called pink, an open fishing boat formerly only known from some rare pictures (NISA yearbook 2 1995, 38-42). A relatively large amount of objects were found in the ship: the usual cooking, frying, eating and drinking gear and other inventory objects as well as copper fishhooks and a dip net handle. Based upon the inventory, the ship was lost in the first quarter of the 17th century.

A ventjager

When this fishing vessel was excavated in Swifterbant in 1986, the floor, almost the complete starboard side, the main parts of the forward deck and the quarterdeck, the stem, the stern and the helm were still intact. Even the joinery of the living quarters behind the well was still largely intact and an important part of the inventory and equipment was still where the crew had last placed or used it, or was in the immediate vicinity. The 14.5 m long and 4.20 m wide vessel (Fig. 4) could be salvaged in three parts after a short emergency excavation, after which it was reassembled in the former National Museum for Ship Archaeology in Ketelhaven and then reconstructed in its original form.

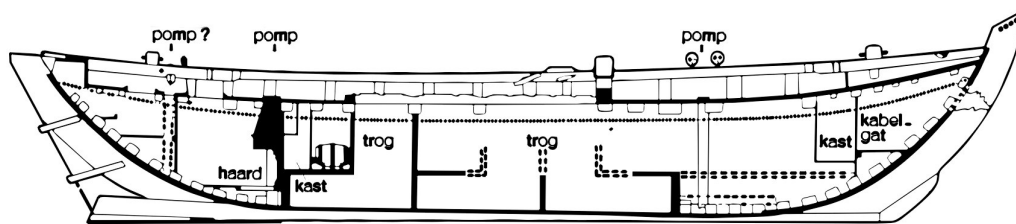

Fig. 4. Reconstruction section of a 17th-century ventjager with a length of 14.5 m.
(drawing Karel Vlierman)

The wreck was treated and dried with a impregnation method based on Polyethyleneglucol (PEG) which had never been applied before, but with very good result. The wreck can now be seen in the hall of the NISA-building in Lelystad and awaits a definitive restoration. Only very few objects related to fishery were found inside, but the ship features a very large well consisting of three compartments which are accessible through two troughs. The ship contained very many objects related to cooking and frying, which might imply that fish was cooked not only for the crew (2-3 persons) but probably for market customers as well (Vlierman, in: Oosting & Vlierman 1993, 101-102). The extremely well preserved ship hull does not indicate, however, that fishing nets were used on this ship. The extensive inventory, all in all over 200 objects, looks rather luxurious when compared with what has been found on other fishing vessels up to now (Fig. 5).

Fig. 5. Impression of the living quarter of the ventjager and the objects found there.
(drawing Karel Vlierman)

Three compasses and a dozen of new clay pipes are remarkable as well: they rather seem to refer to trade (e.g. with sailors on sea) than to equipment and personal possession of the crew. All things considered, it seems we are dealing with a so-called *ventjager*, a fishing vessel which bought the catch of fishers at sea and brought it to a fish market. On the basis of a number of indications, it is currently assumed that the home port of the ship may have been Amsterdam.

An eel-pot

There were only few remains of coastal fishery with standing rigging, bow-nets and little boats found in the Ysselmeer polders. A sea punt with a small well amidships, a punt-like vessel and some open boats. All kinds of weights have been found in enormous amount when cultivating the polders and near shipwrecks. Near some late-mediaeval wrecks remains of supposedly square baskets of plaited willow shoots probably used to store or gather the caught and still living fish. Near the Oostvaardersplassen an eel-pot was found in 1984 (Vlierman, in: *Jaarverslag Onderafdeling Scheepsarcheologie*, 1984, 10-13). Its stratigraphic location in freshwater sediments, far below the oldest saltwater sediment, suggests the pot dates from the late Middle Ages or in any case from the 16th century. It appeared to be a rather complete pot with exceptional dimensions (Fig. 6).

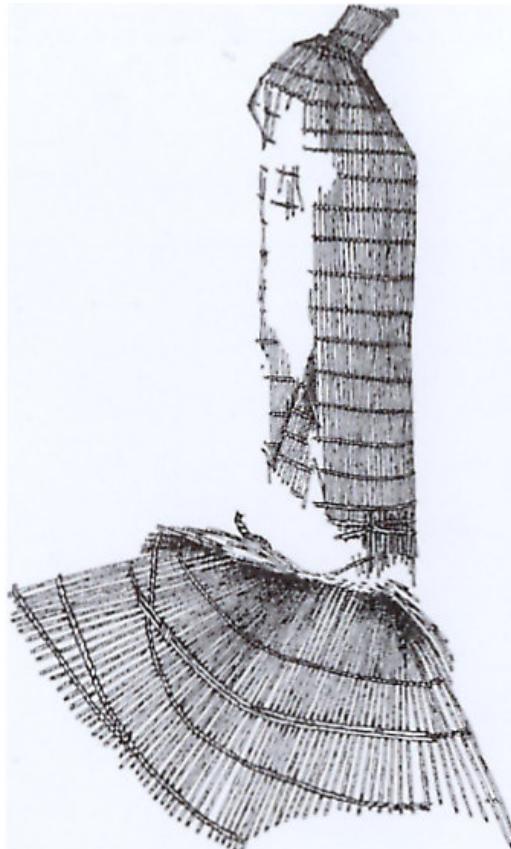

Fig. 6. The late-mediaeval eel-pot as it was found.
(drawing Karel Vlierman)

It was plaited of shoots of a willow (*Salix triada*). Because of its state and unfortunate location in already dried and cracked clay, the pot was not preserved. The pot, which was used to fish eels till the beginning of the 20th century, is about 55 cm long and 33 cm wide, bell-shaped and plaited of shoots. On top there's a hole which has been closed with a wooden plug. A stick in the plug serves as a handle. The somewhat wider bottom becomes smaller to the top, like a funnel, sticks in the body of the pot and is plaited to it. To the hole in this side a little knitted hood was fixed to prevent the eel to swim back once inside the pot. Dorleijn (1983, 240-246) describes pot fishery in great detail. The late-mediaeval pot has a different form and different dimensions than the more recent eel pot described above (Fig. 7). Originally the total length was not 55 cm, but about 150 cm. The width or diameter (23-24 cm) was more or less the same. The old pots had a hole with a diameter of 7-10 cm, while the more recent ones have a diameter of around 14 cm. In 'De Vischtuigen, volgens bestaande provincieën' (Hoek 1899, 5-6 and plate IV), an eel pot is described from Overijssel and Drente which strongly resembles the one from Flevoland.

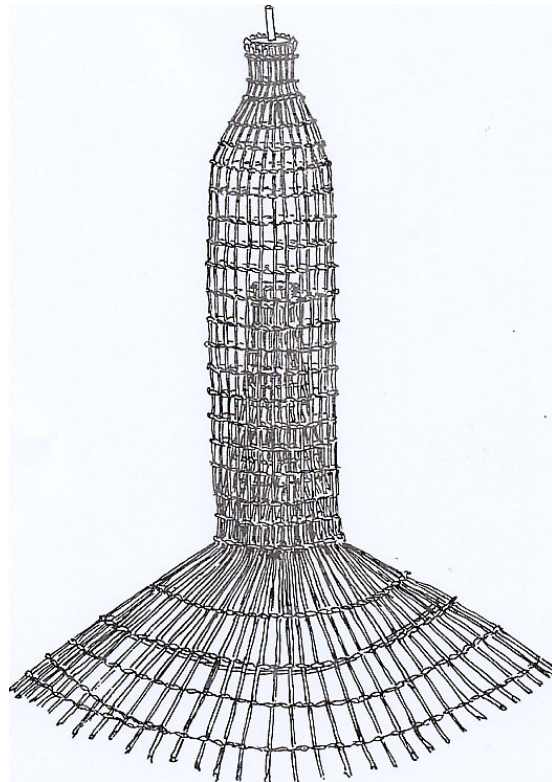

Fig. 7. Reconstruction of the late-mediaeval eel-pot.
(drawing Karel Vlierman)

During the 'Artefacts from wrecks' conference in Cardiff, 1994 (Vlierman, 1997, 31), a survey was presented of the different publications of NISA published so far. It was also pointed out how important it is to work out the excavation data of at least 150 shipwrecks, among which the ships mentioned above. The past 60 years large sums of money were invested in Dutch ship archaeology. Hopefully there will still be some room to publish new information about these very interesting, well-dated shipwrecks within the greatly changing Dutch government policy regarding archaeology and maritime archaeology in particular.

References

- de Boer D.E.H. 1997. Roerende van de visscheryen. Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de St. Elisabethsvloed van 1421. p.115-140. In: Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water. de Boer D.E.H., E.H.P. Cordfunke and H. Sarfatij (Eds). Hilversum.
- Dorleijn P. 1983. Van gaand en staand want III. Lelystad.
- Hoek. 1899. De Vischtuigen volgens bestaande provinciën.
- Jaarverslag Onderafdeling Scheepsarcheologie 1984. p.10-13.
- NISA-Jaarboek 2. 1995.
- Oosting R. and K. Vlierman. 1993. Een 17de-eeuws vistransportschip gevonden in Swifterbant (stookplaats en kombuisgoed). p.87-106. In: Drooggelegd land – blootgelegd verleden. Tiesinga G.H.J. (Ed.). Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders. Lelystad.
- Vlierman K. 1991. Een zeventiende eeuwse ventjager. p.95-104. In: Reinders R. and R. Oosting (Eds). Scheepsarcheologie: prioriteiten en lopend onderzoek. Inleidingen gehouden tijdens de Glavimans symposia in 1986 en 1988. Flevobericht 322. Lelystad.
- Vlierman K. 1992. Koken en kookgerei op (binnenvaart-)schepen 1300-1900. p.50-59. In: Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei. Ruempol A. and A. van Dongen (Eds). Rotterdam.
- Vlierman K. 1997. The Ysselmeerpolders: a 'source book' for late Medieval and early post-Medieval wreck inventories. In: Artefacts from Wrecks. Dated assemblages from the Late Middle Ages to the Industrial revolution. Redknap M. (Ed.). Oxbow Books Monograph 84:15-36. Exeter.
- Vlierman K. 2002. Scheeps- en stadsarcheologie. De betekenis van scheeps(hout)vondsten in Nederlandse middeleeuwse steden. p.119-148. In: Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Woltering P.J., W.J.H. Verwers and G.H. Scheepstra (Eds). Hilversum.

MEDIAEVAL AND LATER ARCHAEOLOGICAL GLASS FROM COASTAL FLANDERS AND ZEELAND¹

Danielle Caluwé

FSR-Flanders, Free University of Brussels, Dept of Archaeology and Art History
Pleinlaan 2, B-1050 Brussels, Belgium
E-mail: Danielle.Caluwe@vub.ac.be

The highly urbanised region of coastal Flanders and Zeeland developed a dense network of international, interregional and local trade routes with the sea port of Bruges at its centre. Glass was imported from Germany, France and North-Italy, possibly Venice.

In general the archaeological evidence reveals, for the studied period and throughout the whole region the frequency and qualitative differentiation of glass vessels but also its wider use in lower social strata and more rural contexts.

The occurrence from the late 14th century onwards of high quality, mould-blown, cylindrical beakers, in a soda-rich glass imported from Northern Italy, in rather high quantities in Sluis and Middelburg-Zeeland, is remarkable.

The slightly conical beaker with a mould-blown wrythen rib pattern is the dominant type in the 15th century and occurs in a green or greenish wald- or potash glass (Walraversijde, Veere and Sluis). From the 16th and 17th centuries there are green pruned barrel beakers (Walraversijde, Aldegonde Castle, Sluis and Middelburg-Zeeland) and roemers (Sluis and Middelburg-Zeeland).

Glass used as containers and table ware is rather frequent in the evidence from Walraversijde, Veere, Middelburg-Zeeland and Middelburg-Vlaanderen. The changing drinking and toasting habits are accounted for by richly decorated beakers from Aldegonde Castle, Sluis and Middelburg-Zeeland.

A façonlike type such as the popular, colourless, cylindrical beaker with slightly everted rim and a mould-blown wall pattern, copied after a 16th century metal form, occurs in both rural (Walraversijde), urban (Middelburg-Zeeland) and elite contexts (Middelburg-Vlaanderen).

Equally so, luxury vessels in lattimo glass were found at Walraversijde and goblets at Walraversijde, Aldegonde Castle, Middelburg-Zeeland and Middelburg-Vlaanderen.

The use of glass objects for personal and hygienic care is shown by high-quality finds from Aldegonde Castle (a highly decorated lid), Vrouwenpolder (a multi-coloured lattimo glass phial), and beads and a small mirror from Walraversijde.

Further archaeological, historical and pictorial research is required to elucidate further the contemporary appreciation, meaning and the different symbolic loadings of these significant forms.

¹ Caluwé *et al.* 2003. Glas van vissers, kooplui, monniken en heren. (*all mentioned finds are treated in the exhibition catalogue*).

HEAVENLY HELP AS A CULTURAL ELEMENT OF THE FISHERMEN COMMUNITY, ALSO AT WALRAVERSIJDE

***'O wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'
[O please hear our plea, for those that are in peril at sea]***

Gaston Van Bulck

Kauwendaal 19
B-2800 Mechelen, Belgium

This melodious verse comes from a song sung by the protestant community of Urk at the IJsselmeer when the fishermen from the village were in peril in stormy weather. There are similar Flemish texts as well: *'Als de noorderstormen jagen en de winden blazen breed, als de vloed dreigt ongenadig, spaar ons van misere en leed'* (If the northern storms are raging and the winds bring mischief, if the tide is rising mercilessly, beware us from misery and grief) (Consecration of the River Schelde, Hingene 1977).

Fear before the storm

In the past people were very afraid when a storm blew up. Lightning, thunder, hailstorms, wind gusts and heavy showers threatened the work on the land, destroyed harvests, caused floods, started fires and killed people outdoors. The vulnerability of people on land, however, was minimal when compared with that of the people at sea. The small ships were unable to deal with nature's violence. Fishermen and skippers were in great peril of death. Hence, fear for storms was always latently or manifestly present with the members – men, women and children – of a mediaeval fishermen community. That fear was so fundamental that anybody studying old fishermen communities should take it into account.

The miracle stories written down in places of pilgrimage reflect the fear people endured when at sea in an emergency. The miracle book of Our Lady of the Potterie (Bruges) of 1520-1521 tells the story of an Ostend fisherman who begged for heavenly help when his ship lost its helm in a storm. The opening lines of the miracle story 'Redding van Zeelieden' (Salvage of sailors) in the oldest vita of St. Nicolas, written around 800 AD, go as follows: *'Eens voeren zeelieden op de open zee, toen door toedoen van een gevaarlijke demon een storm opstak die de golven hoog opjoeg, en zij, door doodsangst verlamd, zich geen raad meer wisten'* (Once sailors were sailing on the open sea, when a dangerous demon started a storm which raised the waves high, and they, paralysed by fear of death, did not know what to do any more).

The sea and the atmosphere were thought to be the residence of demons

Old profane writings already describe the sea as the residence of demons. Even in the bible there are texts which prove that the sea is associated with the world of evil (Revelation 13, 1-2; Job 26, 12-13, psalm 73/13). The same applies to the atmosphere. St. Paul talks about evil spirits in the air (Ephesians 6,12). Church Fathers Ambrosius, Augustinus and others share that view. Old concepts are christianised. God is the creator of the universe. All things are subject to Him and obey His commands, even nature. God uses his authority through good spirits (angels). He allows the evil spirits to give orders to nature and to inflict damage (Apocalypse). The evil spirits (devils) are accessory, but the suffering of mankind is meant to convert them.

Christians own some very powerful weapons

When fighting the elements, Christians have some weapons which are linked to ecclesiastical consecrations, incantations and blessings.

First you have the sounding of church bells. Just as people drove demons away with metallic rings in Antiquity, a sacred bell drove off the devil. Only a bishop can consecrate a bell. The form with the acts and prayers is in the Pontificale Romanum. The prayer and the sign of the cross form the basis of the expulsion.

The sign of the cross has always been the most powerful protection against all dangers of visible and invisible enemies. Christ blessed the cross as a sign of salvation by his death. In all mediaeval ritualia, blessing forms can be found in which the powerful blessing of the cross is prayed for. The normal blessings and incantations were (and are) performed by priests.

When a storm blew up, the priest chanted an incantation of the devil while the bells rang, and he held up the cross to the clouds. If possible he used a cross with a cross relic or other relics. Ecclesiastical blessings of traditional instruments are rare, but the blessing of a ship is found in Greek as well as in Latin codices. The ship was sprinkled with holy water. They prayed for protection against a storm and sometimes against pirate attacks.

Mediaeval codices of Silos (Spain) and the Isle of Man (between Ireland and England) mention fishnet blessings. The priest prayed to protect the net against damage and for a good catch.

Extra-ecclesiastical religious culture of the fishermen community

Through the ages, a separate extra-ecclesiastical religious culture developed in the fishermen communities as well. Relicts of this can still be found. Some ethnologists and some local priests as well described these relicts.

During the storm, the crew took solemn oaths to beg for a safe return. The women visited the traditional fishermen chapels. Ex-votos were offered (candles, little ships, earrings). The community mourned when shipping disasters occurred. The chapels played an important role in coming to terms with such sorrow.

There naturally were and are many practises or customs on the borderline between religion and superstition. The worship of St. Idesbald from the Ter Duinen abbey in past centuries showed aspects of popular culture which were unrelated to official ecclesiastic rites. The use of (Christian or superstitious) amulets against evil was part of the fishermen tradition. Some mediaeval offshore fishermen may have used demonic powers to have a good catch. A 16th century manuscript from Ghent mentions an incantation to make fish gather together in one place, but this incantation probably concerned freshwater fishery.

Devotional objects from Walraversijde

The devotional objects found in Walraversijde (beach and polder) inform us about the religious culture of this fishermen community. Some of them concern the worship of commonly known patron saints (St. Cornelius, St. Adrian and St. Leonard, among others) which were invoked by all the faithful, including the fishermen.

A series of insignia refer to the specific fishermen living conditions. Fishermen already visited places of pilgrimage to Mary in the Middle Ages which still enjoy the fishermen's trust today (Boulogne-sur-mer, Lombardsijde). Some distant places were known because of miraculous

interventions in favour of people at sea (Amersfoort, Halle). Having studied the insignia from Westenschouten, H.E.J. van Beuningen concluded that Our Lady of Amersfoort took an important place in the prayers for a safe journey.

The presence of a badge of St. Nicolas of Bari in Raversijde polder is no coincidence. Many people believed in his aid during stormy weather.

Fig. 1. Consecration of a fishing boat by pastor Frans Decavele (Zeebrugge 1952-1963).
Sprinkling with holy water with the fishermen community in the background.

Fig. 2. Consecration of the sea by pastor Frans Decavele, Zeebrugge, 17 August 1958.

Crosses from Walraversijde

Already a rich variety of holy cross insignia was found in archaeological sites in Zeeland. Many signs with calvary depictions were found in Nieuwlande, Reimerswaal and Westenschouwen. Insignia of the Cruys-Bellaert (cross and bells) from Petite-Synthe, near Dunkirk, were uncovered in Nieuwlande, Westenschouwen, Veere and Reimerswaal. Little Lorraine crosses were found in Nieuwlande (but in Ostend as well), and crucifixes with the figure of Christ were discovered in Westenschouwen.

During maritime archaeological research of the wrecks of the Spanish Armada, divers found little crosses and cross medals which were given to the crew.

The number of crosses and cross insignia discovered on the beach (41) and in the polder (17) of Raversijde, however, exceeds the former finds. Both the absolute as the relative number is astonishing. The cross devotion, present in various forms, has to have been an essential element of this fishermen community. The cultural transfer from generation to generation has to have lasted for centuries.

The Walraversijde crosses probably served as a kind of protection against danger at sea, especially storms. They were carried or used as a powerful means of protection against sea and air demons.

Some refer to known (Petite-Synthe, Damme) or unknown Holy Cross relics (patriarchal crosses). Some were pilgrim insignia of typical fishermen's places of pilgrimage. Crucifixes, crosses with symbolism of the tree of life, and jewellery with the sign of the cross were worn on the body. They also served to affirm one's Christianity. The symbolism of some crosses even go back to pre-Christian cultures. Calvary crosses were probably part of more private worship.

The presence of rudimentary lead crosses raises questions. It is unlikely that such unfinished products were sold at places of pilgrimage; they rather seem to be side products of a local plumber who produced net weights. These crosses probably refer to the sign (gesture) of the cross during incantations. They may have been fixed to ships or nets after blessings.

Summary

The fishers at sea have a dangerous life. Extreme living conditions foster unanimity in attitudes and equality in behaviour. A fishing community presents itself as a close community which obtains a large knowledge about dangers over the years. It also has mastered the traditional techniques to surpass these dangers, but the trust in this knowledge appears to be insufficient. A firm belief in supernatural powers offers solace.

The archaeologist finds the external signs of that faith. The Raversijde finds confirm the hypothesis that fishermen not only relied on the commonly known patron saints, but on their specific patron saints as well. The Blessed Virgin Maria, who was worshipped in fishermen chapels nearby or in more distant places of pilgrimage, took an important place. St. Nicolas, patron saint of sailors and fishermen, played his part as well.

The fishermen community of Walraversijde, however, relied most of all on the sacred cross to repel all evil. This faith perfectly fitted in with the official doctrine of the Catholic church, as the cross is the sign of victory of Christ over the devil. Hence, this fishermen community comes across as a definitely Christian community in spite of the presence of a heavy dose of superstition. The aura of the authentic spirituality of the nearby Cistercian abbey Ter Duinen may have had a part in this.

References

- Arnold J. 1969. Idesbald, ons Baldje uit de Westhoek. Brugge.
- Baert B. 2002. De Piscina Probatica – Een bron in het Middeleeuwse Jeruzalem. p.29-54. In: De Dijn H. and Van Herck W. In: Heilige plaatsen – Jeruzalem, Lourdes en shopping malls. Kapellen.
- Bartelink G. 1994. Benamingen en verschijningsvormen van duivel en demonen in oud-christelijke geschriften. p.54-70. In: Duivelsbeelden, een cultuurhistorische speurtocht in de Lage Landen. Baarn.
- Brinkhof L. *et al.* 1965-1968. Liturgisch Woordenboek. (2 volumes). Roermond.
- Blom A. 1998. Nicolaas van Myra en zijn tijd. Hilversum.
- Braekman W.L. 1997. Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gent.
- Clybouw K. s.d. Geschiedenis van de visserskapel Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen te Bredene. Bredene.
- De Meester V. 1995. Hulde aan de vissers die in zee bleven. Aartrijke.
- Delumeau J. 1978. La peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles). Paris.
- Franz A. 1909. Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. (2 volumes). Freiburg.
- Giraldo W. 1989. Volksdevotie in West-Vlaanderen. Brugge.
- Jansoone R. 1994. Het laatste bolwerk van de jager – Beknopte geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij. Brussel.
- Kightly C., M. Pieters, D. Tys and A. Eryvnc. 2000. 1465 – Walraversijde – De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge.
- Lanszweert W. 1979. Wat IJslanvaarders vertelden. Woesten – Vleteren.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewey and A. Mortier. (with a contribution of Van Bulck G.). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde. Archeologie in Vlaanderen VI, (1997/1998):261-301.
- Schatten van de Armada. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1985.
- Spencer B. 1990. Pilgrim souvenirs and secular badges. Salisbury museum – Medieval catalogue, part 2, Salisbury.
- Spencer B. 1998. Pilgrim souvenirs and secular badges – Medieval finds from excavations in London 7, London.
- Spiegel des täglichen Lebens – Archäologische Funde des Mittelalters aus Köln – Ausstellung in der Alten Wache des Kölnischen Stadtmuseums, 1982, Köln.
- Tanghe G.H. 1914. Geschiedenis van het wijdvermaarde Christusbeeld van Damme. Brugge.
- Taisne P.F. 1666. Onse Lieve Vrouwe van Potterye toevlucht der sondaeren, en van alle behoefte menschen, het oudste mirakeleus beeldt van ons Nederlant, door veel jonsten vermaert, ende te Brugghe besonderlyck vereert. Edition in: Van Blindekens naar de Potterie – Een eeuwenoude Brugse belofte. 1980. Brugge, 156-209.
- Van Beuningen H.J.E. and A.M. Koldewey. 1993. Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E van Beuningen, Rotterdam Papers 12. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Beuningen H.J.E., A.M. Koldewey and D. Kicken. 2001. Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers VIII. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Gilst A. and H. Kooger. 2002. Kruisen, relieken en wonderen, Soesterberg.
- Van Heeringen R.M., A.M. Koldewey and A.A.G. Gaalman. 1987. Heiligen uit de modder. Utrecht.
- Vanhoutryve A. 1986. Vis en vishandel in Kustvlaanderen tot het einde van het oud regime in Ons Heem. jaar 40(2):34-43.
- Vencken J. 2002. De devotie tot Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Ethnologica Flandria 18:85-142. Leuven.
- Wegmann H.A.J. 1991. Riten en mythen – Liturgie in de geschiedenis van het Christendom. Kampen.

FROM EVIDENCE TO PHYSICAL RECONSTRUCTION: RECREATING MEDIAEVAL WALRAVERSIJDE

Charles Kightly

50 Huntington Road
York YO31 8RE, United Kingdom
E-mail: Charles.kightly@ukonline.co.uk

In 1997 the Provincial Government of West Flanders decided to recreate four houses of Walravensijde as the centrepiece of a site museum. Substantially aided by Marnix Pieters and other members of IAP, and by an academic committee chaired by Professor Frans Verhaeghe, the author of this paper was responsible for the realisation of the houses and their contents.

To physically reconstruct the houses of a vanished mediaeval village is a rare privilege: it can also be an extremely anxiety-provoking experience. For however long one may consider and sift the evidence or spend in discussion with colleagues, the moment of truth will come when a builder or craftsman must be instructed to 'make it like THAT'. The outcomes of such decisions will assume an infinitely more concrete guise than a lecture, a learned article, or even a reconstruction drawing. They will stand in three-dimensional form for all to see and criticise.

Reconstructed Walravensijde has indeed had its critics, ranging from casual visitors – whose fixed idea of a 'fishing village' is a few shacks and upturned boats on a beach – to academic experts. All such criticism is ultimately based on the question: 'how do you know that what you have recreated is right?' The answer is that we do not know, and probably never can know, precisely what a settlement which effectively vanished more than four centuries ago looked like in its heyday. All we can hope to create is what Professor Frans Verhaeghe tactfully called an 'evocation' of late mediaeval Walravensijde.

It is however an evocation rigorously based on a number of criteria. First, nothing was done except on the basis of firm evidence. Secondly, the interpretation of that evidence was supported by the widest possible range of contemporary sources; and thirdly the physical products of evidence and interpretation – the houses and their contents – were wherever possible produced using authentic materials and methods.

Overwhelmingly the largest and most important body of evidence for recreation came from the archaeological excavation of the site itself. The 'footprints' of the houses uncontroversially established their size, basic internal arrangement and positioning in close-set rows, while clues to the more difficult question of their above-ground appearance emerged from finds like an almost complete but collapsed brick wall, substantial remains of limewashing, an iron wall-tie indicating brick end-gabbling, and of course the myriad late mediaeval bricks all over the site. Conversely, scarcely a trace of structural timbers survived, while even fragmentary roof tiles or shingles were virtually absent, though remains of probable thatching materials were found. This combination of positive and negative evidence led to the decision to create full-height brick houses with thatched roofs. Their timber roof structures are modelled on examples discovered in standing buildings scarcely a kilometre from the site, and which may even have been outliers of the late-mediaeval village.

The long-term excavation of this exceptionally finds-rich site also produced more than ample evidence for the thousands of recreated artefacts used in the furnishing and equipment of the houses. Some of the more evocative finds were selected as symbolic 'icons' of aspects of mediaeval village life-like a net-needle for 'fishing', or a louse-comb and a broom for

'hygiene.' Having first seen these replicated 'as new' in the houses, visitors can afterwards view the originals in the site museum at the end of their tour.

The finds – especially those of high-status objects like gold-lustre Spanish majolica and expensive exotic imports like figs, pomegranates and spices – likewise provided evidence for the comparatively high standard of living enjoyed by at least some of mediaeval Walravensijde's inhabitants. Not surprisingly, such high-status finds cluster thickest round the larger houses, like that accordingly interpreted as the 'Shipmaster's House' and furnished as the residence of a wealthy man. The remaining recreated buildings reflect a considerably more modest standard of living, and thus the wide status-range of finds from the site as a whole. But a 'poor fishing village' recreated Walravensijde is not. To have represented it as such would have been to fly in the face of the clear evidence both from the excavation and from the documents.

Though their survival is patchy, contemporary documents about Walravensijde indeed provided an important interpretational aid during the recreation of the mediaeval village. Among the most useful were local household inventories – admittedly a biased sample, since only those of bastards or condemned criminals were readily available – and official lists of objects salvaged from wrecks, a possible source for at least some of the more exotic site-finds.

Other records portray the mariners of Walravensijde as both the perpetrators and the victims of piracy and the possessors of a considerable deep-sea fishing fleet, as well as carriers among many other cargoes of the 'coals from Newcastle' and Yorkshire cobbles still found on the site.

Neither site finds nor documents, however, could provide all the visual information needed for the recreation. Further help came from a wide variety of 'off-site' but contemporary sources, including artefacts in museums, standing buildings, and notably the works of the numerous and prolific Flemish artists – from van Eyck and Memling to the anonymous producer of the visually invaluable 'Poterie Miracle Book' – active during the period being recreated. Their almost photographic representations allowed us not only to identify and reconstruct in full finds which survived only in part – a lidless salt-cellar, the heads of 'golf' clubs, the curtain rail of a pendent bed – but also to recreate them in 'as new' form, another controversial element of the recreation.

From the outset a co-operative effort involving archaeologists, documentary and building historians, and specialists in fields from textile analysis to fish remains, in its later stages the recreation project acquired over a hundred new partners: the craftpeople commissioned to produce the houses and their contents. Lengthy, exhaustive and fully documented specifications were compiled for each item, and in every case the brief was to produce it using authentic materials and methods. Nor was this a one-sided process. Carpenters and carvers and turners; blacksmiths, bronze-casters, cutlers and pewterers; weavers and dyers of cloth, mattress-stuffers and coverlet-makers; brickmakers, painters, wheelwrights, and glass blowers; a spectacle-frame maker and a wax-chandler – and by no means least the site's prolific historical potter – all contributed their specialist expertise to their pieces of the jigsaw.

Whether the end-result of this process of realising evidence into physical reconstruction is 'correct', nobody but the original inhabitants can tell us. But we can at least assert that given the state of our knowledge in the year 2000 – when the recreation opened on the Feast of St. John the Baptist, patron saint of Walravensijde's fishermen – our 'evocation' is based on far more than mere guesswork.

Of course, ongoing excavation of the site, or further work on the finds, may well produce new evidence, which must be used to modify the interpretation. So far little change has been needed, although the recent detailed study of the glass has resulted both in the full window-

glazing of two main rooms of the 'Shipmaster's House' – reflecting the confirmation of evidence for domestic glazing – and the addition of better replica drinking glasses copied from site finds. Clearly, all future modifications – along with the re-enactments that sometimes enliven the village – must continue to reflect the rigorous principles upon which recreated Walraversijde is founded. Imagination, guesswork, and 'giving the public what it wants' can never replace carefully considered evidence.

DUTCH ABSTRACTS

VOORWOORD

Meer dan ooit stellen we, ook bij het grote publiek, interesse vast voor alles wat met de zee te maken heeft, niet in het minst voor de scheepsarcheologie.

Scheepsarcheologie en maritieme archeologie worden vaak als synoniemen gebruikt. Nochtans heeft de maritieme archeologie een veel ruimer onderzoeksveld. Het actieterrein is zeer uitgebreid en omvat naast scheepswrakken in zee ook getuigen op het land zoals de Kogge van Doel, alle in belangrijke mate op zee gerichte milieus zoals het laatmiddeleeuwse Walraversijde, installaties zoals de Vierboete van Nieuwpoort of sluizen, alsook in zee verdwenen nederzettingen zoals het oude Oostende.

Het is duidelijk dat wanneer we een op de zee gericht milieu echt willen kennen, zowel onderzoek moeten doen naar hun woon- en werkplaatsen als naar hun vaartuigen. Het onderzoek moet dus zowel op zee als aan land gebeuren. Het onderzoek moet ook multidisciplinair zijn en moet naast de archeologische bronnen ook bijvoorbeeld de geschreven bronnen gebruiken.

Het colloquium 'Visserij, handel en piraterij. Vissers en vissersnederzettingen in en rond het Noordzeegebied in de Middeleeuwen en later' heeft vissersmilieus als uitgangspunt maar illustreert de ganse problematiek van de maritieme archeologie. Aan de hand van de verschillende referaten wordt aangetoond hoe complex het onderzoek is en hoe belangrijk het daarbij is alle mogelijke sporen uit te putten.

Dan blijkt dat een zogenaamd vissersmilieu zelden een zuiver op de visserij gerichte gemeenschap is en dat scheepvaart en contacten met andere kustnederzettingen leiden tot internationale handelsnetwerken en het uitwisselen van goederen en ideeën. Deze internationale contacten blijven ook nooit zonder conflicten.

Door de organisatie van dit internationale colloquium willen we een beter inzicht verschaffen in de huidige kennis van maritieme milieus (meer specifiek vissersmilieus uit de Middeleeuwen en later) door uitwisseling van ervaringen en onderzoeksresultaten die verzameld werden op diverse sites rond de Noordzee. We zijn ervan overtuigd dat zo nuttige netwerken kunnen worden uitgebreid en de overtuiging dat een holistische aanpak van het onderzoek noodzakelijk is, zal worden versterkt.

Als locatie voor de organisatie van het colloquium werd gekozen voor de site Walraversijde. Nadat reeds meerdere geïnteresseerden, zoals in de jaren 1970 het echtpaar Cools-Mortier, de vondsten op het strand van de oudste fase van de nederzetting hadden onderzocht, startte het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap in samenwerking met de Provincie West-Vlaanderen in 1992 een grootschalig onderzoek van de latere fasen achter de hedendaagse duinengordel. Dit onderzoek is een goed voorbeeld van hoe een studie van een oorspronkelijk bescheiden ingeschat 'vissersdorp' steeds verder om zich heen grijpt en tot steeds nieuwe inzichten leidt op voorwaarde dat geen enkele piste onbewandeld blijft en de samenwerking met diverse specialisten internationaal opengetrokken wordt.

Uit dit onderzoek is tevens een museum gegroeid waarbij gekozen werd voor een zo getrouw mogelijke reconstructie van enkele laatmiddeleeuwse gebouwen. Deze reconstructie heeft opnieuw aangetoond dat geen enkele informatiebron aan de kant mag worden gelaten. Het onderzoek van een op het eerste zicht onooglijk deelaspect, leidt soms tot verrassende resultaten met verrijkende gevolgen.

Het Organiserend Comité

OPENINGSTOESPRAAK

Paul Breyne

Gouverneur van de provincie West-Vlaanderen
Provincie West-Vlaanderen, Kabinet van de Gouverneur
Burg 3, B-8000 Brugge, België

Goede morgen en welkom op het driedaags colloquium **'Visserij, handel en piraterij. Vissers en vissersnederzettingen in en rond het Noordzeegebied in de Middeleeuwen en later'**. Welkom op het Provinciaal Domein Raversijde, hier in Oostende, deze eeuwenoude havenstad van... vissers,... handelaars en... piraten!

Op het Provinciaal Domein Raversijde zijn drie musea ingeplant. Twee ervan belichten onder meer twee zeer uiteenlopende menselijke trekken die bepalend zijn geweest voor het verloop van de 20ste eeuw aan de Noordzeekusten. Het Memoriaal Prins Karel toont aan de hand van de koninklijke oorsprong en de ontwikkeling van dit domein het verlangen van velen naar ontspanning 'aan zee'. Het Openluchtmuseum Atlantikwall daarentegen met overblijfselen van kustverdediging uit beide wereldoorlogen wijst ons op heel andere kenmerken van de mens.

Het is echter pas in die 20ste eeuw dat deze omgeving als het ware uit een winterslaap gewekt werd. Het is de omgeving van het oude Walraversijde, de eens bloeiende vissersgemeenschap waarvan de laatste bewoners in het begin van de 17de eeuw door het Beleg van Oostende verdreven werden.

In 2004 wordt dit Beleg door de stad Oostende overigens herdacht. De provincie West-Vlaanderen en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, een wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap en ook medeorganisator van dit colloquium, werken eveneens aan de realisatie van dit groots opgevat herdenkingsjaar mee. Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium heeft in de stad, net als op de site Walraversijde, trouwens materiële getuigen van dat beleg opgegraven.

De bloeiperiode van Walraversijde was reeds lang vóór het Beleg van Oostende, toen hier een kamp van de Spaanse cavalerie werd opgeslagen, voorbij. Het derde museum op dit domein, het Museum Walraversijde, geeft precies een prachtig beeld van die bloeiperiode halfweg de 15de eeuw.

Wanneer we dat laatmiddeleeuws vissersmilieu van dichterbij bekijken, valt ons op hoe internationaal hun wereld was en hoe ver hun handelscontacten wel gingen. Internationalisering was ook een derde groot kenmerk van de 20ste eeuw. Het is allicht ook onze hedendaagse fascinatie voor het internationale die hier deelnemers uit veel verschillende landen samenbrengt voor een colloquium waarop grensverleggend onderzoek centraal staat. Dat verheugt mij bijzonder. Onderzoek, kennis van zaken, uitwisseling van ideeën en samenwerking helpen ons allicht op onze tocht tussen die twee uitersten van ontspanning en strijd naar een toekomst in een steeds kleiner wordende wereld; ook wanneer het gaat over het 'genieten van' en het 'gebruiken van de zee'. Een beter begrip van het heden is maar mogelijk door te onderzoeken hoe alles geworden is zoals het is en noodzakelijk om de toekomst aan te gaan. Dit colloquium zal ook onderstrepen dat de archeologie onmisbaar is bij een degelijke studie van de geschiedenis.

Door de organisatie van dit colloquium op deze locatie willen we het uitzonderlijke belang van de archeologische site Walraversijde en het baanbrekende en zeer ruim opgevatte onderzoek

dat er rond gebeurt extra onder de aandacht brengen en confronteren met onderzoek dat in andere landen rond het Noordzeegebied gebeurt. Ik ben ervan overtuigd dat u allen in de komende uren en dagen onder de indruk zal komen van de ontdekkingen die hier werden gedaan en het werk dat werd geleverd. U zal ook vaststellen hoe wetenschappelijk onderzoek kan leiden tot een verrijkende cultuur-toeristische uitlaatklep voor dagelijkse inspanningen.

We zijn ook fier op de aanwezigheid van de internationale groep sprekers die ons beslist zullen verrassen met wat rond het Noordzeegebied allemaal gebeurt op het vlak van historisch onderzoek naar vaak op het eerste gezicht totaal verloren milieus. Hun uiteenlopende referaten zullen ook onze aandacht vestigen op het belang van een holistische benadering. Professor Frans Verhaeghe, dagvoorzitter, zal ongetwijfeld, zoals we dat van hem gewoon zijn, al deze sprekers met bravoure inleiden.

Professor Frans Verhaeghe is sinds lang de stuwende kracht achter diverse deelonderzoeken die in verband met Walraversijde en zijn omgeving worden uitgevoerd aan de Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie.

Daarmee heb ik meteen een derde partner, naast de Provincie West-Vlaanderen en het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, die achter de organisatie van dit colloquium steekt, vernoemd. De vierde partner van het organiserend kwartet is het Vlaams Instituut voor de Zee, dat onder mijn voorzitterschap functioneert als coördinatie-, informatie- en datacentrum met betrekking tot het zee- en kustwetenschappelijk onderzoek in Vlaanderen. Directeur Dr. Jan Mees zit hier mee vooraan.

Voor wie hen toch nog niet zou kennen, stel ik u ook directeur Dirk Callebaut van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en Dr. Marnix Pieters, wetenschappelijk attaché bij dezelfde instelling en sinds 1992 onderzoeksleider voor de site Walraversijde, voor. Dr. Marnix Pieters is overigens de persoon die ook de andere archeologische onderzoeken die de voorbije jaren in Oostende uitgevoerd werden, leidde.

Ik wens al deze partners te danken; niet alleen voor de organisatie van dit colloquium maar veel meer nog voor de jarenlange samenwerking in verband met deze site en in verband met de studie van het maritieme en van op het maritieme gerichte milieus en activiteiten in het algemeen.

Ik wens u allen een vruchtbaar colloquium en hoop dat vele nieuwe contacten kunnen gelegd worden en inzichten uitgewisseld. Zo zullen de ambitieuze doelstellingen: door dit colloquium bij te dragen tot een duurzaam beheer van het erfgoed van vissers, tot het ontstaan van een internationaal netwerk van musea en andere instellingen rond vissers en visserserfgoed uit de Middeleeuwen en later, en rond maritiem erfgoed in het algemeen, gerealiseerd worden.

Ik geef graag het woord aan de dagvoorzitter, professor Frans Verhaeghe, die de probleemstelling rond middeleeuwse vissersmilieus en hun materiële cultuur zal schetsen.

MIDDELEEUWSE VISSERSGEMEENSCHAPPEN EN HUN MATERIËLE CULTUUR: VRAGEN EN PROBLEEMSTELLINGEN

Frans Verhaeghe

Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie
Pleinlaan 2, B-1050 Brussel, België
E-mail: Frans.Verhaeghe@vub.ac.be

De eigenlijke doelstellingen van deze bijdrage omvatten eerst en vooral het geven van een inleiding tot het colloquium en vervolgens een poging tot het schetsen van een algemeen kader voor de vele onderwerpen en probleemstellingen die verband houden met de studie van middeleeuwse en vroegmoderne vissersgemeenschappen in het Noordzeegebied.

In feite is dit colloquium één van de directe resultaten van de vele jaren opgravingen op de site van Walraversijde bij Oostende, België. In essentie was Walraversijde – dat nu ten dele herbouwd is – een 13de- tot vroeg-16de-eeuws dorp waarvan de bevolking sterk geëngageerd was in de visserij maar ook in andere activiteiten, en dit tot het dorp inkromp tot een ruraal gehuchtje bestaande uit enkele hoeven. Dr. Marnix Pieters, die zoveel jaren op deze site werkte en verleden jaar een doctorale dissertatie verdedigde over dit onderwerp (Pieters, 2002), is de motor van het project dat een gezamenlijke onderneming is van de Provincie West-Vlaanderen en van het Instituut voor het Archeologische Patrimonium van het Vlaams Gewest. Hij zal de site meer in detail voorstellen, maar omdat hij gepoogd heeft Walraversijde te bekijken binnen een bredere historische en geografische context leidde zijn onderzoek ook naar een aantal vragen die de louter fysische site van Walraversijde overstijgen. En dit verklaart meteen niet alleen waarom dit colloquium werd georganiseerd, maar ook waarom het plaats vindt in Raversijde en – belangrijker nog – het programma.

De archeologie vormt natuurlijk de kern van het programma, maar rekening houdende met de chronologische tijdsperiode in kwestie en natuurlijk met de eigen aard van het onderwerp kan de benadering niet beperkt blijven tot een inschatting van de archeologische gegevens. Er moet ook aandacht gaan naar historische en zelfs volkskundige benaderingen. Daar zijn goede redenen voor: zoals bij vele andere onderwerpen kan een bespreking van de aard, kenmerken en evolutie doorheen de tijd van deze vissersgemeenschappen onmogelijk voorbijgaan aan de politieke, sociale, economische en gedragswetenschappelijke condities waarin deze gemeenschappen zich ontwikkelden, functioneerden en soms ook ten onder gingen. Dat is zeker het geval voor dit bijzonder segment van de bevolking die deze gemeenschappen vertegenwoordigden en waarvan de historische informatie aantoont – zoals gesuggereerd in de titel van het colloquium – dat deze mensen ook op andere gebieden dan de visserij actief waren.

Het colloquium zal aandacht besteden aan de archeologie van een aantal relevante sites, aan de problemen en mogelijkheden bij de reconstructie van de onmiddellijke materiële omgeving van de betrokken mensen, en zelfs aan het landschap waarin ze leefden, met zijn organisatie, componenten en symbolische inhouden. De belangrijkste economische activiteit van deze gemeenschappen zal eveneens een grote rol spelen in de besprekingen: de middeleeuwse en latere visserij zal onder de loep genomen worden door historici, archeologen en archeozoölogen, en hetzelfde geldt ook voor het belangrijkste werkmiddel van dit bedrijf, nl. het schip. En natuurlijk zullen ook vele andere onderwerpen op de agenda staan, van levensonderhoud en voeding over huizen, watervoorziening, waterputten, meubilair en andere, tot de vele andere objecten die deel uitmaakten van de dagelijkse leefwereld en aldus zowel het gedrag van deze mensen als hun perceptie van de wereld beïnvloedden.

Verskillende sleutelbegrippen en probleemstellingen zijn hier aan de orde, alle gedekt door de algemene titel van het colloquium die slaat op onze kennis en begrip van de middeleeuwse en vroegmoderne vissersgemeenschappen in het Noordzeegebied. Verhoopt wordt dat de bespreking van een aantal individuele sites van Vlaanderen en Engeland tot Zuid-Scandinavië ons niet alleen zal toelaten een aantal gemeenschappelijke kenmerken en lijnen van ontwikkeling te identificeren, maar misschien ook een aantal betekenisvolle verschillen. Deze zullen moeten verklaard worden, mogelijk op grond van de verschillende socioculturele en politieke omstandigheden. Meer nog, voorbij de discussie van individuele sites, streken en bijzondere aspecten van de materiële leefwereld en het gedrag van deze vissers, zal nog een andere vraag uiteindelijk moeten bekeken worden: waren deze vissers deel van een bredere 'Noordzeecultuur'?

En er is meer. Het kan goed geargumenteed worden dat de historische (geschreven) bronnen en de archeologische overblijfselen naar hetzelfde verleden van dezelfde mensen verwijzen, maar zonder naar dezelfde delen of aspecten van dit verleden te kijken. De archeologie biedt sleutels en inzichten die de geschreven bronnen en de mondelinge overlevering niet bieden en *vice versa*. Maar de archeologische gegevens kunnen niet begrepen worden in termen van gedragspatronen zonder de mogelijkheden en beperkingen van dit materiaal onder ogen te zien, zowel als de complexe methodologische problemen waarmee ze ons confronteren. Dit is zeker zo in het geval van deze vissersgemeenschappen, waar de specifieke milieu-omstandigheden en de specifieke activiteiten ongetwijfeld een invloed hadden op het leven, de perceptie van de wereld en het gedrag van deze mensen. Daarom kunnen een aantal theoretische en methodologische probleemstellingen i.v.m. de interpretatie van de archeologisch gedocumenteerde materiële resten niet ontlopen worden.

Fundamenteel moeten hier drie sleutelwoorden voortdurend in de geest gehouden worden: gemeenschappen, materiële cultuur, en holistische benaderingen. Gemeenschappen omdat er een aantal vragen rijzen i.v.m. de materiële leefwereld en de organisatie van deze gemeenschappen zowel als i.v.m. de wijze waarop ze ingebed waren in regionale systemen en culturele patronen. Materiële cultuur niet alleen omdat de materiële overblijfselen één van de kernbronnen vormen voor onze kennis van deze wereld maar ook omdat dit ongetwijfeld één van de hoofdfactoren was die een rol speelde in zowel de banden als de verschillen tussen deze vissersgemeenschappen en andere segmenten van de bevolking. En holistische benaderingen omdat deze notie – hoe idealistisch deze veel misbruikte uitdrukking ook moge zijn – benadrukt dat we constant aandacht moeten hebben voor vele ingewikkelde banden en interacties die bestonden tussen deze vissers-handelaars-piraten, hun fysische en culturele wereld, hun goederen en bezittingen, en de wereld buiten de grenzen van hun dorp. Evenzeer cruciaal zijn twee andere concepten die eigenlijk schuilgaan achter deze sleutelwoorden. Eerst is er de notie dat er geen dualiteit bestaat tussen mensen en de materiële wereld (Miller, 1994). En vervolgens is er de notie dat objecten – van landschappen tot nederige potten – interactieve werktuigen zijn die constant (maar niet noodzakelijk bewust) gebruikt worden bij de sociale reproductie en communicatie (Schiffer, 1999). Ondergetekende is de mening toegedaan dat het met deze noties in de geest is dat de archeologische resten moeten ingeschat worden in termen van informatie over deze vissersgemeenschappen (en alle andere trouwens).

Zoals Marnix Pieters (2002) heeft aangetoond zal om het even welk overzicht van de relevante literatuur snel duidelijk maken dat we pas aan het begin staan van een goed begrip van de middeleeuwse en vroegmoderne vissersgemeenschappen als functionele component van de complexe maatschappij waar ze deel van uitmaakten. Er bestaat wel een redelijk aantal studies van historische aard omtrent de visserij en de visserij-economie, maar over het algemeen gaan deze over de visserij als deel van de economie eerder dan over de socio-culturele kenmerken van die gemeenschappen. Het omgekeerde is het geval voor het werk van de vele cultuuranthropologen en ethnografen die heel wat aandacht hebben besteed aan de visserij en

aan vissersgemeenschappen over de ganse wereld als een sociocultureel en gedragswetenschappelijk fenomeen en als een specifiek soort sociocultureel milieu. Logischerwijze is hun werk evenwel gericht op recente gemeenschappen en situaties die niet zomaar gelijkgesteld kunnen worden met deze in middeleeuws en vroegmodern Europa. Uiteindelijk hebben ook de archeologen de rangen vervoegd van zij die in deze gemeenschappen geïnteresseerd zijn, maar – op enkele occasionele vondsten en verwijzingen na – is hun werk pas in recente tijd gestart, tenminste wat de middeleeuwse en vroegmoderne perioden aangaat. Hetzelfde geldt voor het archeozoölogische en archeobotanische werk i.v.m. deze vissersgemeenschappen. Het resultaat hiervan is dat het aantal sites dat extensief en systematisch werd onderzocht vrij beperkt is en daarom is het (archeologisch) inzicht in de materiële wereld van deze mensen nog altijd vrij gelimiteerd.

Dat maakt de verleiding groot om te pogen een meer systematisch onderzoeksprogramma over dit onderwerp op poten te zetten, geconcipieerd rond een aantal kernvragen zoals:

In welke mate ontwikkelden deze vissersgemeenschappen een kenmerkende en distinctieve materiële cultuur en gedragspatronen – als ze dat al deden?

- in termen van nederzettingsstructuur, lay-out en ruimtelijke organisatie;
- in termen van behuizing (incl. percelering en ruimtelijke organisatie binnen zowel het perceel als het huis);
- in termen van andere componenten van de materiële leefwereld.

In welke mate waren deze materiële cultuur en gedragspatronen beïnvloed door:

- het specifieke fysische milieu;
- de specifieke kernactiviteiten (inzonderheid de visserij en de scheepvaart);
- de regionale socioculturele en materiële omgeving.

In welke mate reflecteren deze gemeenschappen kenmerken die gemeenschappelijk zijn aan de vissersgemeenschappen in het Noordzeegebied – als ze dat al doen – en welke factoren kunnen helpen de regionale en subregionale verschillen verklaren?

Hoe evolueerde dit alles doorheen de tijd?

Vele andere vragen zullen eveneens moeten gesteld worden, zoals bijvoorbeeld de vraag naar de eventuele impact van activiteiten buiten de visserij en de scheepvaart op de materiële leefwereld van deze gemeenschappen en hun mensen? Walraversijde heeft reeds enkele intrigerende indicaties geboden voor de mogelijke invloed van een betere toegang tot kwaliteitsgoederen – via handel of, algemener, extensieve contacten met de buitenwereld – op de eigen materiële leefwereld, zoals weerspiegeld door sommige klassen van goederen. Het vondstenmateriaal weerspiegelde een hoger dan normale vertegenwoordiging van bepaalde kwaliteitsgoederen, waarbij betere contacten met grotere havens en/of op zee een mogelijke verklaring vormen (Pieters *et al.*, 1994; Pieters, 2002). Een gelijkaardige vraag betreft de rol van de landbouw, die niet mag onderschat worden. Immers, de gegevens suggereren dat de visserij niet noodzakelijk de enige bron van de voedselbevoorrading of het inkomen was.

Overkoepelende vragen stellen is vrij gemakkelijk. Bevredigende antwoorden vinden zal dat niet zijn. De archeologie moet nog haar gegevensbestand in belangrijke mate uitbreiden. Ze dient ook haar methodologie voor de interpretatie van de materiële resten te verfijnen. Maar toch kan op redelijke wijze geargumenteed worden dat de samenvoeging van de archeologische (incl. de studie van de milieu-indicatoren), historische en ethnografische bronnen en informatie ons op termijn zou moeten toelaten op meer gedetailleerde manier de bijzondere wereld en

positie van de middeleeuwse en vroegmoderne vissers-boeren-handelaars-piraten in te schatten. Bovendien kan dit soort onderzoek ons ook helpen om betere inzichten te verwerven in de materiële impact van een type van netwerkontwikkeling die zowel systematisch als opportunistisch is.

Referenties

- Miller D. 1994. Artifacts and the meaning of things. p.396-419. In: Ingold T. (Ed.). Companion encyclopedia of anthropology. London & New York. Routledge.
- Pieters M. 2002. Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, in zonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België). S.l. [Brussel & Aalst]: Author, doct. diss, Vrije Universiteit Brussel, unpublished ms., 2002.
- Pieters M., A. Erynck, W. Van Neer en F. Verhaeghe. 1994. Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvissen, en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners. Archeologie in Vlaanderen 4:253-277.
- Schiffer M.B. (met de medewerking van Miller A.R.). 1999. The material life of human beings. Artifacts, behavior, and communication. London & New York. Routledge.

DE GROEI VAN DE MIDDELEEUWSE HANDEL IN VIS – ARCHEOLOGISCHE OPGRAVINGEN TE QUOYGREW (ORKNEY, SCHOTLAND)

James H. Barrett

University of York, Department of Archaeology, Institute of Advanced Architectural Studies
King's Manor, York, YO1 7EP, Groot-Brittannië
E-mail: jhb5@york.ac.uk

De intensieve exploitatie van zeevis in Europa is geen recent fenomeen. Vanaf de 12de-13de eeuw attesteren geschreven bronnen grootschalige visserij en de eraan verbonden lange afstandshandel, hoofdzakelijk met betrekking tot kabeljauw en haring (Holm *et al.*, 1996; Starkey *et al.*, 2000). De oorsprong en de groei van deze praktijken belichten is een taak die weggelegd is voor de archeologie. De bruikbare materiële bronnen om de rol van mariene producten in de voeding te achterhalen bestaan uit opgegraven nederzettingen (zowel van producenten als consumenten), archeozoologisch onderzoek van visbotten en isotopenonderzoek van menselijk botmateriaal (bvb. Heinrich, 1983; Enghoff, 1996; Barrett, 1997; Barrett *et al.*, 2000; Eryvnc *et al.*, 2001). Recent onderzoek in Groot-Brittannië heeft dus zowel aandacht voor de producenten als voor de consumenten. Deze bijdrage zal zich, aan de hand van de opgravingsgegevens van een rurale nederzetting te Quoygrew (Orkney, Noord-Schotland), echter toespitsen op de producenten. Er wordt ook beoogd om dit onderzoek in zijn regionaal en Europees kader te plaatsen.

De verlaten nederzetting gelegen op de plaats gekend als Quoygrew is gesitueerd aan de noordkant van Rackwick, een brede naar het noordwesten gerichte baai gelegen in het gelijknamige dorp, in Westray, Orkney (Figs 1 en 2).

Fig. 1. Lokalisatie van Quoygrew (2).

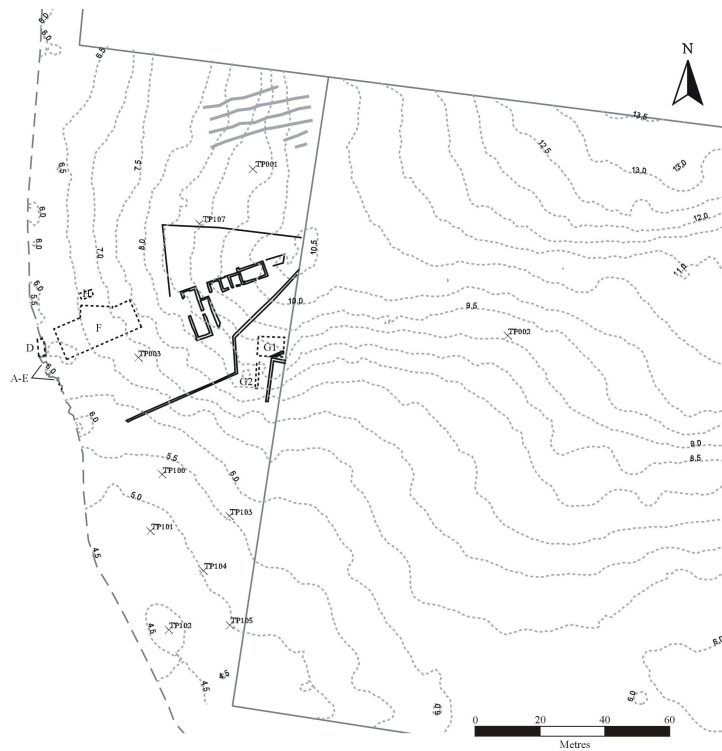

Fig. 2. Quoygrew met aanduiding van de opgravingszones en testputten. De visafvalhoop is te herkennen als een lage heuvel op de kust. De afvalhoop ter hoogte van de boerderij bevindt zich op het westelijke uiteinde van een oost-west gerichte rug.

De nog zichtbare resten omvatten de ruïnes van een woning, enkele bijgebouwen, een binnenplaats en een omheinde tuin, allemaal verlaten in de jaren '30 van de 20ste eeuw. Deze relatief recente structuren liggen boven op een onregelmatige boerderij-ophoging opgebouwd uit keukenafval (ongeveer 2 m hoog en 50 m in diameter: de zones G1 en G2 op Fig. 2). Vanop de eerste ophoging heb je ook zicht op een tweede iets lagere ophoging met een diameter van 40 m, gesitueerd op het strand en opgebouwd uit visresten. Deze laatste wordt aangevreten door kusterosie (zones A-C en E op Fig. 2). In het licht afhellend terrein tussen deze twee ophogingen werd, door geofysische prospectie en archeologisch opgravingswerk, een opeenvolging van middeleeuwse en latere gebouwen aan het licht gebracht (zones D en F, zie Fig. 3). Lopend onderzoek zowel met boringen als met proefputjes, heeft een zone met een zogenaamde 'plaggenbodem' gelokaliseerd. Deze zone wordt geïnterpreteerd als een intensief stuk land gekoppeld aan de nederzetting (Simpson *et al.*, in druk). ¹⁴C-dateringen en de mobiele archaeologica tonen aan dat de opgegraven sedimenten dateren van de 9de of 10de eeuw tot de 17de eeuw.

Deze archeologische site werd geselecteerd om:

- Licht te werpen op het bestaan van en de datering van een aantal economische veranderingen, meer bepaald het verschuiven van kustvisserij naar visserij in volle zee en het ermee samenhangende vertrouwen op mariene voedselvoorziening, die het begin van de Vikingtijd in Noord-Schotland zouden kunnen aantonen.
- Een bijdrage te leveren tot een beter begrip van de verdere groei van de visserij op de overgang van de Vikingtijd naar de Middeleeuwen en de ermee verbonden toename van de handel in bepaalde producten zoals gedroogde vis van het middeleeuwse Orkney.

- Bij te dragen tot het begrip van de ruimtelijke ordening en dus ook van de economische organisatie van een Noorse boerderij en haar gerelateerde vissersactiviteit.

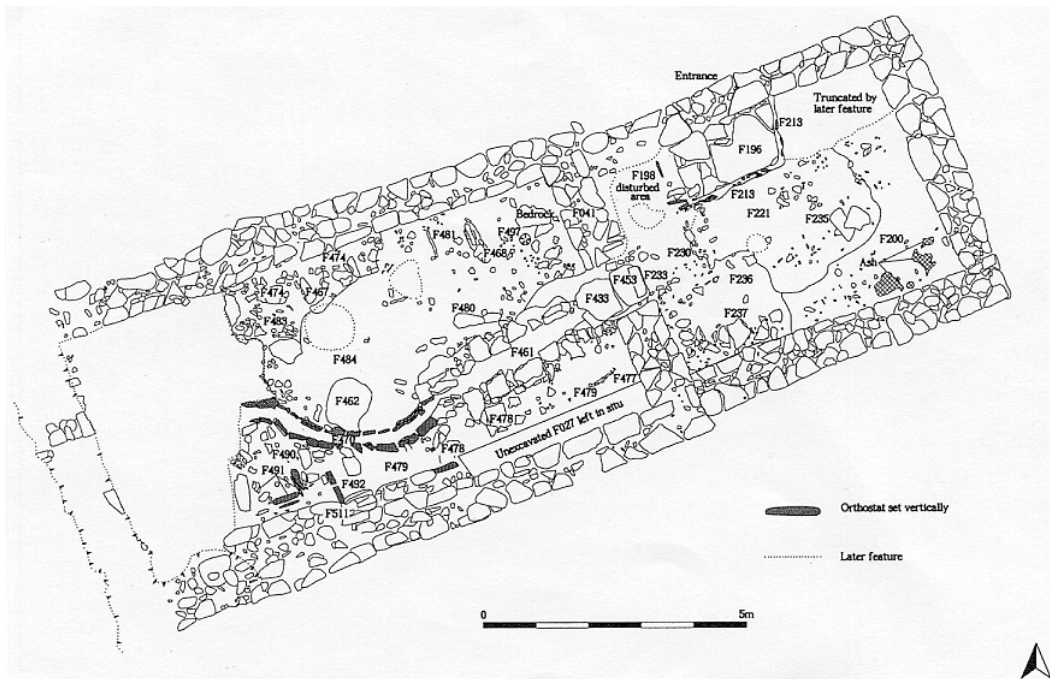

Fig. 3. De zone F met structuren 1 (links) en 2 (rechts) uit de 14de eeuw.

Het toegenomen belang van mariene producten in middeleeuws Schotland wordt nu algemeen aanvaard. De toename van het belang van het vissen op grote kabeljauw en aanverwante soorten kan worden gesitueerd in de 9de eeuw, op de overgang van de Pictische naar de Vikingperiode (bv. Barrett *et al.*, 2001) en het verschijnen van visafvalhopen afkomstig van halfgespecialiseerde visverwerking in de 11de eeuw, op de overgang van de Vikingtijd naar de Middeleeuwen (Batey, 1989; Morris *et al.*, 1995; Barrett, 1997; Cerón-Carrasco, 1998; Barrett *et al.*, 1999). Desondanks blijven toch belangrijke vragen open in verband met de chronologie en het karakter van deze ontwikkelingen. Ze kunnen misschien gekoppeld worden aan de Scandinavische kolonisatie en de ermee samenhangende introductie van nieuwe voedselbronnen (Barrett *et al.*, 2001) of aan de 'commerciële revolutie' van de Middeleeuwen en de eraan gekoppelde groei van de lange afstandshandel in gedroogde vis, kabeljauw en aanverwante soorten (Bigelow, 1989; Barrett *et al.*, 2000), of aan beide fenomenen maar dan in twee fasen.

De keuze tussen deze twee alternatieven hangt af van de chronologie en de ruimtelijke spreiding van de archeologische gegevens. Het is absoluut noodzakelijk om wijzigingen in het economisch belang van mariene producten te kunnen onderscheiden van wijzigingen in praktijken van afvalverwerking. Eenvoudig gezegd komt het hierop neer: verschijnen grote visafvalhopen, zoals deze uit Quoygrew, omdat vis belangrijker werd of omdat mensen op een bepaald moment hun visafval op één plaats begonnen te deponeren en hun ander afval op een andere plaats? De opgravingen te Quoygrew werden aangevat om deze vraag te beantwoorden en om de globale organisatie te begrijpen van een middeleeuwse vissersnederzetting uit een streek die als een netto-exporteur van gedroogde vis (kabeljauw en aanverwante soorten) kan worden beschouwd. Dit werk verschilt van voorgaand onderzoek in

Schotland dat vooral begaan was met stukken van nederzettingen, en dan nog meestal enkel die gedeelten die bedreigd werden door kusterosie.

De opgravingen te Quoygrew zijn nog niet beëindigd maar de eerste resultaten tonen aan dat er zich tussen de 11de en de 12de eeuw afvalhopen met een grote hoeveelheid visresten (vooral kabeljauw, koolvis en ling) begonnen te vormen en dit zowel langs de kustlijn als ter hoogte van de boerderijheuvel. Grofweg gelijktijdig afval gedeponeerd tegen de noordmuur van een rechthoekig stenen gebouw (Fig. 3) bestond ook overwegend uit visbotten. Afzettingen uit de 9de-10de eeuw in de boerderijheuvel bevatten daarentegen een veel hoger percentage botten van zoogdieren.

De afvallagen bij de kust bestaan bij nader toezien hoofdzakelijk uit veenas, visbotten en schelpen, samen met heel wat fragmenten van recipiënten in speksteen. De afvallagen bij de boerderij daarentegen bevatten, naast asresten van veen en zoden, etensafval en potscherven in speksteen, vermoedelijk ook zoden gebruikt voor constructiedoeleinden en strooisel voor de dieren. De visafvalhoop was dus een specifieke afvalcontext ondanks het feit dat hij ook wat huishoudelijk afval bevatte zoals verkoold graan en kaf (Poaps en Huntley, 2001). De studie van de botresten afkomstig van de afvalhoop bij de boerderij is pas gestart (J. Harland, *persoonlijke mededeling*). De eerste resultaten van het archeozoologisch onderzoek van de visafvalhoop suggereren dat zowel gedroogde kabeljauw als aanverwante voor de export geschikte soorten in Quoygrew geproduceerd werden (Colley, 1983; Barrett *et al.*, 1999). De combinatie van visbotten, veenas en fragmenten van recipiënten in speksteen in de visafvalhoop kan ook verwijzen naar het uitsmelten van olie. De levers van vissen werden traditioneel in grote potten gekookt (McGregor, 1880; Cerón-Carrasco, 1994). Visolie werd zowel uitgevoerd als plaatselijk gebruikt voor verlichting, zoals aangetoond voor de moderne tijden door geschreven bronnen (Fenton, 1978, 527-530). De schelpen uit de visafvalhoop langs de kust, voor een groot deel patella's, vertegenwoordigen vermoedelijk aas, dit naar ethnohistorische analogie (bvb. Fenton, 1978, 542). Tenzij de haken thuis van aas werden voorzien, m.a.w. op de boerderij, zouden de grote aantallen van patella's in de boerderijophoging er ook kunnen op wijzen dat deze in grote aantallen werden gegeten.

Deze waarnemingen leiden tot twee voorzichtige conclusies. Ook al zijn grote kabeljauwen en verwante soorten meer algemeen verspreid in de Vikingtijd dan in de voorgaande perioden in Noord-Schotland, toch zijn niet alle afvalhopen dominerend samengesteld uit visbotten. Het verband tussen het dieet en de Noorse identiteit in Vikingtijd Orkney dient dus met meer nuance te worden onderzocht (*cf.* Barrett *et al.*, 2001; Barrett, 2003). Ten tweede is er een duidelijke toename van de visserij op de overgang van de Vikingtijd naar de Middeleeuwen, te beginnen in de 11de of 12de eeuw. Het verschijnen van visafvalhopen met resten van halfgespecialiseerde visverwerking in deze periode is dus vermoedelijk niet te wijten aan wijzigingen in de afvalverwerking. Middeleeuwse huishoudelijke afvalcontexten uit Quoygrew – in de boerderij-ophoging en ten noorden van het langwerpige gebouw (Fig. 3) – bevatten immers ook een hoog percentage visresten.

De bewoners van deze middeleeuwse rurale nederzetting concentreerden zich meer op exploitatie van de zee vanaf de 11de of 12de eeuw. Er zijn aanwijzingen dat deze activiteit, behalve voor plaatselijk verbruik ook bedoeld was voor de export. Ongeacht of deze hypothese kan worden bevestigd, is het duidelijk dat deze ontwikkelingen te Quoygrew en op andere sites in Noord-Schotland (bvb. Barrett, 1997; Cerón-Carrasco, 1998) gelijktijdig verliepen met een duidelijke toename in de consumptie van zeevis in steden in het binnenland van Engeland en Europa (Enghoff, 2000; Barrett en Locker, 2002). Deze 'vishorizont' lijkt de materiële vertolking te zijn van de start van de intensieve exploitatie van de zee in middeleeuws Europa.

Bedankingen

De opgravingen te Quoygrew werden betaald door de 'Historic Scotland, Orkney Islands Council', de 'Social Sciences and Humanities Research Council of Canada', de 'Society for Medieval Archaeology', de Universiteit van York, de 'Orkney Archaeological Trust' en de Universiteit van Glasgow. Dank is ook verschuldigd aan de talrijke specialisten verbonden aan het project, aan de opgravingsploeg, aan de eigenaars van het terrein en aan de verantwoordelijken voor de archeologie te Orkney en te Edinburgh die alles hebben mogelijk gemaakt.

Referenties

- Barrett J.H. 1997. Fish trade in Norse Orkney and Caithness: A zooarchaeological approach. *Antiquity* 71:616-638.
- Barrett J.H. 2003. Culture contact in Viking Age Scotland. p.73-111. In: *Contact, continuity and collapse: the Norse colonization of the North Atlantic*. J. H. Barrett (Ed.). Turnhout: Brepols, *Studies in the Early Middle Ages*.
- Barrett J. en A. Locker. 2002. Economic intensification, long-range trade and the fish bone record of early historic Britain. Paper presented at the International Council of Archaeozoology 9th Conference, Durham, 2002.
- Barrett J.H., R.A. Nicholson en R. Cerón-Carrasco. 1999. Archaeo-ichthyological evidence for long-term socioeconomic trends in northern Scotland: 3500 BC to AD 1500. *Journal of Archaeological Science* 26:353-388.
- Barrett J., R. Beukens, I. Simpson, P. Ashmore, S. Poaps, en J. Huntley. 2000. What was the Viking Age and when did it happen? A view from Orkney. *Norwegian Archaeological Review* 33:1-39.
- Barrett J.H., R.P. Beukens en R.A. Nicholson. 2001. Diet and ethnicity during the Viking colonisation of northern Scotland: Evidence from fish bones and stable carbon isotopes. *Antiquity* 75:145-154.
- Batey C.E. 1989. Recent work at Freswick Links, Caithness, Northern Scotland. *Hikuin* 15:223-230.
- Bigelow G.F. 1989. Life in medieval Shetland: an archaeological perspective. *Hikuin* 15:183-192.
- Cerón-Carrasco R. 1994. The investigation of fish remains from an Orkney farm mound. p.207-210. In: *Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th meeting of the ICAZ fish remains working group*. W. Van Neer (Ed.). Tervuren: Musée Royal de L'Afrique Centrale.
- Cerón-Carrasco R. 1998. Fish bone. p.149-155. In: *St. Boniface Church, Orkney: coastal erosion and archaeological assessment*. C. Lowe (Ed.). Edinburgh: Sutton Publishing and Historic Scotland.
- Colley S.M. 1983. The role of fish bone studies in economic archaeology: With special reference to the Orkney Isles. Ph.D, University of Southampton.
- Enghoff I.B. 1996. A medieval herring industry in Denmark and the importance of herring in eastern Denmark. *Archaeofauna* 5:43-47.
- Enghoff I.B. 2000. Fishing in the southern North Sea region from the 1st to the 16th century AD: Evidence from fish bones. *Archaeofauna* 9:59-132.
- Ervynck A., W. Van Neer en M. Pieters. 2001. How the north was won: the development and evolution of the Flemish North Atlantic fishery. Paper presented at Atlantic Connections and Adaptations, an Association for Environmental Archaeology and North Atlantic Biocultural Organisation joint conference, Glasgow, 2001.
- Fenton A. 1978. *The Northern Isles: Orkney and Shetland*. Edinburgh: John Donald Publishers Ltd.
- Heinrich D. 1983. Temporal changes in fishery and fish consumption between early medieval Haithabu and its successor, Schleswig. p. 151-156. In: *Animals and Archaeology 2. Shell Middens, Fishes and Birds*. Grigson C. en J. Clutton-Brock (Eds). Oxford: British Archaeological Reports International Series 183.
- Holm P., D.J. Starkey en J. Thor. 1996. *The North Atlantic Fisheries. National perspectives on a common resource*. Esbjerg: Studia Atlantica:1100-1976.
- McGregor A. 1880. Notes on some old customs in the Island of Sky. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 14:143-148.
- Morris C.D., C.E. Batey en D.J. Rackham. 1995. *Freswick Links, Caithness: excavation and survey of a Norse Settlement*. Inverness: Highland Libraries and the North Atlantic Biocultural Organisation.
- Poaps S. en J. Huntley. 2001. *Quoygrew 1997: Palaeoethnobotanical analysis*. Unpublished report, University of Toronto.

- Simpson I.A., J.H. Barrett en K.B. Milek. (in voorbereiding). Interpreting the Viking Age to medieval period transition in Norse Orkney through cultural sediment analyses.
- Starkey D.J., C. Reid en N. Ashcroft. 2000. England's sea fisheries: the commercial sea fisheries of England and Wales since 1300. London: Chatham.

VISSEN IN HET WESTELIJK DEEL VAN DE BALTISCHE ZEE VAN DE VIKINGTIJD TOT DE MIDDELEEUWEN – RECENTE OPGRAVINGEN EN NIEUW ONDERZOEK

Jochen Meyer

Petroleumsstraede 4, Traeden
DK-8470 Braedstrup, Denemarken
E-mail: meyer.felbo@mail.tele.dk

Recent archeologisch onderzoek van een aantal middeleeuwse en oudere landingsplaatsen heeft aangetoond dat maar weinig chronologische en topografische informatie beschikbaar is over het maritieme hinterland van de middeleeuwse havensteden aan de Baltische Zee. De visserij stond lange tijd niet op de wetenschappelijke agenda en specifieke zeefprogramma's voor visresten kwamen er bij de meeste archeologische onderzoeken niet eens aan te pas. Nieuwe studies in verband met zeevaart en kuststeden hebben sinds kort de aandacht op de visserij gevestigd. Het onderzoekspotentieel van de archeozoologische resten, het stopzetten van archeologisch onderzoek buiten de Sont-regio en een aantal etnografische en historische studies waren in 1999 de aanleiding om het hieronder voorgestelde onderzoek op te starten als een onderdeel van het project 'Seafaring and Culture in the Iron Age, Viking period and Middle Ages'.

Aan noodopgravingen werden onmiddellijk uitzonderlijke procedures opgelegd voor het nat zeven van de archeologische sedimenten (maaswijdte: 1,2-1,3 mm). Een literatuuronderzoek omtrent vistuig werd ook gestart. Verder diende vooral een archeologische analyse te worden uitgevoerd om de ouderdom, functie en economische betekenis van een aantal middeleeuwse kustnederzettingen te kunnen bepalen. Het studiegebied omvat het zuidoostelijk deel van Denemarken. In dit gebied waren bewoners immers van nabij betrokken bij de haringvisserij voor de Schonense jaarmarkt en laatmiddeleeuwse geschreven bronnen maken er expliciet melding van beroepsvissers. Op de verschillende sites werd op zoek gegaan naar de vroegste havenzones en de nederzettingen en activiteitszones die met de visserij in verband konden worden gebracht. In deze zones konden, redelijkerwijze, weggeworpen vistuig, visverwerkingsafval en specifieke constructies worden verwacht. Achteraf is gebleken dat enkel visbotten in grote hoeveelheden werden aangetroffen. Vistuig werd omzeggens niet gevonden. Structuren die verband houden met het bewaren van vis waren eveneens zeer schaars en bleven beperkt tot met klei afgelijnde kuilen die eigenlijk nauwelijks visresten bevatten. De combinatie van een analyse van recente archeologische opgravingen met gegevens uit de archieven en uit de literatuur laat toe een beeld te schetsen van de structuur van de vissersnederzettingen in het westelijk deel van de Baltische Zee gedurende de Vikingtijd en de Middeleeuwen.

Stedelijke visserswijken

Zij die opteerden om hun inkomen tegen het tegenvallen van de visserij te beveiligen met stedelijke activiteiten (ambachten, diensten, tuinieren) werden aangetroffen in delen van pre-stedelijke en stedelijke nederzettingen waar ze samen leefden met sociale groepen met gelijkaardige topografische noden. Vissers leefden nooit meer dan 200 m verwijderd van de haven of het strand waar hun boten lagen en waar het onderhoud van de netten plaatsgreep. Het bestaan van een markt voor verse vis en eventueel ook voor diverse andere van vis afgeleide producten was essentieel voor hen. Goede visgronden voor het ganse jaar moesten aanwezig zijn in de onmiddellijke omgeving. De afstand tot de beste visgronden kon in bepaalde gevallen nog worden gecompenseerd door het seizoensmatig gebruik van hun

favoriete landingsplaatsen. Stedelijke visserskwartieren ontstonden vermoedelijk gelijktijdig met de steden zelf. Het aantal stedelijke visserskwartieren en de intensiteit van het vissen verhoogde waarschijnlijk toen de economie en de afmetingen van deze stedelijke centra toenamen, nl. in de loop van de 9de en 10de eeuw.

Vissersdorpen

Diegenen die ervoor opteerden om zo dicht mogelijk tegen de beste visgronden te wonen, werden aangetroffen in vissersdorpen met goed beschermde natuurlijke havens met een goede toegankelijkheid, zowel tot ondiep, diep als stromend water. De nederzettingen waren in regel niet verder dan 100 m van de kust en niet verder dan 20 km van een stedelijke markt en/of belangrijke vaarroutes verwijderd. Om in hun levensonderhoud te voorzien in tijden van crisis in de visserij behielden ze uitwijkmogelijkheden naar de agrarische sector en naar andere maritieme activiteiten zoals het loodsens, het vervoeren van vrachten en het smokkelen. Verse vis kon verkocht worden aan de inwoners van het eigen dorp, aan consumenten uit het binnenland en aan vreemdelingen die per schip passeerden. Bovendien is niet uit te sluiten dat ook de vismarkten van de steden in de omgeving toegankelijk waren voor de vissers uit de vissersdorpen.

Vissersdorpen konden erg variëren in grootte. In een aantal gevallen, waar zich in een dergelijke nederzetting slechts enkele personen permanent vestigden, wordt beter van een vissershuis of van vissershuizen gesproken. Een aantal landingsplaatsen uit de 8ste/9de eeuw behoren tot deze groep, evenals de meeste kustnederzettingen met parochiekerken uit de 12de/13de eeuw. Deze zgn. kerkdorpen hebben immers in de meeste gevallen hun wortels in de Vikingperiode. Daarnaast evolueerden ook sommige landingsplaatsen en seizoensgebonden gebruikte sites tot echte, permanent bewoonde vissersdorpen. Dit was vermoedelijk vooral het geval in tijden van crisis voor de visserij wanneer een meer solide economische basis nodig was voor de vissersfamilies. De reden om deze vroegere, seizoensmatig gebruikte sites permanent te gaan bewonen ligt waarschijnlijk ook voor een deel in de beschikbaarheid van vis. Een andere evidente reden kan gevonden worden in de eigendomsstructuur. Deze dreef nieuwe bewoners soms naar de marge van het landschap. Deze zones vielen dan gelukkigerwijze vaak samen met goede visgronden. Dergelijke ontwikkelingen zijn ook vastgesteld in de 15de/16de eeuw en kunnen wellicht geïnterpreteerd worden als regionale fenomenen en zouden zelfs kunnen wijzen op een welvarende visserij elders of in de nieuwe nederzettingen kort na hun stichting. De stichting van heel wat vissersdorpen in het westelijk Baltisch gebied in de 11de/13de eeuw zou dan even goed in die zin kunnen geïnterpreteerd worden.

Landingsplaatsen

Om efficiënt gebruik te kunnen maken van regionale visgronden en om het jaar rond een voldoende vistoevoer te verzekeren, bleven zowel vissers uit steden als dorpen bepaalde perioden weg van huis. Ze volgden hierbij de seizoensgebonden veranderingen in de beschikbaarheid van bepaalde vissoorten. De afstand tot hun consumenten van verse vis mocht niet al te groot zijn om de verkoop niet te benadelen. Dergelijke landingsplaatsen werden steeds gebruikt door dezelfde kleine groepen vissers. De landingsplaatsen bevonden zich vlak op het strand of op een steenworp daarvan verwijderd. Het bewaren van de vis kon op deze plaatsen gebeuren. Eenvoudige niet duurzame beschuttingen, tenten of zelfs gebouwen van de lokale bewoners werden hiervoor gebruikt. Ook vissers die niet op de kust woonden maakten gebruik van hun eigen landingsplaatsen om de tijdelijke overvloed aan vis te benutten (wellicht niet alleen van haring maar ook van andere soorten). Dergelijke mensen lieten hun boten achter op het strand en bouwden soms zelfs kleine gebouwtjes om hun vistuig in te bewaren. Op die manier ontstonden sociale contacten die er soms voor zorgden dat ook vissersdorpen

gebruikt werden als landingsplaatsen. Landingsplaatsen zijn van fundamenteel belang voor elk maritiem milieu dat ervan bewust is dat water vis en voedsel verbergt. Spijtig genoeg zijn sporen van activiteiten op deze plaatsen archeologisch bijzonder moeilijk te vatten.

Seizoensmatig gebruikte visplaatsen

Dit zijn nederzettingen van het type 'landingsplaatsen' die er echter meer op gericht waren om grote hoeveelheden vis te vangen dan om voordeel te halen uit de betere bescherming tegen het klimaat en de zee. De nabijheid van een marktplaats voor zeevis was eveneens van belang voor de lokalisatie van dit soort sites. De beste visgronden bepaalden de plaats waar de vissers en hun helpers gedurende het visseizoen in primitieve schuilplaatsen zouden leven. De lokalisatie van deze nogal rudimentaire, tijdelijke nederzettingen werd van jaar tot jaar aangepast aan de wisselende milieuomstandigheden. Het ligt echter voor de hand dat dezelfde sites zoveel mogelijk hergebruikt werden. Vissers uit steden en dorpen langs de kust en uit nederzettingen in het binnenland stonden in voor de nodige expertise om te vissen. Daarnaast werden ook andere werkkrachten, uit de vissersfamilies en uit de agrarische bevolking uit de omgeving, ingeschakeld. Het verwerken van de vangsten kon plaatsvinden op deze sites, maar gebeurde meestal in de nabijheid van de markten voor zeevis. Tengevolge van de absolute prioriteit die gegeven werd aan de lokalisatie van de visgronden en van het gebruik van kleine bootjes konden dergelijke sites er nogal weinig beschermd bijliggen vlak bij het strand of in elk geval aan de rand van de toenmalige landelijke maatschappij en jurisdictie. Het is zeer aannemelijk dat dergelijke activiteiten niet alleen ontplooid werden ten aanzien van haring. Men is echter gemakkelijk geneigd door het belang van haring andere voor de handel belangrijke soorten uit het oog te verliezen.

Marktplaatsen voor zeevis

De massaal gevangen haring moest bewerkt en uitgewisseld worden op centrale marktplaatsen, waar voldoende zout beschikbaar was. Deze markten dienden wel degelijk als specifiek maritiem te worden beschouwd vermits ze toegankelijk dienden te zijn vanuit de talrijke seizoensmatig gebruikte visplaatsen van een bepaalde regio. Goede havenfaciliteiten (een nabije beschutte toegang tot open water) waren belangrijker dan de bereikbaarheid over land. Vishandelaars en overheid controleerden de kwaliteit van de visbewerking. Het klaarmaken van de vis voor bewaring gebeurde dus meer dan waarschijnlijk op de marktplaats voor zeevis, op slechts enkele honderden meters verwijderd van het strand. Niet alle vissers waren verplicht om naar deze marktplaatsen te komen. Wel is aannemelijk dat de seizoensmatig gebruikte visplaatsen zich in de omgeving bevonden of zelfs deel uitmaakten van het marktgebeuren. Heel wat mensen die niet betrokken waren bij het vissen zelf kwamen ook af op deze markt en hun activiteiten brachten regionale en internationale handel met zich mee, wat op zijn beurt aanleiding gaf tot een actieve betrokkenheid van de overheid op het gebied van administratie en beveiliging. Wanneer de visserijsector achteruit boerde, verhuisde deze markt vermoedelijk naar de stedelijke, minder maritieme markt van de regio waar de markt in visproducten een ondergeschikte rol bleef spelen. Markten voor zeevis werden aangetroffen in het westen van de Baltische Zee, tenminste vanaf de 10de eeuw. In de tijd ervoor bevonden deze marktplaatsen zich in de pre-stedelijke sites.

Gegevens uit het onderzoek van visbotten en van vistuig, samen met archeologische, historische, culturele, antropologische en geografische evaluaties tonen een professionele, sociale en topografische onderscheiding van vissers aan vanaf de vroege Vikingperiode en dit zowel op landingsplaatsen als in stedelijke centra. Afzonderlijke analyses van al deze gegevens zouden niet tot hetzelfde inzicht hebben geleid. De handel in gezouten haring was dus een belangrijke factor en dit reeds vanaf de 9de/10de eeuw. Toekomstig onderzoek van de visserij

zal in sterke mate afhangen van grootschalige opgravingen van uitgestrekte zones, met de bedoeling informatie in te winnen over visverwerking. Vistuing dient met een specifiek topografisch perspectief gezocht te worden in stedelijke en prestedelijke centra. Tenslotte zouden ook een aantal zorgvuldig geselecteerde sites in Centraal Europa het voorwerp moeten uitmaken van modern archeozoologisch onderzoek. De volgende elementen zouden verder ook een grote vooruitgang kunnen teweegbrengen: methodes om zout aan te tonen in archeologische afzettingen en in visbotten en grondig onderzoek naar de genetische kenmerken van de historische haringpopulaties met de bedoeling hun herkomst te achterhalen.

Referenties

- Bill J. en B. Clausen (Eds). 1999. Maritime topography and the mediaeval town. Papers from the 5th International Conference on Waterfront Archaeology in Copenhagen, 14-16 May 1998. Publications from The National Museum. Studies in Archaeology and History 4 (Copenhagen 1999).
- Bødker Enghoff I. 1999. Fishing in the Baltic Region from the 5th century BC to the 16th century AD: Evidence from Fish Bones. *Archaeofauna* 8:41-85.
- Bødker Enghoff I. 2000. Fishing in the southern North Sea Region from the 1st to the 16th century AD. Evidence from Fish Bones. *Archaeofauna* 9: 59-132.
- Callmer J. 1998. Handelsplatser och kystplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. In: Centrala Platser. Centrala Frågor. Samhällsstruktur under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist. Larsson L. en B. Hårdh (Eds). Uppåkrastudier 1:27-37.
- Jahnke C. 2000. Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert). Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte Neue Folge 49.
- Jahnke C. (in druk). Wege und Absatzmärkte im Handel mit Ostseehering. p.1100-1600. In: Kontinuität und Wandel. Kattinger D. et al. (Eds). Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa. Einflussnahme – Rezeption – Wandel. Bericht von der Tagung des Projektes Culture Clash or Compromise am Centrum für Östersjöstudier, Gotlands Högskolan und den Lehrstühlen für Nordische und Hansegeschichte der Universität Greifswald (Juni 2000 in Greifswald).
- Lampen A. 2000. Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts im Gebiet des Deutschen Reiches. *Historische Studien* 461.
- Lübke C. (Ed.). 1998. Struktur und Wandel im Früh- und Hochmittelalter. Eine Bestandsaufnahme aktueller Forschung zur *Germania Slavica*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 5.
- Meyer J. 2000. Baltic fishermen in the Middle Ages. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 14:44-49.
- Meyer J. 2001. BølsHAVn Friheden – News about the fishery project. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 17:37.
- Meyer J. 2002a. Fishing in the western Baltic. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde, Denmark* 18:23.
- Meyer J. 2002b. Fisch an der slawischen Küste. Fang und Konservierung. Verzehr und Vermarktung. p.39-50. In: Venner og Fjender. Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Resultater fra et forsknings- og formidlingsprojekt inden for Storstrøms Amt & Indlæg fra et tværvideenskabeligt seminar i Stubbekøbing d. 25.-26. september 2000. Anna-Elisabeth Jensen (red.).
- Müller-Wille M. 1995. Two early mediaeval sites near Wismar and Rostock at the southern Baltic coast. p.89-96. In: Shipshape. Essays for Ole Crumlin-Pedersen. On the occasion of his 60th anniversary February 24th, 1995. Olsen O., J. Skamby Madsen en F. Rieck.
- Rulewicz M. 1994. Rybólowstwo Gdanska. Na tle Osrodków Miejskich Pomorza od IX do XIII Wieku. Prace Komisji Archeologicznej 11 (Wrocław, Warszawa, Kraków 1994).
- Schmölcke U. (in druk). Groß Strömkendorf – die Archäozoologie. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns. Lübstorf.
- Stoklund B. 2000. Bondefiskere og Strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600.
- Ulriksen J. 1998. Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord.

MIDDELEEUWS DOVER EN DE NOORDZEE

Ian Riddler

Tatra Diddies Road, Stratton, Near Bude
North Cornwall, EX23 9DW, Groot-Brittannië
E-mail: trzaska@lineone.net

De belangstelling van de vissers van de *cinque ports* voor de Noordzee is goed bekend via geschreven bronnen. De geschreven weerslag van geschillen met de vissers van Great Yarmouth op hun jaarmarkt in de herfst, verschaft heel wat informatie omtrent de activiteiten van de vissersvloot uit middeleeuws Dover. Ondanks het feit dat Dover terecht beschouwd wordt als één van de belangrijkste havensteden van Zuid-Engeland, was tot voor kort weinig archeologische informatie voorhanden over de vissers en de visserij in de Middeleeuwen.

Dover is nochtans goed bedeed wat opgravingen betreft. Deze zijn o.a. uitgevoerd binnen het kasteeldomein, in het westelijk deel van de stad en in de noordelijke wijk Buckland. Een boot uit de Bronstijd is aangetroffen onmiddellijk naast de Dour, in de onmiddellijke omgeving van de toenmalige kustlijn. Een vroeg-Romeins fort en zijn laat-Romeinse opvolger, gelinkt met de *Classis Britannica*, bevinden zich meer naar het westen. Het vroeg Anglo-Saksisch grafveld van Buckland heeft totnogtoe een 450-tal graven opgeleverd, ondanks het feit dat het niet volledig is opgegraven. Anglo-Saksische bewoning is aangetroffen in de zone van de Romeinse forten en verder oostwaarts binnen het kasteeldomein. Het belang van Dover als havenstad komt dus redelijk goed tot uiting via het archeologisch onderzoek.

Middeleeuws Dover is wat moeilijker te vatten en dit ondanks opgravingen in *Bench Street*, *Snargate Street* en in de zone van het museum. Dit is voor een deel te wijten aan de kleinschaligheid van deze onderzoeken en aan het feit dat het onderzoek vooral gericht was op de prehistorie en de Romeinse periode. Een belangrijke opgraving is echter ondernomen in 1996 aan de oostelijke kant van de stad. Bevestigen dat de middeleeuwse stadsmuren van oost naar west over deze site liepen was het doel van deze opgraving. Vanuit dit standpunt bekeken was de opgraving een mislukking aangezien nooit enig spoor van de middeleeuwse stadsmuur werd teruggevonden. De *Eastbrook*, een deel van de onder Hendrik VIII ondernomen werken in de stad, bevond zich in het westelijk deel van de opgegraven site, waardoor het bodemarchief van vóór Hendrik VIII in deze zone reeds vernield was. Desondanks laten de bewaarde resten en sporen op de site toch nog toe een beeld te vormen van de specifieke nederzetting uit de 12de-13de eeuw die zich hier bevond en die vooral op visserij gericht was.

De opgravingen brachten meer dan 200 loopvlakken aan het licht die konden worden gekoppeld aan 41 middeleeuwse constructies gelegen op 8 percelen. Vijf van deze percelen zijn in detail archeologisch onderzocht. De grotere structuren meten 10 m op 5 m, de kleinere 5 m op 5 m of 4 m op 4 m. De structuren gesitueerd aan de noordkant van de site zijn over het algemeen groter dan deze aan de zuidkant, nabij de kustlijn. Deze laatste zijn soms voorzien van kleine percelen maar deze gelijken helemaal niet op de langwerpige percelen van middeleeuws Engeland.

De oudste gebouwen dateren uit de periode 1125-1150 en werden in de loop van de volgende eeuw verschillende malen herbouwd. De paden en perceelsgrenzen bleven onveranderd terwijl de gebouwen heel wat wijzigingen ondergingen, zowel in afmetingen, lokalisatie als interne organisatie. De grotere gebouwen aan de noordkant van de site zijn iets jonger en dateren van rond 1200. Deze hadden blijkbaar een andere functie. Eén van deze kan beschouwd worden als een kleine brouwerij of zelfs herberg.

De kleinere eigendommen nabij de kustlijn leverden het merendeel van de visresten en de artefacten op. De visresten worden gedomineerd door haring (81 %). Kabeljauwachtigen (13 %), makreel (2 %) en andere vissen (4 %) vullen de percentages aan tot honderd. Haring stak er ver bovenuit maar kabeljauw was ook belangrijk. Het soortenspectrum komt goed overeen met de informatie uit laatmiddeleeuwse geschreven bronnen die handelen over Dover alsook met de informatie uit het 14de-eeuws register van Daniel Rough, vishandelaar en ambtenaar van Romney, een ander lid van de *cinque ports*. Bovendien komt het soortenspectrum ook goed overeen met dit van de St.-Gregorius-priorij van Canterbury, een site in gebruik in de periode 12de-16de eeuw. Een deel van de door de vissers van Dover gevangen vis werd wellicht in Canterbury verkocht. Resten van bruinvis zijn tot op heden enkel aangetroffen bij archeologisch onderzoek in Dover en binnen het domein van de kathedraal van Canterbury. De belangstelling vanuit religieuze middens voor exotische producten was in deze periode sterk ontwikkeld. De archeologen uit Dover vermoeden weliswaar dat bruinvis ook werd gegeten door stedelingen uit Dover.

Visresten kwamen in grote getale voor in het zuidelijk deel van de site. Bovendien werden er ook 130 ijzeren vishaken aangetroffen waaronder 27 samen in één afvalkuil. In lood gegoten verzwaren werden vermoedelijk ook gebruikt bij het vissen: ze hebben een gewicht dat varieert van 344 g tot 1420 g (12-50 ons). Eenvoudige gewichten in steen zijn overvloedig aanwezig. Gereedschappen gebruikt bij het vervaardigen van textiel zijn eveneens talrijk en zijn ook aangetroffen in de meeste gebouwen. De spinsteentjes zijn duidelijk groter en zwaarder dan deze aangetroffen op andere sites uit dezelfde periode en het ligt voor de hand dat ze gebruikt werden om met zware vezels netten en touwen te produceren.

Botmateriaal van huisdieren is aangetroffen op bijna alle percelen. De meeste zijn afkomstig van runderen en schapen maar varken is ook goed vertegenwoordigd. Botmateriaal van paarden, geiten, herten, honden en katten is in kleine hoeveelheden gevonden. Ondanks het feit dat deze dieren, op de honden na, allemaal gevild zijn, werden ze toch niet gegeten. Er werden ook ganzen en kippen gehouden. Lokale zeevogels vulden het dieet aan. Begrijpen hoe deze site werkelijk functioneerde is echter een stuk moeilijker. Er is een duidelijke tegenstelling tussen een zekere welstand aangetoond op basis van de ceramiek en een vergelijkbaar gebrek aan welstand aangetoond door de overige artefacten. Informatie afkomstig uit geschreven bronnen alsook uit onderzoek van de middeleeuwse visserij in Zuid-Devon kan hier wellicht wat klaarheid in brengen. De percelen vlakbij de kustlijn werden wellicht seizoensmatig gebruikt door andere huishoudens vermits de vissers zelf gedurende een groot deel van het jaar afwezig waren, vooral in de periode van de grote haringjaarmarkt te Great Yarmouth. Het herstellen en het onderhoud van de netten, het vistuig en de boten was wellicht voor sommigen of voor allen van deze groep een activiteit voor de overblijvende tijd van het jaar. Met de boten stonden ze ook in dienst van de koning en werden passagiers (vooral pelgrims) over het Kanaal gezet. De structuren vlakbij de kustlijn waren wellicht visverwerkingshuizen, vooral gedurende de winter, wanneer de vissers van Dover actief waren in het Kanaal en in het nabije gedeelte van de Noordzee. De gebouwen ten westen van het pad zijn niet bewaard maar waren vermoedelijk gelijkaardig. Ten noorden van het pad bevonden zich wat men de toeleveringsbedrijven zou kunnen noemen. Deze zorgden voor alcohol en afwisseling van het werk op zee. De eigenaars van de boten en de percelen woonden waarschijnlijk buiten Dover, in kleine landbouwuitbatingen waar het kleinvee vermoedelijk werd gekweekt. De verwijzingen naar een zekere welstand zijn dus wellicht afkomstig van het platteland in de omgeving. De neergang van de oostelijke wijk van Dover als een centrum van visserij begon waarschijnlijk in de vroege 13de eeuw en tegen 1250 was de site zo goed als verlaten. In de late Middeleeuwen was de site volledig omgevormd tot doorsnee-nederzetting. De nadruk werd verlegd van Dover naar Folkestone, iets meer naar het westen gelegen, dat meer en meer op de voorgrond trad op het ogenblik dat het belang van de *cinque ports* afnam en nieuwe vistechnieken in gebruik werden genomen.

VISSEN IN DE MIDDELEEUWEN LANGS DE KUSTEN VAN ZUID-DEVON (ENGELAND)

Harold Fox

University of Leicester, Centre for English Local History, Marc Fitch Historical Institute
5 Salisbury Road, Leicester LE1 7QR, Groot-Brittannië
E-mail: al34@le.ac.uk

Het graafschap Devon is gesitueerd in het zuidwesten van Engeland en heeft één kust die we nogal bezitterig het Engels Kanaal noemen en een andere kust die gericht is naar Wales en Ierland. Deze bijdrage is vooral toegespitst op de visserij langs het Kanaal. De kust langs het Kanaal is gekenmerkt door een afwisseling van hoge kliffen, kleine baaien, enkele uitgestrekte zandvlaktes en verschillende kronkelende estuaria die het zout water kilometers ver landinwaarts brengen. Deze grote variatie aan maritieme milieus heeft op zijn beurt heel wat vissoorten en schelpdiersoorten aangetrokken.

Deze bijdrage zal vier onderwerpen behandelen: de verschillende technologieën van het vissen, de mensen die visten, de vissersnederzettingen en het volume aan vis dat werd gevangen (haast onmogelijk precies te kwantificeren).

Vissers kunnen opgedeeld worden in jagers en vallenzetters. Deze laatsten werkten met vaste installaties en wachtten op de vis, terwijl de eersten actief op zoek gingen naar hun prooi. Vallen bestonden uit uitgegraven poelen waarin men vissen lokte, uit in de vorm van de letter V opgestelde staken waaraan netten werden gehangen en die opgesteld werden tussen de laagwaterlijn en de hoogwaterlijn en uit diverse soorten viswieren. De jagers gebruikten kleine boten, over het algemeen niet langer dan 7 m en bemand met teams van 5 tot 6 mensen, waarmee ze grote netten op zee brachten. Deze verschillende technieken zijn in geschreven bronnen goed gedocumenteerd of het bestaan ervan kan in elk geval worden afgeleid voor de periode 11de-15de eeuw. Sommige van de V-vormige installaties zijn ook archeologisch onderzocht.

De meerderheid van de mensen die in Devon tussen de 11de en de 15de eeuw visten, kunnen het best omschreven worden als 'vissende boeren'. Deze mensen waren dus in de eerste plaats boeren in de dorpen langs of op korte afstand van de kust en slechts in tweede instantie vissers. Ze behoorden meestal tot de groep van de kleinere boeren met hoogstens ongeveer 6 ha grond. Hun inkomsten uit de verkoop van vis bleven steeds lager dan deze die voortvloeiden uit hun agrarische activiteiten. Deze boeren waren in staat om te vissen omdat vissen zo goed kon worden ingepast in de agrarische kalender vermits er een danig grote variëteit aan vissen aanwezig was dat er eigenlijk op gelijk welk moment van het jaar wel op één of andere vissoort kon gevestigd worden.

In de talrijke havensteden langs de kust van Zuid-Devon (bvb. Exmouth, Topsham, Teignmouth, Dartmouth, Plymouth) daarentegen waren er zowel fulltime vissers te vinden als zeelui die tussen de zee reizen in visten.

De agrarische activiteit dreef deze vissende boeren landinwaarts en het vissen dreef hen naar de kust. Als antwoord op deze tweespalt zorgden ze voor twee verblijven: een vaste woonplaats een eind landinwaarts uit het zicht van piraten, Fransen, Bretoenen en andere plundersaars, voor hun agrarische activiteit en een tweede verblijf op het strand ten behoeve van hun bijberoep. Deze tweede verblijven werden 'keldernederzettingen' genoemd en enkele van deze nederzettingen hebben of hadden zelfs het woord 'cellar' ('kelder') in hun plaatsnaam

geïncorporeerd (Figs 1 en 2). Vandaag verstaan we onder het woord 'kelder', een opbergplaats die zich geheel of gedeeltelijk onder de grond bevindt, maar de oude betekenis was eigenlijk gewoon 'opslagruimte'. Deze keldernederzettingen langs de kust van Zuid-Devon bestonden uit een dichte opeenstapeling van kleine constructies voor de opslag van goederen.

Fig. 1. Vissershuisje, vermoedelijk in oorsprong een tijdelijke opslagplaats voor vistuig, te Coombe Cellars aan de rivier de Teign in Devon. (met dank aan 'Devon Gardens Trust' en aan 'Leopard's Head Press')

Fig. 2. Nederzetting bestaande uit tijdelijke opslagplaatsen voor vistuig te Barepta, Graafschap Cornwall. (met dank aan 'the Royal Institution of Cornwall')

Deze waren niet permanent bewoond maar dienden als uitvalsbasis voor het vissen. Ze werden ook gebruikt voor de opslag van vistuig, tonnen, netten en boten in de periodes waarin het vissen tijdelijk werd stopgezet. In deze nederzettingen was de beschikbare ruimte zeer schaars vermits ze geprangd zaten tussen de velden en het zout water op de rand van de zee. Het grondplan van deze nederzettingen was dan ook nogal wanordelijk zoals ook dat van de echte vissersdorpen die hen naderhand zouden opvolgen. De gebouwen werden op het zand gezet,

met zeer weinig ruimte tussenin. Er waren geen tuinen: tuinieren was een inlandse activiteit. Dit soort tijdelijk gebruikte vissersnederzettingen zijn niet alleen in Devon aangetroffen maar ook in Somerset, Cornwall en Kent. Scandinavische plaatsnamen langs de kusten van Noord-Engeland met de betekenis van 'niet permanent bewoonde sites' verwijzen ongetwijfeld ook naar plaatsen met een gelijkaardige functie. Ik heb andere voorbeelden gezien in Denemarken en heb mondelinge informatie gekregen omtrent nog andere in Portugal. Ik hoop dan ook dat de deelnemers aan het symposium te Walraversijde me zullen helpen om nog meer Europese voorbeelden op te sporen. De moeilijkste vraag tenslotte is deze naar de omvang van de visserij in de Middeleeuwen langs de kusten van Zuid-Devon. De eerste vaststelling die kan gemaakt worden is dat er langs deze kuststrook zeer veel vissersnederzettingen aanwezig waren. Er zijn er minstens 90 gekend uit middeleeuwse geschreven bronnen en er moeten er ongetwijfeld heel wat meer zijn geweest die niet in geschreven bronnen zijn geregistreerd. Ongelukkigerwijs kan het aantal visserssites niet zomaar omgezet worden naar het volume gevangen vis. De financiële waarde van deze vissersnederzettingen is wel geregistreerd in diverse geschreven bronnen maar we weten enerzijds niet hoe deze sommen werden berekend en anderzijds werden ze snel anachronistisch, gezien het vroege tijdstip waarop ze werden vastgelegd. We hebben wel informatie over het volume vis dat werd geëxporteerd vanuit sommige zuidwestelijke havens maar: a) een aantal vissoorten waren vrij van belasting, b) de kusthandel in vis was in deze cijfers niet opgenomen evenmin als c) de enorme handel met het binnenland en de plaatselijke consumptie. Voor enkele plaatsen kennen we de cijfers voor de waarde van de visting. Deze getallen bieden wellicht nog het meeste perspectief voor een kwantitatief onderzoek. De volgende vragen blijven. Konden de vele maar kleine vissersondernemingen van Devon een groter volume vis produceren dan de befaamde haringvisserijen langs de kusten van Oost-Engeland? Of hebben we in Devon te maken met klein grut in vergelijking met de noordelijke zeeën?

UITINGEN VAN MACHT IN EEN PERIFEEER LANDSCHAP? DE SOCIALE, ECONOMISCHE EN POLITIEKE CONTEXT VAN DE 15DE EEUWSE VISSERSNEDERZETTING WALRAVERSIJDE

Dries Tys¹

Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie
Pleinlaan 2, B-1050 Brussel, België
E-mail: dtys@vub.ac.be

In de loop van de late Middeleeuwen groeiden een aantal plaatsen langs de kust van het graafschap Vlaanderen uit tot vissersnederzettingen. Het belang en de rol van deze nederzettingen kon variëren van kleinschalige aanlegplaatsen tot havensteden als bijvoorbeeld Oostende. Er werd zowel aan kust- als aan zeevisserij gedaan. In dit landschap nam Walraversijde een specifieke plaats in. Het gaat om een nederzetting van in de eerste plaats zeevissers die in de loop van zijn korte bestaan (13c-16c) uitgroeide tot één van de grotere vissersagglomeraties langs de kust. Walraversijde was in zijn bestaan vrij 'mobiel' en kende volgens de archeologische en historische gegevens doorheen zijn bestaan een aantal ruimtelijke verschuivingen. Na het beleg van Oostende (1601-1604) werd de plaats herleid tot een klein agrarisch gehucht.

In deze bijdrage wordt vooral de ruimtelijke en landschappelijke vorm en betekenis van deze vissersnederzetting bestudeerd. Hopelijk kan dit helpen om inzicht te krijgen in een aantal aspecten van de laatmiddeleeuwse visserijgemeenschap die de nederzetting vorm had gegeven. Zoals Dyer stelt, is een dorp '*...the embodiment of community, [that] expressed an idea about how people should live and organize themselves*'². Toegepast op Walraversijde leidt dit tot een aantal vragen rond wat de materiële, ruimtelijke kenmerken van de nederzetting ons kunnen vertellen over de aard en de identiteit van deze laatmiddeleeuwse vissersnederzetting en vissersgemeenschap. Om dit te onderzoeken wordt gebruik gemaakt van een interdisciplinaire ruimtelijk historische studie. Deze houdt een retrogressieve reconstructie van de dynamiek van de ruimtelijke structuur van het dorp in, en dit aan de hand van kadastrale, cartografische, historische, archeologische en andere gegevens. Het resultaat hiervan wordt geïnterpreteerd aan de hand van de studie van onder meer de aanwezige machtsactoren, de institutionele inrichting en van het gebruik van monumenten in het dorpslandschap.

Walraversijde ontstond ten laatste in de tweede helft van de 13de eeuw als een kleinschalige, mogelijk semi-permanente vissersnederzetting langs een kleine inham van de zee ter hoogte van een oud domein van de graven van Vlaanderen³. Op dat ogenblik lag de kustlijn een stuk verder in zee. Misschien was het aanvankelijk niet meer dan een visserskamp voor vissers uit de omgeving, die de inham uitkozen als aanlegplaats of yde⁴. Dergelijke ydes hadden over het algemeen een moeilijk te vatten, kleinschalig karakter en stonden dikwijls in relatie tot andere, meer permanente nederzettingen in de omgeving⁵. Vermoedelijk lagen zowel de commercialisering van de voedselvoorziening rond Brugge, als de nood aan nevenactiviteiten voor verarmde boeren uit de polderstreek mee aan de oorsprong van dergelijke nederzettingen.

¹Postdoctoral Onderzoeker FWO-Vlaanderen.

²Dyer 1997:58.

³De oudste vermelding dateert uit 1290 en handelt over 'les poissonniers de Wilravenseide' die schulden hadden te leper.

⁴Vergelijk met de situatie in Devon (cf. de bijdrage van H. Fox) en zie Fox 2001.

⁵Zie ook Gelling and Cole 2000:85 over de verwante *hyth*-toponiemen, o.m. aan de zuid-oostkust van Engeland, en zie Loppens 1938.

Bovendien werd de ontwikkeling van 'kusthavens' in de loop van de 13de eeuw sterk gestimuleerd door gravin Margareta van Constantinopel, op wiens land Walraversijde ontstaan was. Hoe dan ook, het lijkt erop dat deze yde van de verder onbekende Walraf in de loop van de 13de eeuw evolueerde tot een specifieke en gekende vissersagglomeratie met een meer permanent karakter⁶. Aanvankelijk zou Walraversijde uit niet meer dan enkele huizen langs de aanlegplaats hebben bestaan⁷. In de loop van de 14de eeuw verzandde de inham echter en kende de nederzetting een oostwaartse verschuiving naar het duinengebied ten noordwesten van het 15de-eeuwse Walraversijde⁸.

De Sint-Vincentiusstormvloed van 22 januari 1394, die gepaard ging met zware duinverstuivingen, zorgde voor een nieuwe verschuiving van de nederzetting. Ten gevolge van de stormvloed waren de dorps huizen op het strand voor de duinen komen te liggen⁹. De nederzetting diende dan ook landinwaarts, op landbouwgronden heropgebouwd te worden. In het landschap werd zo na 1394 een nieuwe nederzetting met een specifiek ruimtelijk karakter gecreëerd en dit blijktbaar door een bestaande en georganiseerde vissersgemeenschap, met een eigen 'sense of community'¹⁰. Uit de beperkte historische gegevens komt alvast een vissersgemeenschap met een vrij typisch profiel naar voren¹¹. Het gaat om een groep met een groot bevolkingsaantal waarvan de helft langdurig van huis was. Boven aan de sociale hiërarchie stonden de schippers of *sciplieden*, de eigenaars van de vissersboten¹². Daarnaast was ook de kennis van het maritieme milieu, van visserijtechnieken en van zeewegen belangrijk binnen de sociale hiërarchie. Net als andere vissersgemeenschappen konden de vissers van Walraversijde soms vrij gewelddadig zijn en was piraterij hen zeker niet vreemd. Het relatief lage sociale belang van vissers en een bepaalde eigenheid ten opzichte van de 'landbewoners', maakte dat dergelijke vissersgemeenschappen eerder als marginaal werden gepercipieerd, ook in sommige eigentijdse historische bronnen.

Zoals gezegd was ook het ruimtelijke karakter van 15de-eeuws Walraversijde vrij specifiek. In de 15de eeuw had Walraversijde vermoedelijk meer dan zeshonderd inwoners, die leefden in meer dan honderd huizen op kleine, bijna stedelijke kavels. Deze kavels waren relatief planmatig, in rijen, aangelegd binnen de oudere rurale perceelsstructuur. Verder waren er ook nog enkele meer specifieke ruimten, zoals de draeyplaatsen waar touwen werden gemaakt, de brouwerij, de herberg en de kapel. Dit Walraversijde was aanzienlijk groter dan omliggende landbouwdorpen als Middelkerke, dat uit niet meer dan enkele boerderijen rond een kerk bestond. Tegelijkertijd was het een stuk kleiner dan een naburige zeehavenstad als Oostende. Ondanks de commerciële oriëntatie van de visserij en al dan niet legale handelspraktijken had Walraversijde geen eigen marktinfrastructuur. Ondanks het grote aantal inwoners werd Walraversijde nooit een zelfstandige parochie. Net als in andere vissersagglomeraties langs de

⁶Zie voetnoot 2. Zie ook Gardiner 2001 over vergelijkbare evoluties aan de Engelse kust.

⁷Choqueel 1950:88. De waarnemingen van Choqueel gebeurden op basis van oppervlaktevondsten op het strand tussen Middelkerke en Mariakerke. Tot de aanleg van golfbrekers tussen 1978 en 1980, kwamen daar geregeld de resten van het 13de- en 14de-eeuwse dorp aan de oppervlakte (zie verder). Deze werden zo systematisch als maar kon geregistreerd door A. Choqueel, A. Mortier en E. Cools.

⁸Tys 1996. De meest zuidelijk gelegen percelen van het 14de-eeuwse dorp bevonden zich nog net op een oud schaapsdomein van de Gentse Sint-Pietersabdij en waren hiermee verbonden door middel van de *muelnewech* (Rijksarchief Gent, Fonds Sint-Pietersabdij, Rekening 806d: 81r°-89v°).

⁹Zie noot 6.

¹⁰Het is deze nederzetting die sinds 1992 archeologisch wordt onderzocht door Marnix Pieters (IAP), zie o.m. Pieters 1997 en zijn bijdrage.

¹¹Vergelijk o.m. met Collet 1991 en Geistdoerfer 1977.

¹²In 1480 waren er in Walraversijde 16 schippers, tegenover 10 te Heist en 50 te Oostende. Uit registers van de schepenen van het Brugse Vrije blijkt duidelijk dat de schippers van Walraversijde de aangewezen contactpersonen waren om mee te onderhandelen.

Noordzee behield het bedehuis, ondanks zijn opmerkelijke omvang en prestige, de status van kapel¹³. Het was alsof de nederzetting 'te gast' was op het grondgebied van Middelkerke.

Fig. 1. Reconstructie van Walraversijde in 1463. (copyright Past Forward)

Walraversijde was echter niet zomaar een vissersnederzetting aan de rand van het landschap en de samenleving. Zo werpen een aantal geschreven bronnen een interessant licht op de kaapvaart van de vissers van Walraversijde. In 1404 waarschuwden de schepenen van het Brugse Vrije dat *'niement uut zoude varen ter zee omme rove of scade te doene, iof het ne ware bi bevelle van onsen gheduchten heere.'*¹⁴ Met andere woorden traden de vissers van Walraversijde indien gewent op als kapers voor de Hertog. Daarnaast leverden de vissers doorheen de 15de eeuw ook geregeld schepen voor de vloot van de Hertog, alsook bewakingschepen voor de visserijvloot.

Walraversijde stond echter ook met andere vormen van 'macht' in contact. In de loop van de 15de eeuw vergde de ontwikkeling van sterkere en grotere 'korf-schepen' in de zeevisserij van de schippers een aantal financiële inspanningen die ze eigenlijk nauwelijks konden dragen¹⁵. Financiële hulp werd geboden door rijke vishandelaars die wel in de vloot konden investeren. Zo kwam de zeevisserij in de greep van reders of weerden, zoals de familie van Varsenare, die te Walraversijde zelf woonden. Dit liep trouwens volledig parallel met de kapitalistische ontwikkelingen in de landbouw in het polderlandschap achter Walraversijde. Ook daar kwamen de boerderijen in handen van een rijke, stedelijke elite, die zelf niet aan het arbeidsproces deelnam.

De invloed van deze drie machtsgroepen (staatsmacht, weerden en landeigenaars) op de vissersgemeenschap, manifesteerde zich ook in het dorpslandschap van Walraversijde en wel in de Sint-Janskapel van Walraversijde. Deze kapel had drie beuken en altaren, de toren van een dorpskerk en was dus vrij prestigieus. Ze werd in het dorpslandschap opgericht tussen 1420 en 1430 onder impuls en met financiële hulp van de familie van Varsenare; heer Willem van Halewyn, raadsheer van de Hertog en baljuw van Brugge en de familie Reyphins, grootgrondbezitters en schepenen van het Brugse Vrije. Deze laatste familie liet haar wapen zelfs afbeelden op de glasramen van de kapel. De kapel was dan ook eerder een symbool van

¹³Vergelijk met de middeleeuwse vissersnederzetting Walberswick, waar de 'kapel' de afmetingen had van een *magnificent church* (Warner, 2001).

¹⁴Algemeen Rijksarchief, Fonds Rekenkamer, registers van het Brugse Vrije, nr. 42527: 43v°-44r°.

¹⁵Tussen 1420 en 1430 kwamen verschillende vissers in beeld omwille van schulden bij haringhandelaars, die onder meer leidden tot de confiscatie van hun *corfscepe* (Tys 2003:577-578).

'controle', dat het aanzien en de aanwezigheid van de drie machtsgroepen in de dorpsruimte signaleerde. Daarnaast vertelde de kapel uiteraard ook dat de vissers, ondanks hun misschien ietwat ruwere levenswijze, vrome christenen waren. De kapel was zo het perfecte symbool van de speciale positie van Walraversijde tussen zee, hemel, stad en platteland.

Op het einde van de 15de eeuw kende de vissersgemeenschap van Walraversijde grote problemen ten gevolge van de algemene politieke instabiliteit en de toegenomen onveiligheid op zee. Uit het verdwijnen na 1500 van de meest oostelijke wijk van de nederzetting, kan men afleiden dat deze instabiliteit de gemeenschap aanzienlijke schade had toegebracht. In de 16de eeuw herstelde Walraversijde zich nauwelijks. Toen in 1567 de Tachtigjarige Oorlog uitbrak, werd Walraversijde verlaten. Na het beleg van Oostende (1601-1604) bleek de nederzetting herleid te zijn tot enkele huizen en de ruïne van de kapel. Walraversijde was als vissersagglomeratie uit het landschap verdwenen.

Op het eerste gezicht kan het verdwijnen van Walraversijde probleemloos verklaard worden vanuit de crisissituatie op het einde van de 16de eeuw. Alleen, waarom had deze crisis dan geen even grote gevolgen voor de landbouwersdorpen in de omgeving? Het antwoord ligt mogelijk in het specifieke karakter van vissersnederzettingen. In tegenstelling tot agrarische nederzettingen waren de activiteiten van vissersnederzettingen niet gebonden aan het land waarop ze zich bevonden en konden ze zich verplaatsen naargelang de activiteit, in dit geval zeevisserij, zich verplaatste. Dit blijkt al uit het gegeven dat talrijke vissersnederzettingen ontstonden als tijdelijke 'kampen' nabij de zee¹⁶. Met andere woorden is het best mogelijk dat vissersnederzettingen intrinsiek 'tijdelijk' en 'eindig' waren, hoe lang dit tijdelijke ook duurde. Dit zou meteen gedeeltelijk verklaren waarom Walraversijde nooit tot onafhankelijk dorp uitgroeide en steeds institutioneel ondergeschikt bleef aan het kleine boerendorp Middelkerke. In een aantal gevallen konden vissersnederzettingen omwille van de economische mogelijkheden een meer permanent karakter krijgen¹⁷. In het geval van Walraversijde lijkt de commerciële afzet van zeevis op grote stedelijke markten hier een rol te hebben gespeeld. Bovendien kreeg Walraversijde ten minste van in de 15de eeuw een bijkomende, meer politiek-militaire rol, in dienst van de centralistische staatspolitiek van de Hertogen van Bourgondië. Vanaf het einde van de 15de eeuw was het net deze bijkomende rol die het eerst aan belang inboette. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 werd de rol van de Nederlanden in het Habsburgse staatsvormingsproces kleiner. Zeker ook gezien de nabijheid van Oostende, werd de rol van de vissers-kapers van Walraversijde in het 'rijk waar de zon nooit onderging' kleiner en kleiner. In dezelfde periode werd ook de zeevisserij op deze plaats in de 16de eeuw minder en minder interessant. En in de tweede helft van de 16de eeuw verplaatsten de vissers hun vloot en hun activiteiten vermoedelijk gewoon naar veiliger havens, wat voldoende was om de vissersagglomeratie op deze plek definitief te laten verdwijnen. Kortom, het is niet onmogelijk dat vissersnederzettingen als die van Walraversijde intrinsiek en structureel tijdelijk en 'opgeefbaar' waren en dat het uiteindelijk deze eigenschap was die aan de basis lag van het einde van Walraversijde.

Walraversijde, en met haar misschien ook andere vissersnederzettingen, was met andere woorden een vrij specifieke nederzetting, waarvan de eigenheid en kenmerken niet zomaar te vatten zijn door het gebruik van eigentijdse concepten als 'stad' of 'dorp', als 'kernbewoning' of 'verspreide bewoning', als 'marginaal' of 'elitair'. Het ruimtelijke karakter en misschien ook wel de identiteit van dergelijke nederzettingen was specifiek en complexer dan deze conceptualisering, of moeten we zeggen dan onze perceptie en verwachtingen van nederzettingen. Het nederzettingenspatroon, de nederzettingshiërarchie en de ruimtelijke organisatie van dergelijke vissersnederzettingen lijken in elk geval complexer te zijn dan men

¹⁶Zie ook Roberts definitie van tijdelijke nederzettingen (Roberts 1996:5-10).

¹⁷cf. Gardiner 2001.

zou verwachten. Om een begin van inzicht in deze complexiteit te verwerven, is het volgens mij nodig de ruimte en het landschap van dergelijke nederzettingen te lezen als interactieve vormen van materiële cultuur in hun specifieke sociale, politieke, economische en culturele context. Dit kan vermoedelijk enkel door een transdisciplinaire combinatie van archeologisch, historisch, antropologisch en ander onderzoek. Vele vragen moeten nog beantwoord worden en verder onderzoek is, uiteraard, nodig.

Referenties

- Chocqueel A. 1950. Les civilisations préhistoriques et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu. Bruxelles.
- Collet S. 1991. Guerre et pêche: quelle place pour les sociétés de pêcheurs dans le modèle des chasseurs-cueilleurs. *Social Science Information* 30(3):483-522.
- Dyer C. 1997. Peasants and farmers: rural settlements and landscapes in an age of transition. p.61-76. In: *The age of transition. The archaeology of English culture 1400-1600*. Gaimster D. and P. Stamper (Eds). Oxford.
- Fox H.S.A. 2001. The evolution of the fishing village: landscape and society along the South Devon Coast 1086-1550. Oxford.
- Gardiner M. 2001. Medieval fishing and settlement on the Sussex coast. *Medieval Settlement Research Group Annual Report* 16:6-7.
- Geistdoerfer A. 1977. Connaissances techniques et patrimoine maritime. *Etudes rurales* 65:49-58.
- Gelling M. en A. Cole. 2000. *The landscape of place-names*. Stanford.
- Loppens K. 1938. De Yden der Vlaamsche kust: hun ontstaan en verdwijnen. *Biekorf* 44(12):289-295.
- Pieters M. 1997. Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West Flanders, Municipality of Ostend). p.169-177. In: *Rural settlements in medieval Europe*. De Boe G. en F. Verhaeghe (Eds). *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 6*, Zellik.
- Roberts B.K. 1996. *Landscapes of settlement, prehistory to present*. London.
- Tys D. 1996. Een historische landschapsstudie van Middeleeuws en later (Wal)Raversijde. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- Tys D. 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast. p.157-167. In: *Rural settlements in medieval Europe*. De Boe G. en F. Verhaeghe (Eds). *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 6*, Zellik.
- Tys D. 2003. Landschap als materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. *Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Mss., Vrije Universiteit Brussel.
- Warner P. 2001. Walberswick: the decline and fall of a coastal settlement. *Medieval Settlement Research Group Annual Report* 16:12-13.

DE MATERIËLE LEEFWERELD VAN WALRAVENSIDE EN ANDERE LAATMIDDELEEUWSE VISSERSMILIEUS LANGS DE VLAAMSE KUST

Marnix Pieters

Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP)
Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, België
E-mail: marnix.pieters@lin.vlaanderen.be

Inleiding

De materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied karakteriseren en interpreteren op basis van de materiële resten vormt de kern van deze studie. Dit gebeurt aan de hand van het onderzoek van 'Walravenside', een verlaten, in de materiële bronnen goed bedeed, laatmiddeleeuws ruraal vissersmilieu enkele km ten westen van Oostende gesitueerd. Gepubliceerde archeologische en geschreven bronnen van andere gekende vissersmilieus zoals Dover-Townwall Street (GB), Nieuwe Yde, Wenduine, Heist, Paalvoetside (NL) en Sandhagen (DK) zijn ook in deze studie opgenomen. Het is de bedoeling om met deze bijdrage aan te tonen dat grondig archeologisch onderzoek inderdaad in staat is nieuwe inzichten bij te brengen over het verleden. De nadruk zal hierbij liggen op die aspecten die verband houden met vissen en de visserij. Om de typische kenmerken van vissersmilieus te identificeren en te bestuderen kan men echter niet voorbijgaan aan de confrontatie met gegevens over andere milieus zoals bijvoorbeeld de agrarisch-rurale en de stedelijke. Men dient ook voor ogen te houden dat via het onderzoek van de vissersnederzettingen geen directe informatie kan ingewonnen worden over de activiteiten en gedragingen op zee. De klemtoon ligt in deze bijdrage op de materiële bronnen wat met zich meebrengt dat over heel wat aspecten van de materiële leefwereld die geen tastbare resten nalaten geen of nagenoeg geen informatie kan worden ingewonnen. De resultaten van het onderzoek zijn voorgesteld volgens het schema: werken, wonen en leven in een laatmiddeleeuws vissersmilieu.

Werken in een laatmiddeleeuws vissersmilieu

In een vissersmilieu houdt werken vanzelfsprekend vissen in. Er is informatie ingewonnen over het vissen met drijfnetten en met sleepnetten en over het vissen met lijnen en haken. De vondst van boetnaalden toont aan dat minstens netten werden hersteld te *Walravenside*. De boetnaalden zijn systematisch voorzien van een eigendomsmerk zoals het indertijd nogal verspreide symbool van drie in mekaar gestrengelde vissen. De maaswijdte van de netten kan worden achterhaald aan de hand van de afmetingen van de boetnaalden, de diameter van de schieltjes en de breedte van de loden netverzwaringen. Deze informatie wijst allemaal op netten met maaswijdten van 2,2 tot 3,8 cm. Dit zijn maaswijdten die zowel bruikbaar zijn voor het vervaardigen van kieuwnetten voor haring als voor sleepnetten voor strandvisserij. Zowel de vlotters in kurk als de netverzwaringen in lood passen uitstekend in het concept van de haringvleet. De aanwezigheid van heel wat stenen met aankorstingen van zeewormen, van resten van kleine visjes en zeesterren verwijst dan weer naar het sleepnet. De vishaken zijn op enkele uitzonderingen na allemaal uit ijzer vervaardigd, vertonen steeds een ronde doorsnede en zijn in verschillende grootteklassen te onderscheiden. Dat men met deze haken ook viste op grote vissen bewijzen de afmetingen van sommige van deze haken met lengtes tot 13-14 cm.

De visresten zelf worden gedomineerd door haring, kabeljauw, schol/bot/schar en paling. De visresten tonen verder ook aan waar door de vissers van *Walravenside* gevestigd werd: ze waren niet actief in de estuaria en niet in het Kanaal of in meer zuidwestelijk gelegen visgronden. Vermits ook de noordelijke soorten als leng, pollak en heilbot omzeggens ontbreken gingen ze

vermoedelijk ook niet al te ver noordwaarts. De zuidelijke Noordzee is dus een goede omschrijving van hun werkterrein.

Behalve vissen zelf zijn allerlei activiteiten vastgesteld die met vissen in verband kunnen worden gebracht. Zo geven ceramiekfragmenten, stukken wol, stukken schapenvacht en schoeisel waaraan pek en/of teer kleeft aan dat te *Walravenside* met pek en/of teer werd omgegaan. Omgaan met pek en/of teer is een typische, maritiem gerichte activiteit te oordelen naar de beschikbare materiële bronnen.

De gevangen vis diende ook te worden klaargemaakt voor consumptie door de vissers zelf maar ook door anderen, en dit zowel voor onmiddellijke als uitgestelde consumptie. Bij het onderzoek te *Walravenside* springen vooral de tonnen in het oog. Deze worden geïnterpreteerd als tonnen die gevuld met Schonense kaakharing door de Hanze naar de Lage Landen werden gebracht. Dit is gebaseerd op het dendrochronologische onderzoek dat heeft aangetoond dat deze gemaakt zijn van eiken die gekapt zijn in de omgeving van Gdansk (Polen) en dat deze eiken gekapt werden in een periode van ongeveer 50 jaar: nl. de laatste twee decennia van de 14de eeuw en de drie eerste decennia van de 15de eeuw. De tonnen verdwijnen uit het archeologisch gezichtsveld op het ogenblik dat de Hanze met zijn Schonense kaakharing haast volledig uit de markt is verdreven.

Voor de verwerking van vis te *Walravenside*, is ook informatie aangereikt over het behandelen van platvissen en over het roken van vis. Op twee plaatsen zijn resten aangetroffen die verwijzen naar het op enige schaal klaarmaken van platvissen. Verder zijn er ook enkele kleine rechthoekige structuren die als kleine rookoventjes worden geïnterpreteerd.

Naast vissen en wat ermee samenhangt zijn ook aanwijzingen gevonden in verband met handel. In elk geval zijn de benodigde vaardigheden aanwezig zoals lezen, schrijven, rekenen, meten, wegen en testen. De meest in het oog springende vondsten in dit kader zijn de brilmonturen in been. We kunnen veronderstellen dat de Vlaamse vissers deel hadden aan de handel in natuursteen, steenkool en vis. Maar echt hard maken welke producten ze precies verhandelden is uit het onderzoek van de materiële bronnen op dit ogenblik niet mogelijk. Des te meer informatie is er voorhanden over de toegankelijkheid tot externe producten. *Walravenside* en de andere vissersmilieus profileerden zich immers duidelijk als milieus met een toegang tot allerlei zaken. Vier herkomstgebieden komen hierbij goed uit de verf: de kustgebieden van Oost- en Noordoost-Engeland en Oost-Schotland, het Baltisch gebied, het Rijngebied en het Middellandse Zeegebied. Vissers hadden een gemakkelijkere toegang tot deze producten via strandjutterij, piraterij, loodsen en deelname aan de handel. Het vissersleven had ook militaire kantjes te oordelen naar de aanwezigheid van wapens. De Vlaamse vissers deden niet alleen van tijd tot tijd militaire dienst in de vloot van de hertog, maar moesten zich ook het ganse jaar door kunnen verdedigen op zee.

Met vissen en handel hebben we de essentiële activiteiten gehad: veensteken, landbouw, veeteelt en jacht waren van minder belang of zelfs marginaal. Jachtwild ontbreekt haast volledig onder de botresten. De enige uitzondering hierop vormen de zeevogels en dan vooral de zgn. wintergasten. Deze connectie komt ook bij de andere vissersmilieus tot uiting zoals Harold Fox voor Devonshire heeft kunnen aantonen.

Wonen in een laatmiddeleeuws vissersmilieu

Baksteen is in het 15de-eeuwse vissersmilieu *Walravenside* het dominante bouw materiaal. De gebouwen waren wellicht zowel aan de binnen- als buitenkant bepleisterd met een witte kalkpleister. Bij enkele gebouwen was dit pleisterwerk aan de binnenkant versierd met ingerichte lijnen of met een rode verflaag gemaakt op basis van hematiet. Een aantal gebouwen beschikte

over ramen met vensters in glas-in-lood. Vooraleer overgeschakeld werd op bevoelingen in baksteen bestond de bevoering binnenin de gebouwen uit klei die regelmatig met zand werd bestrooid. De dakbedekking bestond uit organisch materiaal: riet, stro of eventueel galigaan. De grote meerderheid van de gebouwen zijn met de lengteas noordoost gericht. De woningen kunnen op basis van de oppervlakte in twee groepen verdeeld worden: woningen met een oppervlakte kleiner en groter dan 100 m². Deze laatste groep bezit ook systematisch specifieke kenmerken zoals de aanwezigheid van een bakstenen latrine, een bakstenen waterput of een rode beschildering op het pleisterwerk. Er is wel sociale differentiatie, maar deze is al bij al niet zo groot vermits de best bedeelde slechts over dubbel zoveel leefruimte beschikte als de minst bedeelde. De verwarmingselementen bevinden zich tegen of vlakbij de muur. Wat de brandstof betreft zijn er drie mogelijkheden: steenkool, hout en turf. Enkel van de laatste twee zijn ook de verbrandingsresten aangetroffen. Artificieel licht werd gemaakt met kaarsen in bronzen kandelaars en met olielampen in ceramiek. De bevoorrading met water gebeurde aan de hand van waterputten. Deze zijn hoofdzakelijk vervaardigd van houten tonnen. Bakstenen waterputten raken pas in gebruik vanaf het midden van de 15de eeuw. Het afvalprobleem werd deels te lijf gegaan met beerputten. Uit het onderzoek van de vulling van één van deze beerputten blijkt dat de bewoners een zeer specifiek afvalverwerkingssysteem hanteerden vermits er van het dierlijk afval haast enkel visbeenderen in terechtwamen. De overige afval werd gedumpt in afvalkuilen en stortzones. De gemiddelde bebouwingsdichtheid lag met één gebouw per 300 m² merkbaar hoger dan bij andere rurale nederzettingen uit de late Middeleeuwen. Een dergelijke grote bebouwingsdichtheid is ook vast te stellen in de andere archeologisch gekende vissersmilieus. Er blijft geen ruimte meer over voor stallen of tuinen laat staan akkers. Op basis van informatie uit geschreven en archeologische bronnen werd het aantal inwoners van het 15de-eeuwse *Walravenside* geschat op 500.

Leven in een laatmiddeleeuws vissersmilieu

Leven omvat alle activiteiten die niet als werken of wonen kunnen worden omschreven, o.a. eten en drinken, kledij en opsmuk, aandacht voor hygiëne, garanderen van authenticiteit en beveiligen van bezit, vrijetijdsbesteding en uitingen van religieus leven. Twee van deze onderwerpen worden kort toegelicht: eten en drinken en vrijetijdsbesteding.

Eten en drinken

Vissersmilieus onderscheiden zich van andere milieus door de consumptie van uitermate kleine vis, door de enorme diversiteit – te *Walravenside* zijn niet minder dan 37 vissoorten geteld – en de hiermee samenhangende consumptie van bepaalde soorten zoals haaien die totnogtoe nog niet zoveel in het binnenland zijn aangetroffen en dus wellicht minder gegeerd waren. Zeevruchten speelden een geringe rol in de voeding. Deze bleven te *Walravenside* beperkt tot mosselen en oesters. Wat de vleesconsumptie betreft onderscheidt een vissersmilieu zich eigenlijk niet tenzij wat de consumptie van zeezoogdieren betreft. Te *Walravenside* werden o.a. bruinvissen en dolfijnen geconsumeerd. Dit is een kenmerk waarmee *Walravenside* en de vissersmilieus in het algemeen zich onderscheiden. Het is zeer moeilijk om langs archeologische weg iets te weten te komen over het drankverbruik. Veel makkelijker is het om te achterhalen welke recipiënten gebruikt werden om dranken en eetwaren te bereiden, op te dienen en te verbruiken. De Spaanse majolica vormt een grote en opvallende groep luxewaar. Deze is zowel vertegenwoordigd door Valenciaanse als Andaloesische producten. Deze is ook in verschillende vissersmilieus vastgesteld.

Vrijetijdsbesteding

Kinderen passeerden een deel van hun vrije tijd met knikkeren, bikkelen, koten, hinkelen, glijden op kaaksledes, spelen met draaitolletjes en omgaan met miniatuurgoed. Onder het

miniatuurgoed vallen vooral een bootje en twee mandjes op. Miniatuurgoed lijkt dus een goede piste om de economische activiteiten van de ouders te reconstrueren. Volwassenen en jeugdigen passeren een deel van hun vrije tijd met kolven, dobbelen en bordspelen zoals maren. Voor het speelgoed dat ter beschikking stond van kinderen was over het algemeen geen financiële transactie nodig, wat wel het geval was voor de meerderheid van de spelelementen voor de volwassenen. Tot het vondstenmateriaal behoort een opmerkelijk groot aantal fragmenten van fluitjes in ceramiek. Wat de functie betreft kunnen deze zowel gediend hebben om vogels te lokken, om signalen te geven of gewoon om te spelen. In verband met geluid zijn er ook nog de zoemschijven. Ze zijn met 42 exemplaren bijzonder goed vertegenwoordigd te *Walravenside*.

Verdere onderzoeksvorstellen

Om recurrente fenomenen en specifieke kenmerken te kunnen herkennen en bestuderen is een uitgebreid archeologisch onderzoeksprogramma nodig. Dit zou o.a. het onderzoek van een tweede vissersmilieu omvatten alsook dit van tenminste twee andere rurale milieus die niets met vissen te maken hebben. Een dergelijke databank is op het ogenblik niet beschikbaar en bemoeilijkt interpretaties die het niveau van de pure beschrijving overstijgen. Verder bestaat de hoop dat met de oprichting bij het IAP van de 'werking maritieme en fluviale archeologie' vroeg of laat een goed bewaarde laatmiddeleeuwse vissersboot zal kunnen onderzocht worden.

Referenties

- Beekman F. en H.J.E. Van Beuningen. 1995. Het verdrinken Westenschouwen. Zierikzee. 20p.
- Berg H., L.B. Jorgensen en O. Mortenson (met bijdragen van Bendixen K. en T. Hatting). 1981. Sandhagen. Et Langelandsk fiskerleje fra renaissances. Langelands Museum Rudkobing. 203p.
- Chocqueel A. 1950. Les civilisations préhistoriques et anciennes de la Flandre Occidentale d'après l'examen d'objets leur ayant appartenu. Brussel. 121p.
- De Paepe P. en M. Pieters. 1995. Petrology and provenance of unworked stone from the Medieval fishing-village at Raversijde (mun. of Oostende, prov. of West Flanders). *Archeologie in Vlaanderen* IV(1994):237-251.
- Doehaerd R. 1962. La génèse d'une entreprise maritime. Les pêcheurs de Wenduine au XVe siècle. *Contributions à l'histoire économique et sociale* 1:5-38.
- Fox H. 2001. The evolution of the fishing village: landscape and society along the South Devon Coast, 1086-1550. Oxford. 208p.
- Houbrechts D. en Pieters M. 1999. Tonnen uit Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen): een goed gedateerd verhaal over water- en andere putten. *Archeologie in Vlaanderen* V(1995/1996):225-261.
- Kightly C., M. Pieters, D. Tys en A. Eryvnc. 2000. Walravensijde 1465. De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge. 88p.
- Parfitt K., B. Corke en J. Cotter (met bijdragen van Allison E., T. Anderson, R. Bendrey, G. Campbell, C. Mortimer, R. Nicholson, I. Riddler, S. Sweetinburgh, P. Wiltshire, A. Yates en P. Walton Rogers). 2001. Excavations off Townwall Street, Dover. 1996 (ongepubliceerd rapport).
- Pieters M. 1993. Archeologisch onderzoek te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1992, *Archeologie in Vlaanderen* II, 247-264.
- Pieters M. (met een bijdrage van De Buyser F.). 1994. Laat-middeleeuwse landelijke bewoning achter de Gravejansdijk te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993. *Archeologie in Vlaanderen* III(1993):281-298.
- Pieters M. (met bijdragen van Bouchet F., A. Eryvnc en M. Van Strydonck). 1995. Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994. *Archeologie in Vlaanderen* IV:219-236.
- Pieters M., A. Eryvnc, W. Van Neer en F. Verhaeghe (met een bijdrage van Cooremans B.). 1995. Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvisresten en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners. *Archeologie in Vlaanderen* IV:253-277.
- Pieters M. 1997. Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West Flanders, Municipality of Ostend). In: De Boe G. en F. Verhaeghe (red.). *Rural*

- settlements in medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997 Conference, Vol. 6. IAP Rapporten 6:169-177.
- Pieters M., F. Bouchet, B. Cooremans, K. Desender, A. Eryvynck en W. Van Neer. 1999. Granaatappels, een zeeëngel en rugstreeppadden. Een greep uit de inhoud van een bakstenen beerput uit het 15de eeuwse Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen V(1995/1996):193-224.*
- Pieters M. 2002. Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied. Een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, inzonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België). S.l. (Brussel & Aalst). (ongepubliceerde PhD-thesis).
- Pieters M. 2002. L'Espace des pêcheurs au bas moyen âge dans la partie méridionale de la Mer du Nord – Le cas de Walraversijde. p.209-213. In: Helmig G., B. Scholkmann en M. Untermann (red.). *Centre-Region-Periphery. Medieval Europe Basel 2002*, vol. 1, Hertingen.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewey en A. Mortier (with a contribution by G. Van Bulck). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde (gemeente Middelkerke en stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen VI(1997/1998):261-301.*
- Schietecatte L. 2003. Laat- en postmiddeleeuws leer uit het verlaten vissersdorp Walraversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). *Archeologie in Vlaanderen, VII-1999/2000:141-200.*
- Termote J. 1984. Het archeologisch onderzoek van het verdwenen vissersdorp Nieuwe Yde (Oostduinkerke). *Mededelingsblad 'De Vrienden van het Nationaal Visserijmuseum van Oostduinkerke' 24:479-484.*
- Tys D. 1997. Landscape and settlement: the development of a medieval village along the Flemish coast. In: De Boe G. en F. Verhaeghe (red.). *Rural settlements in medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference. Vol. 6. IAP Rapporten 6:157-167.* Zellik.
- Van Neer en M. Pieters. 1997. Evidence for processing of flatfish at Raversijde, a late medieval coastal site in Belgium. *Anthropozoologica 25-26:579-586.* Kokabi M. en J. Wahl (red.). *Proceedings of the 7th Icaz Conference (Konstanz, 26/09/1994-01/10/1994).*
- Verhaeghe F. 1983. Medieval pottery production in coastal Flanders. p.63-94. In: *Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*, Sheffield. Davey P. en R. Hodges (red.).
- Verhaeghe F. 1990. Twee zijden van één verleden. *Geschiedenis en archeologie: beschouwingen omtrent theorie, methode en praktijk.* In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen van het 14de Internationaal Colloquium gehouden te Spa van 6 tot 8 sept. 1988. Historische uitgaven, reeks in 8°, nr. 83:501-559.*

HET DOCTORAAL ONDERZOEK 'KUSTLANDSCHAP, VISSERIJ EN TRANSPORT 1050-1700' EN HET GEBRUIK VAN GIS

Mette Busch

University of Southern Denmark in Odense, Center for Maritime Regional History, Vikingeskibsmuseet,
Vindeboder 12, DK-4000 Roskilde, Denemarken
E-mail: mb@vikingeskibsmuseet.dk

De toenemende interesse voor maritieme geschiedenis heeft de nood aangetoond aan nieuwe invalshoeken voor de interpretatie van de relatie tussen de natuurlijke geografie van het kustlandschap, transport over zee en de exploitatie van beschikbare grondstoffen, en dit gericht op het verkrijgen van nieuwe inzichten in de economische en cultuurhistorische betekenis van de middeleeuwse maritieme handel.

Vroeger onderzoek richtte zich eerder op het natuurlijk milieu, transport over zee en aspecten van de visserij. Deze studie daarentegen poogt een band tussen deze drie thema's vast te stellen.

Het project wil vooral een landschapsarcheologisch onderzoek zijn. Er werden twee gebieden voor uitgekozen: de Deense Waddeneilanden en een gebied dat de noordelijke kust van Zeeland en Øresund omvat. Beide gebieden werden uitgekozen omwille van de beschikbaarheid van een ruime variëteit aan bronnenmateriaal en hun respectievelijke geografische en topografische verschillen.

Het GIS-programma, MapInfo genaamd, zal gebruikt worden om het natuurlijke landschap en het cultuurlandschap te analyseren. Het zou bijgevolg interessant zijn te achterhalen hoe de nederzettingen en de activiteiten in de topografie van het landschap werden ingepast en of het mogelijk is, door analyse van het landschap, na te gaan of het gebruik van de maritieme grondstoffen door de mens vergeleken kan worden met activiteiten aan land, en tenslotte of het mogelijk is een cultureel kustgebied te bepalen.

Tot zover heeft het onderzoek een algemeen idee opgeleverd van diverse activiteiten en nederzettingen die in zekere mate met de topografie van het landschap rekening houden.

HARING OF KABELJAUW – DE EVOLUTIE VAN DE VISSERIJ IN OOSTENDE EN NIEUWPOORT TIJDENS DE 18DE EEUW

Jan Parmentier

Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis
Blandijnberg 2, B-9000 Gent, België
E-mail: Jan.Parmentier@UGent.be

De historiek van de visserij in Oostende en Nieuwpoort tijdens de 18de eeuw vertoont een beeld van een bedrijfstak met twee snelheden, waarbij men de jaren 1752-1754 als een belangrijke cesuur, een scharnier moet beschouwen. Gedurende de eerste helft van de 18de eeuw kon men enkel rekenen op occasionele private initiatieven om deze maritieme bedrijfsvorm te laten ontwikkelen. Sommige ondernemers van het eerste uur, zoals Stauffenbergh en Bernaert, hadden een toekomstvisie voor de visserij in de Oostenrijkse Nederlanden en poogden die tevergeefs bij de overheid aan te kaarten. Waarschijnlijk waren zij hun tijd vooruit. Een bundeling van krachten en middelen door de reders in de '*Caemer der Visscherye*' rond het midden van de eeuw kon de regering ertoe bewegen geleidelijk aan een mercantilistische politiek te voeren om een nationale visserij op te bouwen. De doelstelling van de raadsheren in Brussel was de sector voldoende ademruimte te bezorgen opdat ze volledig de Zuid-Nederlandse markt zou kunnen bevoorraden. Men slaagde in dit proces, stapsgewijs, pas na 30 à 35 jaar, waarbij Nieuwpoort zich specialiseerde in de haringvangst en Oostende zich concentreerde op de kabeljauwvisserij (Figs 2 en 4).

Gedurende de eerste vijftig jaar van de 18de eeuw vegeteerde de sector in de schaduw van de kaapvaart en de koopvaardij (Figs 1 en 3). De meeste kooplieden/reders zagen in die periode zelden mogelijkheden om via haring- en kabeljauwvangst hun handelshuizen te versterken of interessante inkomsten binnen te rijven. Tot 1735 bleek het Oostendse commerciële milieu gefocust op de kaapvaart en de Oost-Indiëvaart. Deze economische activiteiten genereerden meer aandacht, waardoor handelaars in die sectoren hoge verwachtingen koesterden op het vlak van geldgewin. Investerings in de visserij stonden in die periode niet of nauwelijks op de dagorde. De initiatieven van Stauffenbergh en Sotelet hielden een theoretische mogelijkheid in om zowel de visserij als de walvisvaart uit te bouwen tot volwaardige sectoren. Echter Stauffenbergh vond niet het nodige particuliere kapitaal bij de juiste mensen. Het gros van de investeerders ontbeerden kennis van het visserijbedrijf en wensten voornamelijk resultaten op korte termijn. Het uitgangspunt van Sotelet sloot daarbij aan, hoewel hij beter thuis was in de Antwerpse en Brusselse financiële wereld en makkelijker aan kapitaal kon geraken. Voor Sotelet leek de keuze om een onderneming op te starten in de walvisvaart louter ingegeven door de overweging dat die branche nog niet in de Zuidelijke Nederlanden vertegenwoordigd was. Dat de visserij aan de Vlaamse kust vóór 1750 wel leefbaar kon zijn, bewezen de kleinschalige rederij van Douchelet-Ray – die een decennium lang IJslandvisserij combineerde met vrachtvaart – en de haringvisserijcompagnie van Bernaert en Carpentier.

De '*declin*' bij de overheid om de visserij te beschermen, vooral na de Zevenjarige Oorlog, kon verklaard worden door drie fundamentele factoren. Vooreerst stelde men een gewijzigd klimaat vast, onder het bestuur van keizerin Maria-Theresia, in relatie tot de economie en de handel, wat ervoor zorgde dat in Brussel, voornamelijk bij de Raad van Financiën, een luisterend oor beschikbaar was voor goed gestructureerde projecten, die de nationale welvaart ten goede zouden komen. Een tweede factor, die een rol van betekenis speelde, waren de buitenlandse overheidsingrepen in de visserijsector. Ontwikkelingen in Frankrijk, vooral in Duinkerke, en de Noordelijke Nederlanden om hun productie op peil te houden of uit te bouwen hypothekeerden sterk de overlevingskansen van de Oostendse en Nieuwpoortse visserij.

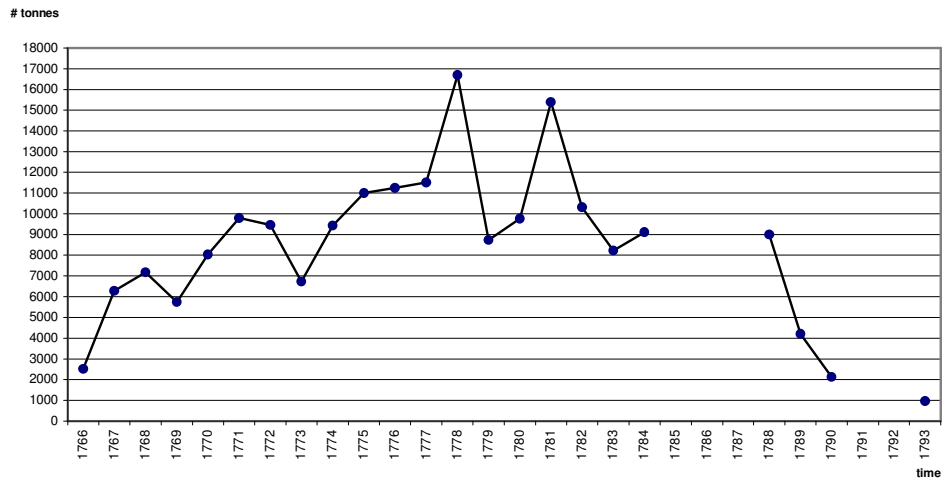

Fig. 1. Totale haringvangst in de Oostenrijkse Nederlanden, 1766-1793.

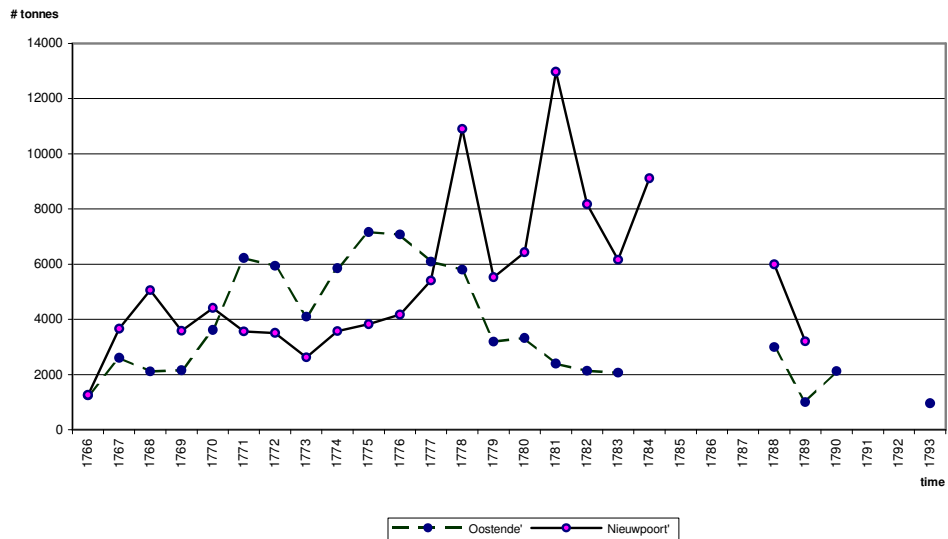

Fig. 2. Haringvangst Oostende vs Nieuwpoort, 1766-1793.

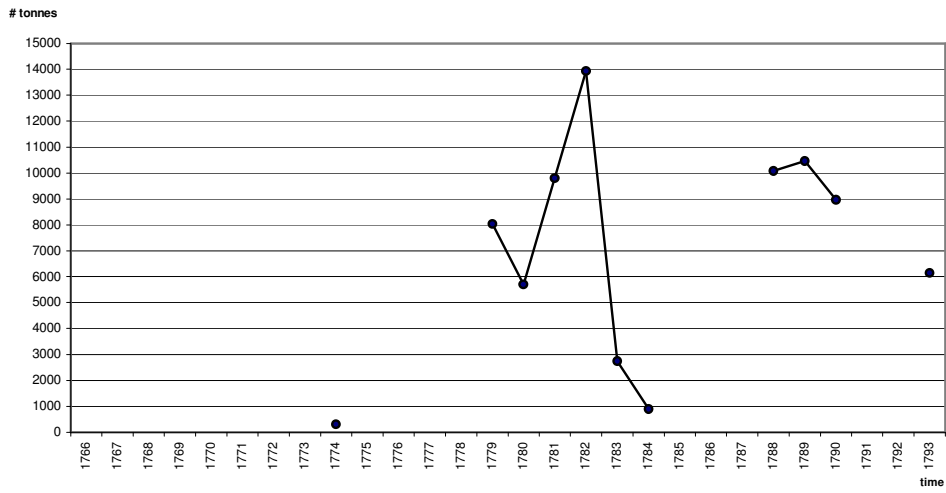

Fig. 3. Feitelijke haringproductie in de Zuidelijke Nederlanden, 1774-1793.

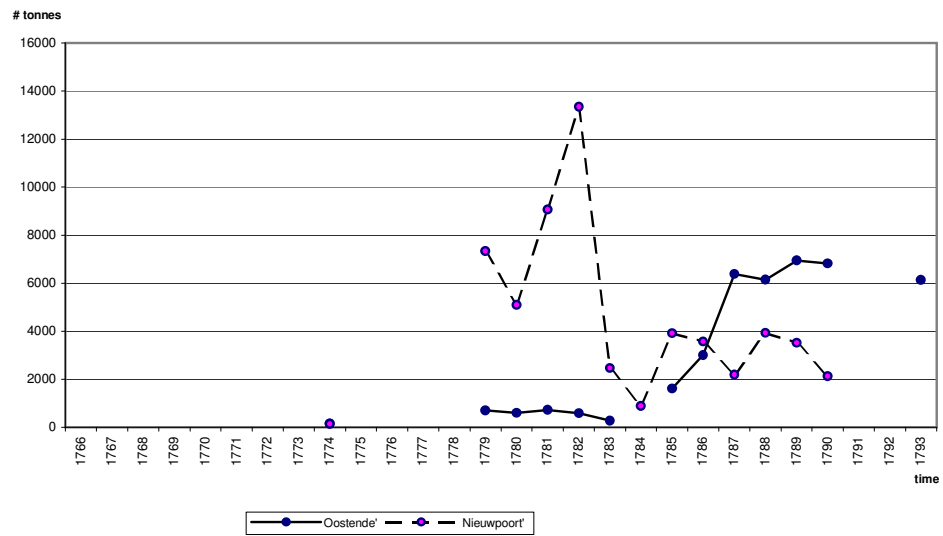

Fig. 4. Kabeljauwvisserij Oostende vs Nieuwpoort, 1774-1791

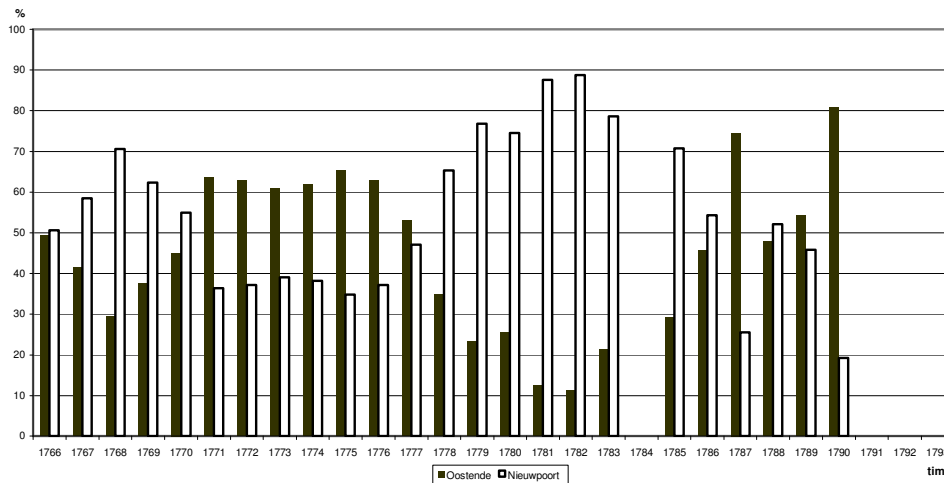

Fig. 5. Procentueel aandeel in de totale visproductie in de Zuidelijke Nederlanden, 1766-1791.

Een derde medebepalend element vormde, voor die periode, de vrij unieke samenwerking tussen de reders. Zij traden op als één groep en brachten via rapporten en verzoekschriften de bouwstenen aan voor een rendabele nationale visserij. In onderling overleg bepaalden de reders zelf de vangstquota van haring en kabeljauw om de markt in stand te houden. Tevens legde deze 'Caemer' elk seizoen vast hoeveel sloepen, hoekers en doggers naar specifieke visgronden zouden worden uitgestuurd. Deze redersvereniging was vaak de eerste om de overheid te informeren over buitenlandse inspanningen in deze sector. De dynamiek van de samenwerking tussen overheid en werkgevers in de visserij leidde ertoe dat ook niet-Oostendse of niet-Nieuwpoortse ondernemers wensten te investeren in de uitbouw. De aanwezigheid van kapitaal en ideeën, gebundeld via de overheid in samenwerking met particuliere geldschieters, veroorzaakte een versnelling van de ontwikkeling. Naar het einde van het Oostenrijks bewind toe konden we vaststellen dat de visserij in Oostende en Nieuwpoort het lokale niveau overstegen was en beschouwd mocht worden als een pijler van de nationale economie. De Oostendse en Nieuwpoortse handelsvloot kon aan het slot van de 18de eeuw de nationale markt volledig bevoorraden, dit laatste vooral ten nadele van de Hollandse en Zeeuwse visserij (Fig. 5).

Referenties

Parmentier Jan. De maritieme handel en visserij in Oostende tijdens de achttiende eeuw. Een prosopografische analyse van de internationale Oostendse handelswereld, 1700-1794. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 2001, p.963-1055.

IJSLANDVAART...

Willem Lanszweert

Nationaal Visserijmuseum Oostduinkerke, Gemeentelijk Museum van Koksijde
Pastoor Schmitzstraat 5, B-8670 Koksijde (Oostduinkerke), België
E-mail: visserijmuseum@pi.be

In de 17de en de 18de eeuw kende de IJslandvaart een grote bloei. Vanuit Vlaanderen en Frans-Vlaanderen, meer bepaald vanuit Oostende, Nieuwpoort, Duinkerke en uiteindelijk vanuit Grevelingen, trokken heel wat vaartuigen naar IJsland om er de kabeljauwvisserij te beoefenen. Wellicht had men de rijke kabeljauwgronden rond IJsland en Groenland leren kennen toen men ging jagen op walvissen die naar het noorden geëmigreerd waren.

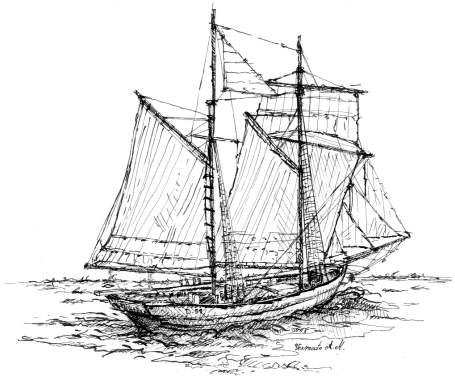
In 1614 hadden de eerste uitredingen vanuit Duinkerke plaats. De kabeljauwvisserij rond IJsland ontwikkelde zich en al naargelang de economische toestand, opeenvolgende politieke spanningen en oorlogen, werd Duinkerke, of Nieuwpoort, of Oostende het belangrijkste centrum.

Eén voorbeeld: als gevolg van de Amerikaanse vrijheidsoorlogen waardoor ook Frankrijk en Engeland met elkaar in conflict kwamen (de Fransen kozen de zijde van Amerika) verplaatsten de Duinkerke reders hun bedrijf naar Nieuwpoort. Op 16 oktober 1778 kwamen de Duinkerke schepen te Nieuwpoort aan om van daaruit onder Oostenrijkse vlag te varen. De Franse schepen werden immers door de Engelsen op zee lastig gevallen. Op 4 maart 1779 kwam de rest van de Franse IJslandvloot te Nieuwpoort aan. Hierdoor bereikten de visserijactiviteiten in Nieuwpoort een hoogtepunt. De vaartuigen werden er uitgereed, (onder meer met mensen van de Westhoek) bemand en brachten er uiteindelijk tonnen gezouten kabeljauw aan land. In 1781 brachten 45 schepen maar liefst 13.000 tonnen gezouten kabeljauw te Nieuwpoort binnen. In 1783 werd Amerika onafhankelijk. Er kwam bijgevolg ook een einde aan de moeilijkheden tussen Engeland en Frankrijk. De Franse reders keerden met hun bedrijf naar huis terug en Vlaamse vissers gingen mee. In 1783 werden te Nieuwpoort bijgevolg nog slechts 2.613 tonnen kabeljauw aangeland.

De grootste bloeiperiode voor Nieuwpoort was voorbij en kwam, ondanks herhaalde pogingen en kleine heropflakkingen, nooit meer terug. De Nieuwpoortse IJslandvaart had helemaal afgedaan omstreeks 1884, de Oostendse omstreeks 1890. In Duinkerke bleef deze visserijbedrijvigheid daarentegen zeer belangrijk. Dit mag blijken uit het aantal vaartuigen dat vanuit deze Noord-Franse havenstad werd uitgereed; 72 in 1890 bijvoorbeeld.

Het aanmonsteren van Vlaamse vissers aan boord van Duinkerke schepen werd al vrij vlug bij wet geregeld. Reeds in 1793 werd bepaald dat maximaal 1/4de van de bemanning uit Vlamingen mocht bestaan. Dat kwam neer op vier Vlamingen per schip. De getalsterkte van de Duinkerke vloot kennende, waren er dus al gauw ruim enkele honderden Vlamingen die jaarlijks meevoeren op Duinkerke IJslandvaarders. Van Lombardsijde, Nieuwpoort, Oostduinkerke, Wulpen, Veurne, De Panne en Adinkerke trokken jonge lieden, jonge gehuwde mannen en vaders van kroostrijke gezinnen in trossjes samen te voet naar Duinkerke. Vanaf 1850 konden ze met de trein vanuit Veurne naar Duinkerke.

Ze scheepten in aan boord van een 'galette', een verbastering van het Franse goëlette wat topzeilschoener betekent. De lengte van deze vaartuigen bedroeg 25 à 30 m. De twee licht achterover hellende masten voeren in totaal 9 zeilen. Door hun scherp toelopend voorschip, hun schuine voorsteven en hun flinke tuigage waren het snelle zeilers. Ze hadden een prachtige

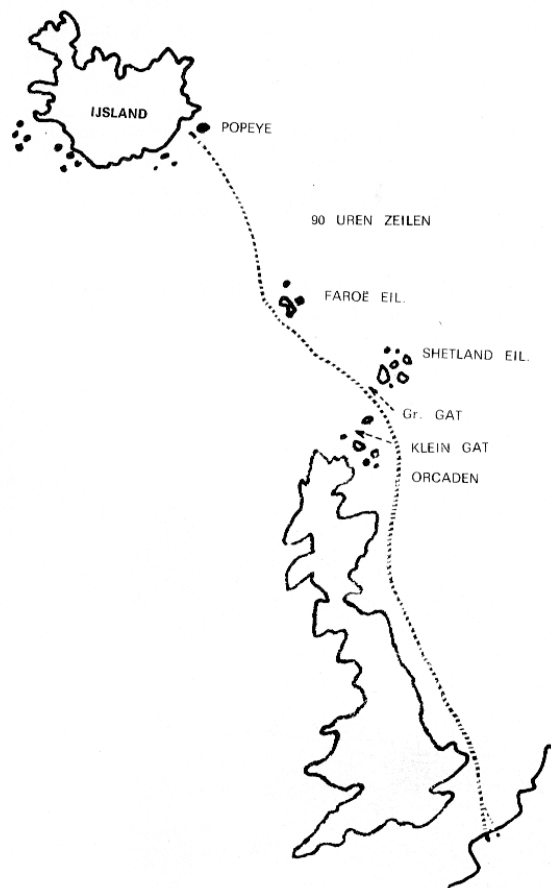

vorm. Er waren twee logiesruimen, de bemanning sliep vooraan, de kapitein, de luitenanten, de zouter, de scheepjongen en de novice achteraan. Tussen beide logiesruimen in bevond zich het visruim. Verder was er plaats voorzien voor het bergen van vistuig, kolen, water en proviand.

De kabeljauwcampagne rond IJsland duurde van februari/maart tot augustus/september. IJsland, dat geliefde én vervloekte eiland, op negentig uren zeilen van de Faeröer-eilanden. De traverse (de reis) duurde een 10-tal dagen. Het kon iets korter, maar het kon evenzeer een week langer, dit al naargelang de weersomstandigheden. Vanaf Duinkerke werd het schip weggeblazen langs de Engelse kust, door het gat (tussen de Orkneys door), voorbij de Faeroër-eilanden tot aan de kabeljauwgronden rond IJsland. 't Kon er wild tekeer gaan. In een minimum van tijd kon de zee er in een ware heksenketel ontaarden. IJzige stormwinden joegen het water op tot metershoge golven. De schepen kraakten in hun voegen. Heel wat 'IJslanders' kwamen nooit meer terug: schepen bleven weg... met man en muis vergaan. Aan rampen geen gebrek! In het jaar 1888 bijvoorbeeld bleven 19 schepen op zee: 165 mannen verloren het leven, onder hen 17 Vlamingen.

Het epos van de IJslandvaart werd op zeer duidelijke en boeiende wijze beschreven door Jules Filliaert in zijn boek 'De laatste Vlaamsche IJslandvaarders'. Hij brengt ons een verhaal over het leven van de vissers aan het einde van de 19de eeuw. De laatste IJslandvaarders van Bray-Dunes vertelden mij hun verhaal over de IJslandvaart: een zwaar, hard en, naar onze maatstaven, mensonwaardig bestaan, vol ontberingen en gevaren. Een ondergewaardeerde stiel, miskend zelfs; een stiel die daarenboven meestal onderbetaald werd.

De bemanning bestond uit de kapitein, de stuurman, de eerste luitenant en de tweede luitenant (soms was één van hen ook de stuurman), de kok, de kuiper (deze functie verdween toen de kabeljauw niet langer in tonnen werd bewaard doch gewoon in het ruim, afgewisseld met lagen zout, werd gestapeld), de twee zouters, de scheepjongen, de novice en de matrozen. Met achttien tot negentien man aan boord van een zeilschip van 20 tot 25 m lang. Zes maanden samen, zes maanden zwoegen, zes maanden dezelfde gezichten, zes maanden dezelfde plas water: dát was IJsland. Naar het einde van de campagne toe kon men elkaar nog nauwelijks uitstaan. 'Les caractères se grisaient' getuigden gewezen IJslandvaarders Jules en Henri Desmedt van het Noord-Franse Bray-Dunes.

De kabeljauw – waar het uiteindelijk allemaal om te doen was – werd gevangen met de handlijn of de kollyn. Dit vistuig bestond uit een lijn van geschikte dikte vervaardigd uit hennepdraad en was aan het uiteinde voorzien van een cilindervormig stuk lood van ongeveer 2,5 kg, één of twee zijstaven van ongeveer 2 m met op het einde een haak. Een kabeljauw is een vraatzuchtige vis. Wat men als aas gebruikte was dan ook niet zo belangrijk. Geschiedkundige bronnen hebben het over geep, makreel, haring¹ doch de vissers van Bray-Dunes hadden het over lapjes stof, lapjes varkensvel of stukjes afval van vis². Had men een kabeljauw aan de haak dan werd de kollyn binnengehaald, men sneed de haak uit de 'muil' met het 'kroepmes' en met een nieuw stukje aas ging de lijn opnieuw overboord. Van een echte dagindeling was geen sprake. Zodra men een bank kabeljauw opmerkte werd met het kollen (vissen) gestart. De gevangen kabeljauw kwam in een bak terecht. Wanneer de visserij werd gestopt galmde het nieuwe bevel van de kapitein over het schip 'kop of'! Hiermee beduidde hij dat iedere visser zijn kabeljauw moest kuisen. De koppen werden afgesneden. In één haal werd de kabeljauw van boven tot onder met het 'vlekmes' opengereten. De vis werd van alle ingewanden ontdaan. De ruggengraat werd weggehaald, de gevlekte kabeljauw werd zeer zorgvuldig gekuist en gewassen waarna hij in het ruim werd geworpen.

Tot 1918 werd de kabeljauw in tonnen met zout bewaard. De kabeljauwen werden hierbij voorafgaandelijk in drie categorieën volgens grootte verdeeld. Het laatste druppeltje bloed werd eruit geperst. Hiervoor hield men de kabeljauw bij staart en kop vast. De staart werd naar de kop toe geplooid om op deze wijze het bloed te verdrijven. Na deze behandeling werden de vissen in tonnen gelegd en gezouten in de pekel. De tonnen, tot aan de rand gevuld, werden met doeken afgedekt en in het ruim opgeslagen. Na enkele dagen, wanneer er weinig vangst en dus ook weinig werk was, werden de tonnen terug bovengehaald. De kabeljauw werd op het dek uitgegoten en opnieuw gewassen en gekuist. Dit was noodzakelijk om het laatste beetje bloed dat na de eerste behandeling aan de vis was blijven kleven te verwijderen. Alleen op deze wijze kon men mooie witte vis bekomen. Nadien werd de vis voor de tweede maal in de tonnen gestopt en gezouten. De tonnen werden door de kuiper dichtgeslagen, op hun dichtheid getest en definitief in het ruim gestapeld. Het was de taak van de twee zouters en van de kuiper om de vis op deze manier voor bederf te vrijwaren: zij hadden dus een zeer verantwoordelijke job. Na 1918 werd de kabeljauw in het ruim gestapeld. De zouter wreef iedere kabeljauw met zout in en klasseerde de behandelde exemplaren netjes in het ruim. De vis werd hierbij zorgvuldig uitgestrekt om alle plooien te vermijden. Telkens er een laag gevormd was strooide de zouter met behulp van een houten scheppertje zout over de laag heen. Er werd grote zorg besteed aan het zouten. Het zout werd gelijkmatig en met de juiste hoeveelheid over iedere laag verspreid om een goed eindproduct te bekomen.

Uiteindelijk ging ook de grote zeilvaart op IJsland teloor. Met het stoomvaartuig was de moderne tijd komen aanvaren. De reders van de zeilende IJslandvaarders zagen hun winsten slinken en schakelden over op meer winstgevende bezigheden. Heel wat vissers monsterden aan op handelsvaartuigen waar de sociale toestanden een flink stuk beter waren. In 1930 was de Casselois het laatste zeilschip dat vanuit Duinkerke naar IJsland vertrok. In 1937 maakte de St.-Jehan, het laatste zeilschip dat voor de IJslandvisserij werd ingezet, een slechte reis. Na een mislukte campagne van slechts drie maanden, én met een dode aan boord, kwam het schip Grevelingen binnenvaren. Met de laatste reis van de St.-Jehan wordt in 1938 definitief een punt

¹ La pêche maritime en Belgique, Charles De Zuttere, Bruxelles, 1909.

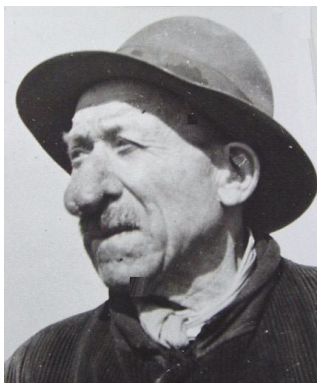
² Wat IJslandvaarders vertelden, Willem Lanszweert, 1979.

De laatste Vlaamse IJslandvaarders, Juul Filliaert.

De IJslandvaarders van de Westkust, Bert Bijmens, VVV-Koksijde, 1976.

Situation des pêches des navires des Quartiers de Duinkerke et de Gravelines armés pour la pêche de la morue en Islande.

gezet achter de zeilvaart op IJsland. Het epos was voorbij. De IJslandvaarders blijven als helden in ons collectief geheugen bewaard.

Pette (Henricus) Corteel, °20/9/1853 te Oostduinkerke, †5/5/1935, 20 reizen. Zijn reukorgaan bevroor op IJsland in 1888 en nam ongemene afmetingen aan. Zijn vader Thomas maakte 36 reizen, zijn broers: August 28, Arthur 28, Emiel 22 en Leopold 8.

DE LAATMIDDELEEUWSE BLOEIPERIODE VAN DE VLAAMSE ZEEVISSERIJ: EEN STUDIE VAN VISBOTTEN

Wim Van Neer¹ en Anton Eryvnc²

¹ Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA),
Leuvensesteenweg 13, B-3080 Tervuren, België
E-mail: vanneer@africamuseum.be

² Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap (IAP)
Phoenix-building, Koning Albert II-laan 19 bus 5, B-1210 Brussel, België
E-mail: lentacker.eryvnc2@yucom.be

In deze bijdrage wordt de evolutie van de Vlaamse zeevisserij vanaf haar oorsprong tot haar laatmiddeleeuwse bloeiperiode bestudeerd aan de hand van de visresten opgegraven op Vlaamse archeologische vindplaatsen. Het studiemateriaal beperkt zich geenszins tot vondsten uit productiesites (de vissersdorpen langs de Vlaamse kust) maar omvat ook het botmateriaal opgegraven in de binnenlandse woonplaatsen van de consumenten (steden, abdijen, kastelen). Dit archeologisch onderzoek, een samenwerkingsverband van het IAP en het KMMA, laat samen met de beschikbare historische gegevens toe de evolutie van de kustvisserij te volgen, naar de verkenning van de open zee en uiteindelijk naar de exploratie van meer noordelijke wateren.

Op vrijwel alle pre- en protohistorische sites in het Vlaamse binnenland zijn de omstandigheden voor het bewaren van botten en schelpen zeer ongunstig. Nochtans zijn er hier en daar wat dierenbotten bewaard en dan is overduidelijk dat mariene visresten totaal ontbreken, terwijl de schaarse geconsumeerde vis uit het zoete water komt. Wat de pre- en protohistorische kustsites betreft, is de bewaringstoestand nog dramatischer vermits de kustlijn uit die tijd door de zeespiegelstijging in het Holoceen door de zee verzwolgen werd. Vondsten uit Nederland (waar de prehistorische kustlijn beter is bewaard) tonen aan dat er vóór de komst van de Romeinen in de Lage Landen wel een vorm van mariene visserij werd bedreven maar dat de vangst nooit naar het binnenland werd verhandeld.

Gedurende de Romeinse periode bleef zeevis afwezig in de binnenlandse sites. Dit wordt bewezen door het onderzoek van de omvangrijke en goed bewaarde ensembles van botmateriaal uit vele Gallo-Romeinse vindplaatsen, maar er zijn twee belangrijke uitzonderingen. Allereerst is er een groeiend aantal vindplaatsen waar de resten van een mediterrane of Zuid-Atlantische vissoort, de Spaanse makreel (*Scomber japonicus*), werd gevonden. Dergelijke vondsten zijn zonder twijfel het resultaat van de invoer van salsamenta (gezouten producten) afkomstig uit Zuid-Europa. Daarnaast zijn er de vondsten van botjes van heel kleine vissen die konden gevangen worden in de kustwateren van de Noordzee of in het estuarium van de Schelde, materiaal dat verwijst naar de consumptie van vissaus. Deze lokaal bereide saus vormde in de Romeinse tijd aldus het enige vanuit de kuststreek naar het binnenland verhandelde product. De productieplaatsen van deze saus blijven onbekend omdat de Romeinse kustlijn, net zoals deze uit vroegere tijden, nu in zee ligt. Nederlandse kustvindplaatsen uit de Romeinse tijd illustreren de vangst op bodembewonende vissen uit de kustwateren.

De archeologische kennis van de vroege Middeleeuwen is voor Vlaanderen nog heel beperkt, wat dus ook geldt voor het onderzoek van dierenresten. Nochtans moet de start van het verhandelen van aan de kust gevangen vissen uit die periode dateren, wellicht als een respons op de vraag, vanuit de eerste, groeiende steden, naar goed bewaarbare voedingsproducten.

De ontluikende handel kan goed geïllustreerd worden aan de hand van de vondsten uit de Zwarte Laag te Gent, een graduele en continue accumulatie van consumptieafval uit de vroegste stedelijke kern, daterend van de 10de tot de late 12de eeuw. Botten van zeevis werden in alle lagen gevonden maar onderaan zitten enkel platvissen, waarna kabeljauwachtigen verschijnen en tenslotte bovenaan, na het jaar 1000, ook haring. Het wat late succes van haring op de binnenlandse markten werd ook in Engeland geobserveerd en moet in verband worden gebracht met de introductie van drijfnetten, een innovatie van na het jaar 1000. Platvissen konden met de reeds veel langer bekende sleepnetten in kustwateren worden gevangen, terwijl kabeljauwachtigen gevestigd werden met lijnen, zowel vanop het strand als in open zee. De drijfnetten voor haring werden dan weer in open zee gebruikt, wat er dus alles samen op wijst dat de Vlaamse zeevisserij zich aan het eind van de vroege en in de volle Middeleeuwen geleidelijk verplaatste van de kust naar open water. Helaas zijn er voor deze periode alweer geen visserssites uit de kuststreek bekend.

De historische bronnen, die voor de zeevisserij veelvuldig worden vanaf de late Middeleeuwen, geven aan dat de exploitatie van de Noordzee al vlug een bloeiend bedrijf werd en dat de Vlaamse vissers zich verplaatsten van de zuidelijke Noordzee naar meer noordelijke wateren. Ze werden vanaf dan opgemerkt in de zee vóór Engeland en Schotland en bezochten regelmatig de lokale havens. In Vlaamse teksten worden deze noordelijke visgronden aangeduid met de termen Noordover, Noordland en Nordpais. De belangrijkste reden om deze wateren te verkennen moet de haringvangst geweest zijn, een economische activiteit die vooral floreerde nadat de Bourgondische autoriteiten vanaf de vroege 15de eeuw niet langer het 'haringkaken' een praktijk die al veel langer door Scandinavische vissers werd gebruikt, verboden. Vanaf dan werd de nochtans vlug bederfbare haring reeds aan boord van de schepen grondig voor bewaring behandeld, waardoor de boten langer op zee konden blijven, rijke noordelijker wateren konden worden verkend, en het rendement van de haringvangst enorm de hoogte inging. Deze innovatie, die haar sporen naliet op het archeozoologisch materiaal, markeerde de echte bloeiperiode van de Vlaamse zeevisserij.

Voor de laatmiddeleeuwse periode is er ook archeologische informatie van vissersnederzettingen langs de Vlaamse kust voorhanden. Kleinschalige archeologische opgravingen werden ondernomen te Heist en Nieuwe Yde, maar de recente grootschalige opgraving van de verloren gegane vissersnederzetting Walraversijde (door Dr. Marnix Pieters, IAP) heeft zeer veel nieuwe informatie opgeleverd, meer bepaald over de visserij in de 15de eeuw, de laatste bloeiperiode van de nederzetting vóór ze in de 16de-17de eeuw verlaten werd. Samen met de vondsten uit de binnenlandse consumentensites, tonen de visbotten uit de kustnederzettingen aan dat de Vlaamse vissers steeds noordelijker wateren opzochten. Vermeldenswaard is de aanwezigheid van graten van koolvis (*Pollachius virens*) en leng (*Molva molva*) in het 15de-eeuwse Heist, de otolieten van tarbot (*Scophthalmus maximus*) en heilbot (*Hippoglossus hippoglossus*) in het 15de-eeuwse Walraversijde en de graten van tarbot in de 15de-eeuwse, in het binnenland, gelegen abdij van Ename. De aangetroffen grote formaten van deze soorten komen eerder in noordelijke wateren dan de Vlaamse kustwateren voor.

Een tweede manier om visgronden te identificeren binnen het Noordzeegebied bestaat erin te kijken naar de grootte van de geconsumeerde vis. De meeste schol (*Pleuronectes platessa*) die op Vlaamse middeleeuwse sites gevonden werd, is klein genoeg om in Vlaamse kustwateren te zijn gevangen. Dit is in overeenstemming met de geschreven bronnen die geen melding maken van de exploitatie van Noordover voor de vangst van platvis. De interpretatie van de grootte van de kabeljauwachtigen die op de Vlaamse sites werden geconsumeerd, is echter meer problematisch. Afgaande op de op basis van de otolieten gereconstrueerde formaten, was de kabeljauw die in Walraversijde werd gegeten eerder klein, mogelijks wijzend op een vangst in de kustwateren. Het kleine formaat kan echter ook een gevolg zijn van een selectie van de vangst door de vissers, waarbij ze de grotere, duurdere kabeljauw op de stedelijke markten

verkochten terwijl ze de kleinere formaten binnen hun gezinnen consumeerden. De grote formaten kabeljauw, die in het laatmiddeleeuwse Gent en Antwerpen werden gevonden, waren waarschijnlijk in noordelijkere wateren gevangen door Vlaamse vissers, alhoewel import als bewaarde vis niet kan uitgesloten worden. Bij grote exemplaren, waarvan voor de bewaring de koppen verwijderd werden, kan dit aangetoond worden door het systematisch ontbreken van het botmateriaal van de kop in de Vlaamse vindplaatsen. Voor andere, kleinere exemplaren is het evenwel niet mogelijk een onderscheid te maken tussen verse en voor de bewaring bereide kabeljauw.

Een derde manier om visgronden te identificeren bestaat erin de groeipatronen op basis van de otolieten te analyseren. In een recente studie gebeurde dit op basis van archeologisch materiaal van kabeljauw, schelvis en schol, en van recente specimens van deze soorten uit diverse zones van het Noordzeegebied. Vertrekkend van de observatie dat vissen sneller groeien in de warmere zuidelijke wateren dan in de koudere noordelijke, werd gehoopt dat het groeiritme de locatie van de vroegere visgronden zou aanwijzen, en dus zou aantonen of een vis in de Vlaamse kustwateren dan wel in Noordover werd gevangen. De analyse toonde echter aan dat allerhande complicerende factoren de groeiritmes beïnvloeden: de selectie van de vangst (de grote exemplaren selecteren, betekent kiezen voor de sneller groeiende exemplaren, waardoor het groeiritme overschat wordt), overbevissing (wat sneller groeiende exemplaren bevoordeelt), hoeveel een soort plaatselijk voorkomt en de beschikbaarheid van voedsel (wat concurrentie tussen verschillende soorten beïnvloedt). De studie van de otolieten laat wel toe een analyse te maken van het seizoenale vangstpatroon van bepaalde soorten en toont aan dat de vangst van schelvis een winteractiviteit was, gevolgd door de vangst van schol in de lente en de vroege zomer.

Volgens de geschreven bronnen veroorzaakten de politieke troebelen rond het midden van de 16de eeuw (zoals de afsplitsing van de Noordelijke Nederlanden en de daarmee gepaard gaande godsdienstoorlog) het einde van de Vlaamse visserij in open zee. De Noordzee werd gemonopoliseerd door de Nederlandse en Engelse vloten, terwijl de Vlaamse vissers zich noodgedwongen op de kustwateren concentreerden. Pas wanneer de Zuidelijke Nederlanden deel gingen uitmaken van het Oostenrijks-Habsburgse rijk werd een poging ondernomen om de Vlaamse visserij nieuw leven in te blazen (in de 18de eeuw). Pas na de Belgische onafhankelijkheid werd de visserij in open zee opnieuw een belangrijke economische activiteit, enkel om opnieuw (definitief?) achteruit te gaan in recente tijden. Verrassend genoeg kan de achteruitgang van de Vlaamse visserij na de Middeleeuwen niet vastgesteld worden op basis van de beschikbare archeologische bronnen. Blijkbaar bleef de visconsumptie op het niveau van de late Middeleeuwen en moeten de handelsrelaties met de Noord-Nederlandse havens, ondanks de politieke moeilijkheden, de Vlaamse markt van een ruim aanbod aan visserijproducten hebben blijven voorzien. Deze handelsrelaties tussen Noord-Nederlandse productiecentra en Vlaamse consumptiecentra geven aan dat het archeologisch onderzoek niet beperkt mag worden tot een onderzoek van de nederzettingen op de kust om de bevoorradingssystemen van de binnenlandse consumenten te reconstrueren. In termen van analyse van het archeozoologisch materiaal is de situatie bijgevolg zeer complex voor de consumptieplaatsen van na de Middeleeuwen. Kabeljauw geconsumeerd in het 18de-eeuwse Mechelen bijvoorbeeld, kan niet enkel in Vlaamse kustwateren, bij de Doggerbank of nabij IJsland, zowel door Vlaamse als, wat meer waarschijnlijk is, door Nederlandse vissers gevangen zijn, maar kan ook als geconserveerd product uit Scandinavië zijn aangevoerd.

Referenties

(zie ook M. Pieters, dit volume, en de literatuurverwijzingen aldaar)

- Degryse R. 1944. Vlaanderens haringbedrijf in de Middeleeuwen. Antwerpen. De Nederlandse Boekhandel.
- Ervynck A., W. Van Neer en M. Pieters. (in druk). How the North was won (and lost again). Historical and archaeological data on the exploitation of the North Atlantic by the Flemish fishery. In: Housley R.A. and G.M. Coles (Eds). Atlantic connections and adaptations: economies, environments and subsistence in lands bordering the North Atlantic. Oxbow, Oxford.
- Lampen A. 2000. Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts im Gebiet des Deutschen Reiches (Historische Studien 461). Husum: Matthiesen Verlag.
- Van Neer W. en A. Ervynck. 1993. Archeologie en vis. Zellik. Instituut voor het Archeologisch Patrimonium.
- Van Neer W. en A. Ervynck. 1994. New data on fish remains from Belgian archaeological sites. p.217-229. In: Fish exploitation in the past. Proceedings of the 7th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group. Van Neer W. (Ed.) (Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale. Sciences Zoologiques 274). Tervuren. Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- Van Neer W., A. Ervynck, L.J. Bolle, R.S. Millner en A.D. Rijnsdorp. 2002. Fish otoliths and their relevance to archaeology: an analysis of medieval, post-medieval and recent material of plaice, cod and haddock from the North Sea. Environmental Archaeology 7:65-81.
- Van Neer W. en M. Pieters. 1997. Evidence for processing of flatfish at Raversijde, a late medieval coastal site in Belgium. Anthropozoologica 25-26:579-586.

LAATMIDDELEEUWSE VISSERSSCHEPEN UIT DE ZUIDERZEE

Karel Vlierman

Rozemarijn 145
NL-8251 CT Dronten, Nederland

Om de laag gelegen delen van Nederland beter te beschermen tegen het altijd opdringende zeewater werd de Zuiderzee in 1932 met een dijk afgesloten van de Noordzee. Zij veranderde daarna van een zoute binnensee in een zoetwaterbekken en kreeg een andere naam, het IJsselmeer. Tussen het einde van de 12de en het begin van de 14de eeuw vond min of meer het omgekeerde plaats toen het Almere door hevige stormvloed werd vergroot en omgevormd tot een binnensee, de Zuiderzee, waar de invloed van eb en vloed steeds meer merkbaar werd. In de tachtiger jaren van de vorige eeuw kon door de scheepsarcheologen van het Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie (NISA) worden vastgesteld dat een vrij plotselinge, definitieve verzilting van het gebied ten zuiden van ongeveer de lijn Medemblik-Stavoren pas in het eerste kwart van de 17de eeuw plaatsvond.

Over zowel de 'zoete' als de zoute Zuiderzee hebben eeuwenlang en intensief transporten plaatsgevonden van de oost- naar de westwal en omgekeerd. Zij vormde tevens een belangrijk integrerend deel van een complex Noordwest-Europees verkeersnetwerk. Het schip was in de Middeleeuwen, maar ook in de eeuwen daarna – zeker tot de komst van de trein – veruit het belangrijkste transportmiddel (Vlierman, 2002, 119). De Zuiderzee was daarnaast een belangrijk viswater. Het was een verraderlijke, tot slechts 6 m diepe, zee waarop vele schepen zijn vergaan. Grote delen, zoals het Enkhuizer Zand en een op sommige plaatsen tot kilometers brede strook langs de oost- en zuidwal, waren op veel plaatsen zelfs minder dan 3 m diep. De (kust)visserij werd in deze ondiepe delen met staand want en fuiken uitgevoerd en in het algemeen met kleine boten. In de diepere (westelijker) delen werden ook sleepnetten en grotere vaartuigen gebruikt. In de 19de en de 20ste eeuw voeren er vrij omvangrijke vissersvlooten op de Zuiderzee, voornamelijk bidders en kwakken, met als belangrijkste thuishavens Lemmer, Urk, Vollenhove, Elburg, Harderwijk, Bunschoten/Spakenburg, Marken en Volendam. In de Late Middeleeuwen werd o.a. gevestigd met zogenaamde waterschepen. Over de visvangst op de Zuiderzee en het IJsselmeer is echter weinig te vinden in de geschiedschrijving (De Boer, 1997, 117).

Fig. 2. IJsselmeer met Afsluitdijk, de vier polders en de gevonden wrakken.
(tekening NISA)

Tussen 1930 en 1968 werden grote delen van het IJsselmeer ingepolderd. Hierdoor kwam in totaal 166.000 ha voormalige zeebodem droog te liggen. Inmiddels zijn ongeveer 450 scheepswrakken gevonden in de voornamelijk uit zachte sedimenten opgebouwde zeebodem. De tot nu ongeveer 350 opgegraven wrakken dateren uit de periode 1275-1900 (Fig. 1). Bijna 80 daarvan, waaronder ruim 30 vissersschepen, dateren uit de periode dat de

Zuiderzee nog (overwegend) 'zoet' was (Vlierman 1997, 73). Naast een mondiaal ongekeerde informatiebron voor houten schepen en scheepsbouwtechnieken verschaffen de wrakken ook uitgebreide informatie over het leven en werken aan boord over een periode van ongeveer 600 jaar. In veel gevallen wordt namelijk een zo goed als complete inventaris en uitrusting aangetroffen. De ondergang van de meeste schepen is vrijwel altijd binnen vijftig jaar of minder te dateren, zodat de schepen met hun inhoud als ware tijdschapsules kunnen worden beschouwd (Vlierman, 1997, 15). De wrakken van de vissersschepen zijn derhalve een belangrijke bron voor onze kennis over de visvangst op de Zuiderzee in vroegere eeuwen.

Ondanks het grote aantal scheepswrakken is slechts een gering aantal herkenbare vissersschepen aangetroffen. De vondst van een 17de-eeuwse ventjager, een transportschip voor levende vis, vormde de aanleiding om een overzicht van de inmiddels onderzochte wrakken van vissersvaartuigen te maken (Vlierman 1991, 95-104). Door enkele opgravingen en herverkenningen sinds 1986 (het jaar van inventarisatie) is het aantal iets toegenomen en is een zogenaamde pink toegevoegd. Bij de incomplete vaartuigen en bij de open scheepjes is het bepalen van het type vissersschip vanzelfsprekend niet eenvoudig. Op basis van onderlinge vergelijking en algemene kenmerken is een voorlopige indeling gemaakt (Tabel I). Een verklaring voor het verhoudingsgewijs geringe aantal wrakken van vissersschepen kan zijn dat men meestal 's morgens vroeg uitvoer en dezelfde dag weer huiswaarts keerde. Bij slecht weer bleef men vaak in de haven. Kleine vaartuigen zinken vaak niet geheel, maar 'zweven' meestal geruime tijd in het water na het vergaan. Ze werden teruggevonden of spoelden aan. Eén type vissersschip valt qua gevonden aantal echter op: het waterschip. In dit bestek zal kort worden ingegaan op de 16de-/17de-eeuwse waterschepen, een pink van rond 1600, een ventjager vergaan rond 1700 en een aalkorf uit de 16de eeuw.

Tabel I. Verschillende types vissersschepen uit de IJsselmeerpolders (2003)

Water-schepen	Botters	Bonsen Pluten Schokkers	Pinken	Ventjagers	Zee-punters	Punters	Open bootjes
39	3 (+4)	3 (+1?)	1	1	1	1	5

Waterschepen

Het merendeel van de gevonden waterschepen is vergaan in de 16de eeuw en wordt vertegenwoordigd door twee typen: een 16 m lang, geheel overnaads gebouwd schip uit de eerste helft van de 16de eeuw en een 20 m lang, geheel karveel gebouwd vaartuig dat waarschijnlijk voor het eerst rond het midden van de 16de eeuw werd gebouwd (Fig. 2).

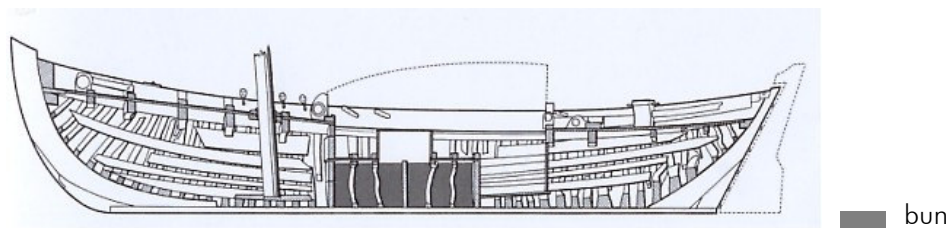

Fig. 2. Reconstructie-longsdoornede van een 16de-eeuws, karveel gebouwd waterschip met een lengte van 20 m. (tekenina NISA)

Het type wordt reeds in 1339 in historische bronnen genoemd als koopschuit en voor het transport van levende vis, in de 15de en de 16de eeuw (ook) als vissersschip. Het vaartuig bleef tot ca. 1830 in de vaart. De indeling van het schip veranderde in al die eeuwen nauwelijks. Met name in de 18de eeuw deed het voornamelijk dienst als sleepschip om de Oostindiëvaarders (in scheepskamelen) van en naar Amsterdam te brengen. In de Tachtigjarige Oorlog werd het vaartuig ook ingezet, o.a. bij de slag op het Haarlemmermeer in 1572. In de 15de, maar vooral in de 16de eeuw, werd door de Hollandse waterschippers veel met kuilnetten (sleepnetten) gevestigd, vaak in konvooi en met meerdere schepen naast elkaar. Ze voeren voor de wind vanuit het zuidwesten tot kort onder de Overijsselse en Gelderse kust, vingen daar veel vis weg en vernielden netten en fuiken (Fig. 3), dit tot groot ongenoegen van de kustvissers aldaar. Gevolg: verschillende visserijconflicten, waarbij het af en toe tot oorlogshandelingen tussen de oost- en de westwallers kwam. De vrijwel 'standaard' aan boord van waterschepen aangetroffen inventaris maakt onderlinge vergelijking en vaststelling van de evolutie in de tijd van vormen en aantallen gebruiksvoorwerpen en gereedschappen mogelijk. Het waterschip mag het meest karakteristieke vaartuig van de Zuiderzee worden genoemd. Het was een robuust, zwaar en scherp gebouwd schip met een gebogen voorsteven en een rechte achtersteven. Het had een vooroverstaande mast en voer zonder zijwaarden. Midscheeps had het schip een bun bestaande uit twee compartimenten die door een zogenaamde trog toegankelijk waren. Buiten het zeilen en het vissen met de sleepnetten vond de bedrijfsuitvoering en het wonen voornamelijk plaats op en achter de bun. Boven dit deel van het vaartuig was op het dek een dichte overkapping gebouwd. Als stookplaats hadden de 16de-eeuwse waterschepen een eikenhouten kist gevuld met zand waarop een vloertje van plavuizen of bakstenen was gelegd. Hierop werd een open turfvuur gestookt. Vanaf ongeveer 1600 krijgen ook de waterschepen vaste haardplaatsen (Vlierman, 1992, 52).

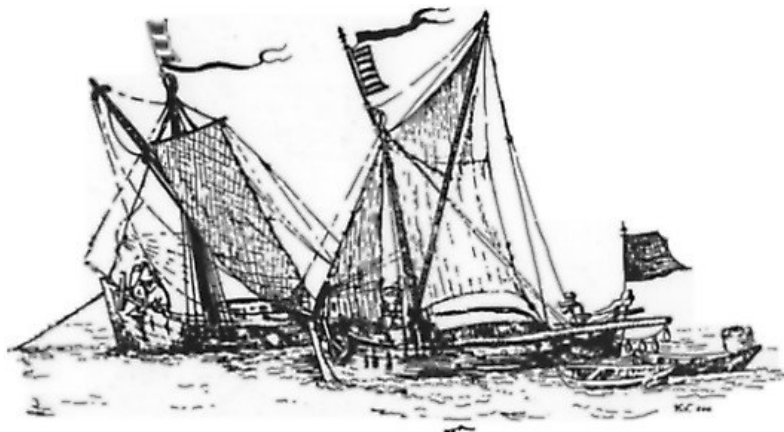

Fig. 3. Twee waterschepen. Gebaseerd op een detail op een kaart van Amsterdam door Balthasar Florisz, 1625. (tekening Karel Vlierman)

Een pink

In 1995 is door het NISA een voor de Zuiderzee opvallend vissersvaartuig opgegraven. Het nog 13,5 m lange en 3,25 m brede wrak had een vlakke bodem, die was opgebouwd uit drie planken met een ongebruikelijke dikte van 9-10 cm. Het vaartuig heeft midscheeps een slechts 25 cm diepe bun, bestaande uit twee compartimenten met daarboven een trog. In het voorschip is op de leggers een mastspoor aangebracht. Het mastspoor vertoonde rondom een

inkeping waarin over de leggers planken van een werkvloer lagen, de buikdenning. De onderste gangen van de zijden zijn met houten pennen en spijkers tegen de schuine zijkanten van de vlakplanken bevestigd. De daarboven aangebrachte gangen zijn overnaads gebouwd en alleen gespijkerd. Tijdens het bouwen van het reconstructiemodel werd, dankzij enkele los in het wrak aangetroffen constructie-elementen, duidelijk dat het ontbrekende opboeisels naar binnen viel. Het schip vertoont veel overeenkomst met een zogenaamde pink, een open vissersboot die voornamelijk alleen bekend was van wat schaarse afbeeldingen (NISA-Jaarboek 2 1995, 38-42). In het wrak zijn een betrèkkelijk groot aantal voorwerpen aangetroffen. Naast het gebruikelijke kook-, bak-, eet- en drinkgerei en andere inventarisonderdelen, ook koperen vishaakjes en een schepnetbeugel. Het scheepje is op grond van de inventaris in het eerste kwart van de 17de eeuw vergaan.

Een ventjager

Van het vissersschip dat in 1986 in Swifterbant is opgegraven was de bodem, de vrijwel complete bakboordzijde, de grootste delen van het voor- en achterdek, de stevens en het roer bewaard gebleven. Ook de intimmering van het woonverblijf achter de bun was nog grotendeels intact en een belangrijk deel van de inventaris en uitrusting bevond zich nog op de plaats waar de bemanning ze het laatst had opgeborgen of gebruikt of lag nog in de directe omgeving daarvan. Het 14,5 m lange en 4,20 m brede vaartuig (Fig. 4) kon, na een korte noodopgraving, in drie delen worden geborgen. Het is daarna in het toenmalige Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie in Ketelhaven weer samengevoegd en (in de oorspronkelijke vorm) gereconstrueerd. Het wrak is volgens een niet eerder toegepaste impregneringsmethode met Polyethyleenglycol (PEG) behandeld en gedroogd, met een uitzonderlijk goed resultaat. Het wrak staat nu opgesteld in de hal van het NISA-gebouw in Lelystad en wacht op definitieve restauratie.

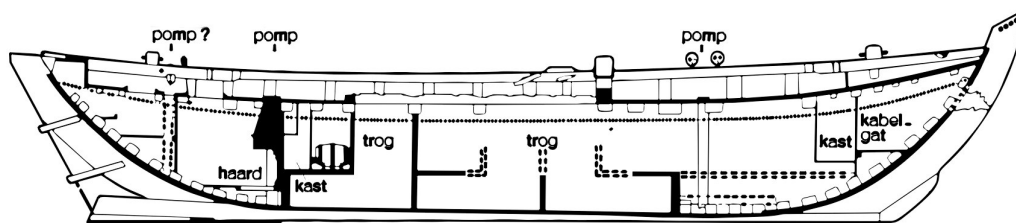

Fig. 4. Reconstructie-longsdoorsnede van een 17de-eeuwse ventjager met een lengte van 14.5 m. (tekening Karel Vlierman)

In het schip zijn nauwelijks voorwerpen met betrekking tot de visserij gevonden. Het vaartuig heeft wel een erg grote bun, bestaande uit drie compartimenten, die via twee troggen toegankelijk zijn. Bij het kook- en bakgerei valt het grote aantal voorwerpen op, wat er op zou kunnen wijzen dat niet alleen voor de bemanning (2-3 personen) vis werd bereid, maar mogelijk ook voor de verkoop bij een vismarkt (Vlierman, in: Oosting en Vlierman 1993, 101-102). Op de, tot in de kleinste details bewaard gebleven scheepsrump, zijn geen aanwijzingen gevonden voor vissen met netten door het schip zelf. De ruim 200 voorwerpen tellende, complete inventaris is erg omvangrijk en oogt bovendien nogal luxueus in vergelijking met wat tot nu op andere vissersschepen is aangetroffen (Fig. 5). Opvallend zijn drie kompassen en enkele dozijnen nieuwe kleipijpen, die eerder aan nering (verkoop aan bijvoorbeeld vissers op zee) dan aan uitrusting en persoonlijk bezit van de bemanning doen denken. Alles samen doet veronderstellen dat we met een zogenaamde ventjager te maken hebben, een vissersvaartuig dat bij de vissers op zee de vangst opkocht en naar een vismarkt transporteerde. Op grond van

een aantal aanwijzingen wordt voorlopig gedacht dat het vaarttuig Amsterdam als thuishaven kan hebben gehad.

Fig. 5. Impressie van de leefruimte van de ventjager en de daarin gevonden voorwerpen.
(tekening Karel Vlierman)

Een aalkorf

Van de kustvisserij met stand want, fuiken en kleine boten is weinig gevonden in de IJsselmeerpolders. Een zeepunter met een kleine bun midscheeps, een punterachtig vaartuigje

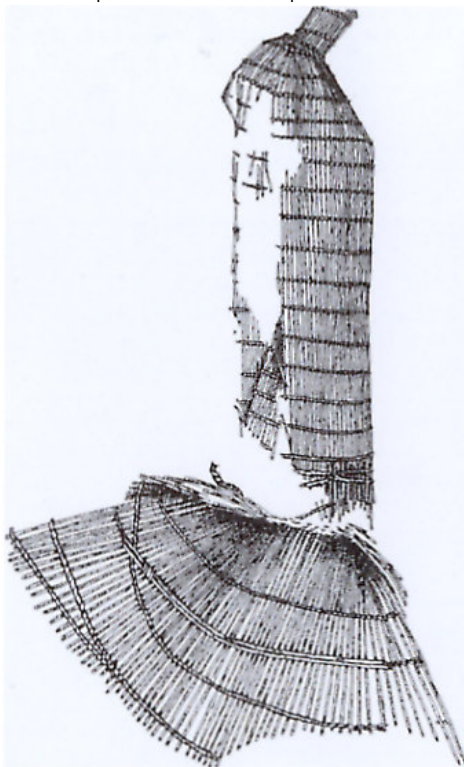

Fig. 6. De laatmiddeleeuwse aalkorf zoals gevonden. (tekening Karel Vlierman)

en enkele open bootjes. Netvervaarders van allerlei aard en visnetloodjes zijn in enorme aantallen tijdens het in cultuur brengen van de polderbodems en bij de scheepswrakken aangetroffen. Bij enkele laatmiddeleeuwse wrakken zijn de resten van vermoedelijk vierkante korven van gevlochten wilgenteen gevonden, waarschijnlijk bewaar-/verzamelplaatsen van nog levende, gevangen vis. Bij de Oostvaardersplassen is in 1984 een palingkub gevonden (Vlierman, in: Jaarverslag Onderafdeling Scheepsarcheologie 1984, 10-13). De stratigrafische ligging, in de 'zoetwater'-afzettingen ruim onder de oudste zoutwaterafzetting, doet veronderstellen dat we met een laatmiddeleeuwse of in ieder geval 16de-eeuwse kub te maken hebben, vrij compleet en van uitzonderlijke afmetingen (Fig. 6). Hij was gevlochten van twijgen van de amandelwilg (*Salix triada*). De conserveringstoestand en ongelukkige ligging in reeds ingedroogde en gescheurde klei maakten een eventuele berging weinig zinvol. De kub die tot het begin van de 20ste eeuw algemeen werd gebruikt voor palingvisserij is een ongeveer 55 cm lange en 33 cm brede, klokvormige korf, gevlochten van teen. Aan de bovenzijde bevindt

zich een gat dat is dichtgemaakt met een houten stop waarin een stokje steekt als handvat. De iets wijdere onderkant loopt naar boven trechtervormig toe, steekt in het kublichaam en is daarmee samengevlochten. Aan de opening in deze zijde was een gebreid huijje bevestigd die de paling moest verhinderen terug te zwemmen als ze eenmaal binnen was. Dorleijn (1983, 240-246) beschrijft de kubbenvisserij uitvoerig. De laatmiddeleeuwse kub wijkt qua vorm en afmetingen af van de recentere en hierboven omschreven palingkub (Fig. 7). De totale lengte bedroeg geen 55 cm, maar zal oorspronkelijk ongeveer 150 cm zijn geweest. De breedte of diameter (ca. 23-24 cm) was gelijk. De oude kub had een opening met een diameter van 7-10 cm, terwijl die bij de jongere voorbeelden rond 14 cm ligt. In 'De Vischtuigen, volgens bestaande provinciën' (Hoek, 1899, 5-6 en plaat IV) wordt bij Overijssel en Drente een aalkorf beschreven die sterke overeenkomst vertoont met het exemplaar uit Flevoland.

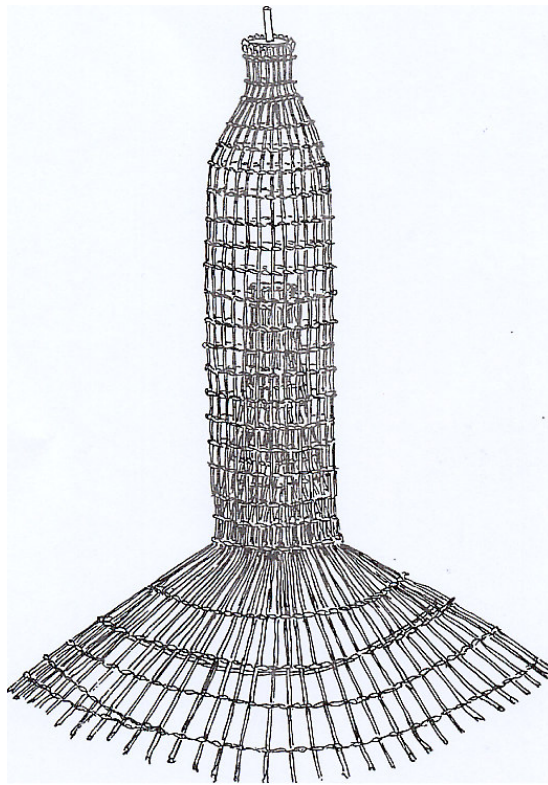

Fig. 7. Reconstructie van de laatmiddeleeuwse aalkorf.
(tekening Karel Vlierman)

Tijdens de 'Artefacts from Wrecks' conferentie in Cardiff in 1994 (Vlierman, 1997, 31) is een overzicht gepresenteerd van de inmiddels verschenen publicaties van het NISA. Ook is daar het belang geschetst van het uitwerken van de opgravinggegevens van tenminste 150 scheepswrakken, waaronder de hier behandelde schepen. In de afgelopen zestig jaar is veel geïnvesteerd in de Nederlandse scheepsarcheologie. Het is te hopen dat, binnen het sterk veranderde Nederlandse Rijksbeleid met betrekking tot de archeologie en in het bijzonder de scheepsarcheologie, nog ruimte gevonden zal worden voor het publiceren van deze uiterst interessante, scherp gedateerde vondstcomplexen.

Referenties

- de Boer D.E.H. 1997. Roerende van de visscheryen. Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de St.-Elisabethsvloed van 1421. p.115-140. In: Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water. de Boer D.E.H., E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.). Hilversum.
- Dorleijn P. 1983. Van gaand en staand want III. Lelystad.
- Hoek. 1899. De Vischtuigen volgens bestaande provinciën.
- Jaarverslag Onderafdeling Scheepsarcheologie 1984. p.10-13.
- NISA-Jaarboek 2. 1995.
- Oosting R. en K. Vlierman. 1993. Een 17de-eeuws vistransportschip gevonden in Swifterbant (stookplaats en kombuisgoed). p.87-106. In: Drooggelegd land – blootgelegd verleden. Tiesinga G.H.J. (red.). Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders. Lelystad.
- Vlierman K. 1991. Een zeventiende eeuwse ventjager. p.95-104. In: Reinders R. en R. Oosting (red.). Scheepsarcheologie: prioriteiten en lopend onderzoek. Inleidingen gehouden tijdens de Glavimans symposia in 1986 en 1988. Flevobericht 322. Lelystad.
- Vlierman K. 1992. Koken en kookgerei op (binnenvaart-)schepen 1300-1900. p.50-59. In: Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei. Ruempol A. & A. van Dongen (red.). Rotterdam.
- Vlierman K. 1997. The Ysselmeerpolders: a 'source book' for late Medieval and early post-Medieval wreck inventories. In: Artefacts from Wrecks. Dated assemblages from the Late Middle Ages to the Industrial revolution. Redknapp M. (red.). Oxbow Books Monograph 84:15-36. Exeter.
- Vlierman K. 2002. Scheeps- en stadsarcheologie. De betekenis van scheeps(hout)vondsten in Nederlandse middeleeuwse steden. p.119-148. In: Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Woltering P.J., W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra (red.). Hilversum.

MIDDELEEUWS EN LATER GLAS UIT HET BODEMARCHIEF VAN KUST-VLAANDEREN EN ZEELAND¹

Danielle Caluwé

FWO-Vlaanderen, Vrije Universiteit Brussel, Kunstwetenschappen en Archeologie
Pleinlaan 2, B-1050 Brussel, België
E-mail: Danielle.Caluwe@vub.ac.be

Het archeologisch glas uit deze regio toont de continue aanwezigheid van een kwalitatief gediversifieerd ensemble aan en biedt informatie over diverse gebruikersgroepen.

Een ruime verspreiding van gebruiksglas wordt aangetoond vanaf de late 14de eeuw met de kleurloze reliëfbekertjes uit Sluis en Middelburg-Zeeland, doorlopend in de 15de eeuw met de groene dominante kruisribbelbekers uit Heist, Walraversijde, Veere en Sluis, tot in de 17de eeuw met de groene noppenbekers uit Walraversijde, het kasteel Aldegonde, Sluis en Middelburg-Zeeland, en met roemers uit Sluis en Middelburg-Zeeland.

De aanwezigheid van de meer frequente alledaagse types in het 15de-eeuwse rurale Walraversijde is minder uitgesproken maar betekenisvol.

Het gebruik van flessen in Walraversijde, Veere, Middelburg-Zeeland en Middelburg-Vlaanderen, van schertsgerei in het kasteel Aldegonde en van toast- of feestbekers in het kasteel Aldegonde, Sluis en Middelburg-Zeeland illustreert, via de materiële bronnen, het veranderende conviviale drink- en tafelgedrag.

De populaire, quasi kleurloze cilindrische beker met een malgevormd wandpatroon – een product van de 16de-eeuwse *façon*productie – wordt aangetroffen in zowel rurale (Walraversijde), stedelijke (Middelburg-Zeeland) als elitaire contexten (Middelburg-Vlaanderen). Hetzelfde geldt bovendien voor de meer luxueuze filigraanbeker (Walraversijde) en balusterkelk (Walraversijde, kasteel Aldegonde, Middelburg-Zeeland en Middelburg-Vlaanderen).

Het gebruik van zeldzame voorwerpen voor persoonlijk gebruik wordt aangetoond door het meerzijdige deksel uit kasteel Aldegonde, een veelkleurig flesje uit Vrouwenpolder en door de kralen en een spiegeltje uit Walraversijde.

Het rijke en verscheiden glaseensemble wijst op invoer uit Duitsland, Frankrijk en Noord-Italië, mogelijk Venetië. Voor de periode na 1550 zijn er aanwijzingen voor lokale productie.

Deze verstedelijkte regio, die voornamelijk fungeerde als bevoorradingsgebied en hinterland voor de wereldhavenstad Brugge, bood de vroege mogelijkheid tot verwerving van een materiaalgroep als glas, voor een grote en sociaal-economisch ruime gebruikersgroep.

¹ Caluwé *et al.* 2003. Glas van vissers, kooplui, monniken en heren. (*de tentoonstellingscatalogus omvat tevens een uitgereide bespreking van het vondstmateriaal uit de regio*).

HEMELSE HULP ALS CULTUURELEMENT VAN DE VISSERSGEMEENSCHAP, OOK TE WALRAVERSIJDE

'O wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'

Gaston Van Bulck

Kauwendaal 19
B-2800 Mechelen, België

Het welluidende vers *'O, wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'* komt uit een lied dat de protestantse gemeente van Urk aan het IJsselmeer zong, wanneer de vissers uit het dorp bij stormweer in gevaar verkeerden. Ook bij ons vindt men dergelijke teksten: *'Als de noorderstormen jagen en de winden blazen breed, als de vloed dreigt ongenadig, spaar ons van misser en leed'* (Scheldewijding Hingene, 1977).

Angst voor de storm

In vroegere tijden verkeerden de mensen in grote angst wanneer een onweer losbarstte. Bliksem, donder, hagelbuien, stormwind en hevige regenvlagen bedreigden het werk op het land, vernielden de oogsten, veroorzaakten overstromingen, stichtten branden en velden mensen in openlucht. De kwetsbaarheid van de mensen op het land was echter nog miniem in vergelijking met die van de mensen in volle zee. De kleine schepen waren onvoldoende opgewassen tegen het natuurgeweld. Vissers en schippers verkeerden in enorm levensgevaar. De angst voor stormweer was dan ook steeds latent of manifest aanwezig bij de leden – mannen, vrouwen en kinderen – van een middeleeuwse vissersgemeenschap. Die angst was zo fundamenteel dat ieder die zich bezighoudt met de studie van oude vissersgemeenschappen, er rekening mee moet houden. De in bedevaartplaatsen opgetekende wonderverhalen getuigen van de angsten die mensen doorstaan tijdens noodsituaties op zee. Het mirakelboekje van O.-L.-Vrouw van de Potterie (Brugge) uit 1520-1521 geeft het verhaal weer van een Oostendse visser die om hemelse hulp smeekte, toen zijn schip tijdens een storm het roer verloor. De aanhef van het wonderverhaal *'Redding van zeelieden'* in de oudste vita van de heilige Nikolaas, geschreven omstreeks 800, klinkt als volgt: *'Eens voeren zeelieden op de open zee, toen door toedoen van een gevaarlijke demon een storm opstak die de golven hoog opjoeg, en zij, door doodsangst verlamd, zich geen raad meer wisten'*.

De zee en het luchtruim golden als verblijfplaats van demonen

In oude profane geschriften wordt de zee reeds voorgesteld als de woonplaats van demonen. Ook in de bijbel vindt men teksten die aantonen dat de zee wordt geassocieerd met de boze wereld (Openbaring 13,1-2; Job 26,12-13, psalm 73/13). Hetzelfde geldt voor het luchtruim. Sint-Paulus spreekt over de boze geesten in de lucht (Efesiërs 6,12). De kerkvaders Ambrosius, Augustinus en anderen volgen hem daarin. De oude denkbeelden werden gechristianiseerd. God is de schepper van het heelal. Alles is hem onderworpen en gehoorzaamt aan zijn bevel, ook de natuur. God wendt zijn invloed aan via goede geesten (engelen). Hij laat ook de kwade geesten toe de natuur te bevelen en schade aan te brengen (Apocalyps). De boze geesten (duivels) zijn medeplichtig. Maar het lijden van de mensen heeft als doel hen te bekeren.

Christenen bezitten een aantal krachtige wapens

In hun strijd tegen de natuurelementen beschikken de christenen over een aantal wapens die samenhangen met kerkelijke wijdingen, bezweringen en zegeningen (Fig. 1 en 2).

Fig. 1. Zegening van een vissersboot door pastoor Frans Decavele (Zeebrugge 1952-1963). Besprenkeling met wijwater terwijl de vissersgemeenschap toekijkt.

Fig. 2. Zegening door pastoor Frans Decavele, Zeebrugge, 17 augustus 1958.

Vooran staat het luiden van de kerkklokken. Zoals men in de oudheid de demonen verdreef met metaalklanken, zo verjoeg het geluid van een gewijde klok de duivel. De wijding van een klok komt toe aan de bisschop. Het formulier met de gebeden en handelingen staat in het *Pontificale Romanum*. De basis van de verdrijving ligt in het gebed en het kruisteken.

Vanouds geldt het kruisteken als de krachtigste bescherming tegen alle gevaren van zichtbare en onzichtbare vijanden. Door zijn dood heiligde Christus het kruis als verlossingsteken. In alle middeleeuwse *ritualia* vindt men zegenformulieren waarin om de machtige bescherming van het

kruis wordt gebeden. De gewone bezwingingen en zegeningen werden (en worden) door de priesters uitgevoerd. Bij opkomend stormweer sprak de priester, onder klokkengelui, een duivelsbezwinging uit terwijl hij het kruis omhoog hield naar de wolken. Zo mogelijk bediende hij zich van een kruis met een kruisreliëf of andere reliëfs. Kerkelijke zegeningen van ambachtelijke werktuigen zijn zeldzaam. Maar de zegening van een schip treft men zowel in Griekse als in Latijnse codices aan. Het schip werd dan besprenkeld met wijwater. Men bad om bescherming tegen storm en soms tegen aanvallen van piraten.

De middeleeuwse codices van Silos (Spanje) en het eiland Man (tussen Ierland en Engeland) bevatten zegeningen van visnetten. De priester smeekte om het net te vrijwaren van verstrengeling en om een goede visvangst.

Buitenkerkelijke religieuze cultuur van de vissersgemeenschap

In de vissersgemeenschappen groeide in de loop der eeuwen spontaan ook een eigen buitenkerkelijke religieuze cultuur. De relictten ervan kan men thans nog steeds vaststellen. Sommige volkskundigen, maar ook priesters uit de kuststreek, hebben die beschreven.

Tijdens de storm legde de bemanning beloften af om een behouden terugkeer af te smeken. De vrouwen bezochten de traditionele visserskapellen. Men offerde *ex-voto's* (kaarsen, scheepjes, oorringen). Bij scheepsrampen rouwde de vissersgemeenschap. De verwerking van het verdriet gebeurde voor een deel in de visserskapellen.

Er bestonden en bestaan uiteraard veel praktijken of gebruiken die zich situeren in de grenszone tussen geloof en bijgeloof. De verering van Sint-Idesbald uit de Ter Duinenabdij vertoonde tijdens vorige eeuwen volksculturele aspecten die losstonden van de officiële kerkelijke riten.

Het gebruik van kwaadafwerende amuletten (christelijke en bijgelovige) behoorde tot de visserstraditie. Misschien deden sommige middeleeuwse zeevissers beroep op demonische krachten om een goede vangst te doen. Een Gents handschrift uit de zestiende eeuw bevat een incantatie om vissen te doen samenkomen op één plaats. Maar wellicht had zij betrekking op de zoetwatervisserij.

Devotionalia uit Walraversijde

Aan de hand van aangetroffen *devotionalia* in Walraversijde (strand en polder) komt men iets te weten over de religieuze cultuur van deze vissersgemeenschap. Een aantal hebben betrekking op de verering van algemeen gekende noodhelpers (Sint-Cornelius, Sint-Adrianus, Sint-Leonardus en andere) die door alle gelovigen, met inbegrip van de vissers, werden aangeroepen.

Een reeks insignes verwijst naar de specifieke leefsituatie van de vissers. Tijdens de Middeleeuwen bezochten de vissers reeds Maria-bedevoortplaatsen, die nog steeds hun vertrouwen genieten (Boulogne-sur-mer, Lombardsijde). Sommige afgelegene oorden waren gekend omwille van miraculeuze tussenkomsten ten gunste van mensen op zee (Amersfoort, Halle). H.E.J. van Beuningen kwam, na bestudering van de insigne-vondsten uit Westenschouten tot het besluit dat O.-L.-Vrouw van Amersfoort een belangrijke plaats innam in de gebeden voor een behouden vaart. De aanwezigheid van een insigne van Sint-Nicolaas van Bari in Raversijde-polder is geen toeval. Het geloof in zijn bijstand tijdens stormweer was zeer verspreid.

De kruisjes uit Walraversijde

Archeologische vindplaatsen in Zeeland leverden reeds een rijke variatie aan heiligkruisinsignes op. Tekens met calvarievoorstellungen kwamen tamelijk veel voor in Nieuwlande, Reimerswaal en Westenschouwen. Insignes van het Cruys-Bellaert (waarop kruis en bellen) uit Petite-Synthe nabij Duinkerken, kwamen aan het licht in Nieuwlande, Westenschouwen, Veere en Reimerswaal. Lotharingse kruisjes trof men aan in Nieuwlande (maar ook in Oostende), kruisbeeldjes met Christusfiguur in Westenschouwen.

Bij maritiem archeologisch onderzoek vonden duikers in de wrakken van de Spaanse Armada kruisjes en kruismedailles die werden gegeven aan de bemanning. Maar het aantal kruisjes en kruisinsignes dat op het strand (41) en in de polder (17) van Raversijde te voorschijn kwam, overtreft toch de voornoemde vondsten. Zowel het absoluut als het relatief aantal wekt verbazing. De kruisdevotie, aanwezig in verscheidene vormen, moet een wezenlijk kenmerk van deze vissersgemeenschap zijn geweest. De cultuuroverdracht van generatie op generatie moet eeuwen hebben stand gehouden.

De kruisjes van Walraversijde fungeerden ongetwijfeld als beschermingsmiddel tegen de gevaren op zee, inzonderheid het stormweer. Zij werden gedragen of gebruikt als krachtig verweermiddel tegen de zee- en luchtdemonen.

Sommige verwijzen naar gekende (Petite-Synthe, Damme), andere naar onbekende heiligkruisreliëken (dubbelkruisjes). Het waren pelgrimsinsignes van typische vissersbedevaartplaatsen. De kruisbeeldjes, de kruisjes met symboliek van de levensboom, de sieraden met het teken van het kruis, werden op het lichaam gedragen. Zij dienden ook om zich als christen te affirmeren. Sommige kruisvormen bevatten ook een symboliek die teruggaat tot voorchristelijke culturen. De calvariekruisjes liggen wellicht meer in de sfeer van het privaat devotioneel gebruik. De aanwezigheid van de rudimentaire loden kruisjes roept vragen op. Het is onwaarschijnlijk dat dergelijke onafgewerkte producten werden verkocht op bedevaartplaatsen. Zij lijken eerder nevenproducten te zijn van een plaatselijke loodgieter die netverzwaren vervaardigde. Die kruisjes verwijzen vermoedelijk naar het teken (het handgebaar) van het kruis bij bezweringen. Misschien werden zij na zegeningen vastgehecht aan schepen of netten.

Besluit

De vissers op zee leiden een gevaarlijk leven. Extreme leefomstandigheden kweken eensgezindheid in houding en gelijkheid in gedrag. Een vissersgemeenschap dient zich aan als een hechte groep die met het verloop der jaren een grote kennis van de gevaren verwerft. Zij beheerst ook de traditionele technieken om deze gevaren te overwinnen. Maar het vertrouwen in die kennis blijkt onvoldoende. Een vast geloof in bovennatuurlijke krachten biedt soelaas.

De archeoloog vindt in het bodemarchief de uiterlijke tekens van dat geloof. De vondsten in Raversijde bevestigen de hypothese dat vissers, benevens hun beroep op de algemeen gekende beschermheiligen, bijzondere hulp verwachtten van hun specifieke noodhelpers. De Heilige Maagd Maria, vereerd in nabije visserskapellen of in verder gelegen bedevaartplaatsen nam een belangrijke plaats in. De heilige Nicolaas kreeg als beschermer van de schippers en vissers zijn deel.

Maar bovenal stelde de vissersgemeenschap van Walraversijde haar vertrouwen in het heilig kruis om alle onheil af te wenden. Dat geloof paste volkomen in de officiële leer van de katholieke kerk. Het kruis is het teken van de overwinning van Christus op de duivel. Daarom komt deze middeleeuwse vissersgemeenschap – zelfs rekening houdend met de aanwezigheid

van een flinke dosis bijgeloof – over als een specifiek christelijke gemeenschap. Mogelijk speelde de uitstraling van de authentieke spiritualiteit van de nabijgelegen cisterciënzerabdij Ter Duinen daarbij een rol.

Referenties

- Arnold J. 1969. Idesbald, ons Baldje uit de Westhoek. Brugge.
- Baert B. 2002. De Piscina Probatica – Een bron in het Middeleeuwse Jeruzalem. p.29-54. In: Heilige plaatsen – Jeruzalem, Lourdes en shopping malls. De Dijn H. en W. Van Herck. Kapellen.
- Bartelink G. 1994. Benamingen en verschijningsvormen van duivel en demonen in oud-christelijke geschriften. p.54-70. In: Duivelsbeelden, een cultuurhistorische speurtocht in de Lage Landen. Baarn.
- Brinkhof L. *et al.* 1965-1968. Liturgisch Woordenboek. (2 volumes). Roermond.
- Blom A. 1998. Nicolaas van Myra en zijn tijd. Hilversum.
- Braekman W.L. 1997. Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gent.
- Clybourn K. s.d. Geschiedenis van de visserskapel Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen te Bredene. Bredene.
- De Meester V. 1995. Hulde aan de vissers die in zee bleven. Aartrijke.
- Delumeau J. 1978. La peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles). Paris.
- Franz A. 1909. Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. (2 volumes). Freiburg.
- Giraldo W. 1989. Volksdevotie in West-Vlaanderen. Brugge.
- Jansoone R. 1994. Het laatste bolwerk van de jager – Beknopte geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij. Brussel.
- Kightly C., M. Pieters, D. Tys en A. Eryvynck. 2000. 1465 – Walraversijde – De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge.
- Lanszweert W. 1979. Wat IJslanvaarders vertelden. Woesten – Vleteren.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewey en A. Mortier. (met een bijdrage van G. Van Bulck). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde. Archeologie in Vlaanderen VI, (1997/1998):261-301.
- Schatten van de Armada. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1985.
- Spencer B. 1990. Pilgrim souvenirs and secular badges. Salisbury museum – Medieval catalogue, part 2, Salisbury.
- Spencer B. 1998. Pilgrim souvenirs and secular badges – Medieval finds from excavations in London 7, London.
- Spiegel des täglichen Lebens – Archäologische Funde des Mittelalters aus Köln – Ausstellung in der Alten Wache des Kölnischen Stadtmuseums, 1982, Köln.
- Tanghe G.H. 1914. Geschiedenis van het wijdvermaarde Christusbeeld van Damme. Brugge.
- Taisne P.F. 1666. Onse Lieve Vrouwe van Potterye toevlucht der sondaeren, en van alle behoefte menschen, het oudste mirakeleus beeldt van ons Nederlant, door veel jonsten vermaert, ende te Brugghe besonderlyck vereert. Edition in: Van Blindekens naar de Potterie – Een eeuwenoude Brugse belofte. 1980. Brugge, 156-209.
- Van Beuningen H.J.E. en A.M. Koldewey. 1993. Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E van Beuningen, Rotterdam Papers 12. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Beuningen H.J.E., A.M. Koldewey en D. Kicken. 2001. Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers VIII. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Gilst A. en H. Kooger. 2002. Kruisen, relieken en wonderen, Soesterberg.
- Van Heeringen R.M., A.M. Koldewey en A.A.G. Gaalman. 1987. Heiligen uit de modder. Utrecht.
- Vanhoutryve A. 1986. Vis en vishandel in Kustvlaanderen tot het einde van het oud regime in Ons Heem. jaar 40(2):34-43.
- Vencken J. 2002. De devotie tot Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Ethnologica Flandria 18:85-142. Leuven.
- Wegmann H.A.J. 1991. Riten en mythen – Liturgie in de geschiedenis van het Christendom. Kampen.

VAN SPOREN VAN BEWIJS TOT DAADWERKELIJKE RECONSTRUCTIE: DE EVOCATIE VAN HET MIDDELEEUWSE WALRAVERSIJDE

Charles Kightly

Charles Kightly, 50 Huntington Road
York YO31 8RE, Groot-Brittannië
E-mail: Charles.kightly@ukonline.co.uk

In 1997 besliste de provincie West-Vlaanderen vier huizen van Walraversijde te reconstrueren als centraal element en blikvanger van een sitemuseum. Met wezenlijke hulp van Marnix Pieters en anderen van het IAP en van een wetenschappelijke commissie onder leiding van professor Frans Verhaeghe, was de auteur van dit referaat verantwoordelijk voor de bouw en inrichting van deze huizen.

Het daadwerkelijk heroprichten van de woningen van een verdwenen middeleeuws dorp is een uitzonderlijk privilege; het kan ook een uiterst angstwekkende ervaring zijn. Hoe lang men de historische getuigen ook mag wikken en wegen, hoe lang men er ook mag over discussiëren met collega's, het moment van de waarheid komt wanneer de aannemers en de vaklui gezegd moet worden 'maak dat ZÓ'. Het resultaat van dergelijke beslissingen veronderstelt een oneindig veel concretere uitwerking dan een referaat, een wetenschappelijk artikel of zelfs een reconstructietekening. De huizen zullen er immers driedimensionaal staan, door allen te zien – en te beoordelen.

De reconstructie van Walraversijde heeft inderdaad zijn critici gehad, van toevallige bezoekers (wier idee over een 'vissersdorp' enkele hokken en omgedraaide boten is) tot academici-experts. Al deze kritiek vindt zijn oorsprong in de vraag: 'Hoe weet je dat de reconstructie juist is?' Het antwoord is dat we waarschijnlijk nooit zullen kunnen weten hoe een nederzetting die vierhonderd jaar geleden geheel verdween er uitzag ten tijde van de bloei. We kunnen enkel hopen te realiseren wat professor Frans Verhaeghe met tact een 'evocatie' van laatmiddeleeuws Walraversijde noemt.

Het is echter een evocatie die rigoureuus gebaseerd is op een aantal criteria. Eerst en vooral werd niets gedaan dat geen basis vond in harde bewijzen. Ten tweede werd de interpretatie van die bewijzen gestoeld op een zo ruim mogelijke waaier van bronnen uit die periode. Ten derde werden de producten van de interpretatie – de huizen en hun inrichting – waar mogelijk met authentieke materialen en technieken gerealiseerd.

Vervut de meeste en de meest belangrijke bewijzen voor de reconstructie kwamen van de archeologische opgraving van de site zelf. De 'voetafdrukken' van de huizen toonden ontegensprekelijk de grootte, de basisindeling en de plaatsing in dichte rijen naast elkaar aan, terwijl hints voor de moeilijker te achterhalen bovengrondse verschijning geleverd werden door vondsten zoals een vrijwel volledige maar omgevallen bakstenen muur, overblijfselen van muurbeplesering, een ijzeren muuranker dat op het bevestigen van balken van een dakconstructie aan een muur wijst, en natuurlijk een uitgebreid assortiment laatmiddeleeuws bakstenen die, verspreid over de ganse site, werden teruggevonden.

Daarentegen werden nauwelijks sporen van dakgebinten teruggevonden terwijl ook fragmenten van dakpannen of leien vrijwel afwezig waren maar er wel overblijfselen van allicht rietdekken werden gevonden.

Deze combinatie van positieve en negatieve bewijzen leidde tot de beslissing bij de reconstructie huizen met volledig bakstenen muren en rieten daken te bouwen. Het houten dakgebinte werd gemodelleerd naar nog bestaande voorbeelden die op nauwelijks een kilometer van de site werden ontdekt en die mogelijk behoorden tot de uitlopers van de laatmiddeleeuwse nederzetting.

De opgraving van deze uitzonderlijk rijke site gedurende een lange periode heeft meer dan voldoende getuigen opgeleverd voor de duizenden nagemaakte objecten die bij de inrichting en uitrusting van de huizen werden gebruikt. Sommige van de meer sprekende vondsten werden uitgekozen als iconen van aspecten van het leven in de middeleeuwse nederzetting, bijvoorbeeld een boetnaald voor 'de visserij' of een luizenkam en een bezem voor 'de hygiëne'. De bezoeker ziet eerst de nagemaakte voorwerpen 'als nieuw' in de gereconstrueerde huizen om daarna de originelen te zien in het sitemuseum.

De vondsten – vooral deze van voorwerpen met een hoge status zoals de Spaanse majolica met goudluster en de dure exotische import zoals vijgen, granaatappelen en specerijen – leverden eveneens het bewijs voor de relatief hoge levensstandaard die minstens enkele van de middeleeuwse bewoners van Walraversijde genoten. Het is niet verwonderlijk dat de meeste van die vondsten van objecten met een hoge status gedaan werden in clusters rond de grotere huizen, zoals het huis dat bij de reconstructie geïnterpreteerd werd als de woning van de weerd (de reder) en bemeubeld werd als de residentie van een rijk man. De andere gereconstrueerde gebouwen reflecteren een beduidend bescheidener levensstandaard en zo ook de brede waaier aan status van de vondsten over de ganse site. Maar een 'arm vissersdorp' is het gereconstrueerde Walraversijde niet. Zo'n voorstelling zou de bewijzen die de site en de documenten leveren geweld aandoen.

Alhoewel de bewaarde documenten over Walraversijde slechts een beperkt beeld geven, zijn ze toch een belangrijk hulpmiddel bij de reconstructie van de middeleeuwse nederzetting. Onder de meest bruikbare waren inventarissen van lokale huishoudens – weliswaar niet strikt representatief want enkel de huishoudens van wezen en veroordeelde misdadigers zijn beschikbaar – en officiële lijsten van objecten die gered werden uit scheepswrakken, een mogelijke bron van minstens sommige van de meer exotische vondsten op de site.

Andere documenten zeggen dat de vissers van Walraversijde zowel daders als slachtoffers van piraterij zijn, dat ze een niet onbelangrijke vloot voor de open zee bezitten, en dat ze, naast andere transporten, ook steenkool uit 'Newcastle' en rolkeien uit Yorkshire vervoeren – zaken die ook nu nog op de site teruggevonden worden.

Noch de vondsten, noch de documenten kunnen echter alle voor de reconstructie noodzakelijke visuele informatie verschaffen. Verdere hulp komt van een brede waaier aan bronnen die vreemd zijn aan de site maar wel uit dezelfde periode dateren, zoals museumstukken, nog bestaande gebouwen en vooral het werk van talrijke en zeer productieve Vlaamse kunstenaars die actief waren tijdens die periode: van van Eyck en Memling tot de anonieme auteur van het onschatbaar waardevolle 'Potterie Mirakelboek'.

Hun bijna fotografische voorstelling liet ons toe om niet enkel de gevonden voorwerpen, die slechts gedeeltelijk bewaard zijn, volledig te reconstrueren (een zoutvat zonder deksel, een golfclub, het gordijnijzer van een hemelbed) maar ook om ze als 'nieuw' te maken, een ander controversieel punt van de reconstructie.

Hield de reconstructie reeds vanaf het begin de samenwerking in van archeologen, historici gespecialiseerd in documenten en gebouwen en specialisten op het vlak van de analyse van textiel tot visresten, dan werd het in de latere fases een partnerschap van meer dan honderd

leden, namelijk de ambachtslui die de huizen bouwden en inrichtten. Uitgebreide, exhaustieve en volledig gedocumenteerde specificaties werden samengesteld van elk voorwerp en in alle gevallen was de opdracht het te produceren met authentieke materialen en technieken. Dit was geen eenzijdig proces: timmerlui, snijders en draaiers, smeden, bronsgieters, ketelmakers en tinbewerkers, wevers en ververs van stoffen, vullers van matrassen en makers van spreien, steenbakkers, schilders, wielmakers en glasblazers, de maker van een brilmontuur en een kaarsengieter, en ten slotte de zeer productieve pottenbakker van de site – allen droegen hun specialiteit bij aan hun stukken van de puzzel.

Of het eindresultaat van dit proces van omzetten van bewijsmateriaal in een daadwerkelijke reconstructie 'correct' is, kan, behalve de oorspronkelijke bewoners, ons niemand vertellen. Maar we kunnen tenminste aantonen dat de reconstructie op basis van onze kennis in het jaar 2000, toen die op de feestdag van Johannes-de-Doper, de patroonheilige van de vissers van Walraversijde, openging, op meer dan giswerk was gebaseerd.

Uiteraard kunnen verdere opgravingen of verder onderzoek van vondsten nieuw bewijsmateriaal opleveren zodat de interpretatie moet bijgesteld worden. Tot nu toe is dat nauwelijks nodig geweest, alhoewel de recente detailstudie van het glas geresulteerd heeft in zowel het volledig beglazen van een tweetal kamers van de rijke reder (dat het bewijs van profaan gebruik van vensterglas weerspiegelt) als in het toevoegen van betere replica van de drinkglazen, gekopieerd van vondsten op de site.

Alle toekomstige aanpassingen – evenzeer als activiteiten die af en toe Walraversijde tot leven brengen zoals de re-enacting – moeten eveneens deze rigoureuze principes waarop de reconstructie is gestoeld weerspiegelen. Verbeelding, giswerk en 'het publiek geven wat het vraagt' kunnen nooit zorgvuldig overwogen bewijs vervangen.